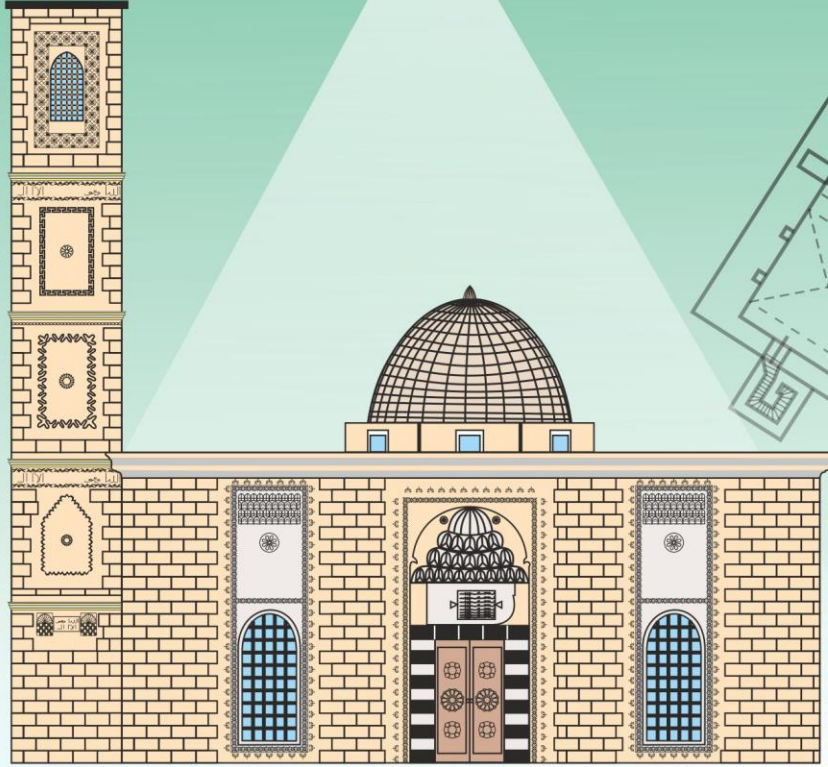

Antep'te Bir Eyyûbi Sultanı Camisi:

GAZİANTEP KALESİ EL-MELİKÜ'N-NÂSİR II. SALAHADDİN YÛSUF CAMİ

Mimarisi ve Restitüsyon Önerisi

Turgay HORTOĞLU

Antep'te Bir Eyyûbî Sultanı Camisi:

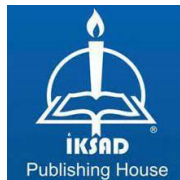
GAZİANTEP KALESİ

EL-MELİKÜ'N-NÂSIR

II. SALAHADDİN YÛSUF CAMİ

Mimarisi ve Restitüsyon Önerisi

Turgay HORTOĞLU

Copyright © 2025 by iksad publishing house

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, distributed or transmitted in any form or by any means, including photocopying, recording or other electronic or mechanical methods, without the prior written permission of the publisher, except in the case of brief quotations embodied in critical reviews and certain other noncommercial uses permitted by copyright law.

Institution of Economic Development and Social

Researches Publications®

(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)

TÜRKİYE TR: +90 342 606 06 75

USA: +1 631 685 0 853

E mail: iksadyayinevi@gmail.com

www.iksadyayinevi.com

It is responsibility of the author to abide by the publishing ethics rules.

Iksad Publications – 2025©

ISBN: 978-625-378-198-9

Cover Design: Turgay Hortoğlu

Proofreader: Taner Gök

Transcription: Ahmet Beyazlar

March / 2025

Ankara / Türkiye

Size: 21x29,7 cm

Yayımda bulunan Gaziantep Kale, El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami Restitüsyon önerisinin tüm hakları saklıdır. Restitüsyon önerisinin bir kısmı veya tamamı izin alınmadan kullanılamaz.

Var Olabilmem İçin Ömürlerini Feda Eden
Kıymetli Babam Mustafa (Paşa) Gök'e ve
Sevgili Annem Mukaddes (Kudret) Aslan-Gök'e İthaf Ederim.

ÖN SÖZ

Gaziantep Bölgesi, İslami Dönem mimarisi üzerine yaptığımız araştırmalarda mimari kronolojide eksiklikler olduğunu gördük. Bu araştırma çalışması ile Gaziantep ili Orta Çağ İslam mimarisi dönemi Hicri 648, Miladi 1250 yılına tarihlenen, Gaziantep Kalesi üzerindeki El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami'yi mimari kronolojiye ekledik.

Araştırma çalışmamız *100. Yılında Cumhuriyet Dönemi Gaziantep Uluslararası Sempozyumu (19-21 Ekim 2023)* bildirisi olarak hazırlanmıştır. Bildiri 20 Ekim 2023 tarihinde Gaziantep Üniversitesi, Maveria Kongre ve Sanat Merkezi, Gazi Salonu'nda saat 16.15'te sunulmuş ve kamera ile kayıt altına alınmıştır. Araştırma çalışmamız derinleşerek sempozyum bildirisini aşmış ve müstakil bir kitap haline gelmiş bu sebeple de sempozyum kitabında yayımlanmamıştır. Araştırma çalışmamıza Gaziantep Kale Camisi'nin Türk ve İslam Eserleri Müzesi deposunda olduğunu bildiğimiz minberi üzerine bir bildiri hazırlamak niyetiyle başladık. Gaziantep Kalesi ve Kale Camisi üzerine yayımlanmış yayınlar üzerine okuma yaparken tespit ettiğimiz eksiklikler bizi araştırmamızı derinleştirmeye sevk etti. Gaziantep Arkeoloji Müzesi deposunda bulunan kitabeyi yaklaşık bir ay sürede transkribe edince Gaziantep Kale Cami tarihlendirmesi ve banileri hakkında yeni bilgiler ortaya çıktı. Transkribe ettiğimiz kitabe ile Gaziantep ili İslam dönemi mimarisinde banisi belirtilen en erken tarihli kitabe ortaya çıkmıştır.

Gaziantep Kale Cami mimarisini incelerken Cami'nin iki restitüsyon dönemi geçirdiğini tespit ettik. İki restitüsyon dönemi geçiren Cami'nin günümüze ulaşan kalıntıları, mimari parçaları, aynı dönemde inşa edilmiş Eyyûbî Dönemi yapılarını incelediğimizde yapının yıkılmadan önceki durumu hakkında bilgiler ortaya çıktı. Restitüsyon tespitlerimizin kanıtlarını ve sebeplerini ortaya koyup çizimler ile canlandırmasını yaptık. Gaziantep Kalesi batı tarafında bulunan ve günümüze ulaşmayan Kanuni Sultan Süleyman Kapısı'nın varlığını tespit ettik. Gaziantep Kale Cami müteharrik minberli plan tipinin Hz. Osman döneminden başlayıp Emevî Dönemi'nde devam eden bir içtihat olduğunu, Emevîler ile beraber Mağrib ve Endülüs Bölgesi'ne gittiğini gördük. Benzer kompozisyona sahip olan Kadı Kemaleddin Cami minberi üzerine yaptığımız araştırmalarda minberin Halep'te Nurettin Mahmut Zengi tarafından yaptırılmış olabileceğini tespit ettik. Zengi'nin Mescid-i Aksa için yaptırdığı minberin bir eşi Kadı Kemaleddin Cami minberi olma ihtimali ve Gaziantep Kale Cami minberinin bu iki minberle olan benzerlik ve bağının önemli olduğunu vurguladık.

Anıtsal Gaziantep Kalesi'nin üzerinde bulunan Cami'nin, Hülagü tarafından hunharca şehit edilen Salahaddin Eyyûbî'nin torununun oğlu olan El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf tarafından inşa ettirilmiş olduğu ortaya çıkardık. Araştırma çalışmamız ile ortaya çıkan restitüsyon bilgileri Gaziantep Kalesi El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami'nin restorasyonuna kılavuz olma salahiyetini üzerinde taşımaktadır. Henüz 31 yaşında iken halkı ve coğrafyasını koruyabilmek uğruna El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf ile kardeşi Zahir Ali, oğlu Aziz Muhammed b. Nâsır şehit edilmiştir. Şehit olunan coğrafya ve bölge içinde Gaziantep ili de bulunmaktadır.

Umulur ki; El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf ile ailesinin manevi mirası öncelikle Gaziantep'li sonrakiler sonra Türkiye Cumhuriyeti Devleti ve halkı tarafından sahiplenilir. Millî Mücadelede Ayıntab şehrini savunmak için şehit olan Şahinbey, Karayılan, Şehit Kâmil gibi nice ölümsüz kahraman anılırken daha eski zamanlarda yine bu coğrafya için şehit düşen El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf ve ailesi de anılmalıdır. Bu şekilde değerlendirildiğinde bir anıt hükmü taşıyan Gaziantep Kalesi El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami'nin restore edilmesi, şehre ve kaleye gelen ziyaretçilere şehadetin anlatılması şehrin manevi kimliğine katkı sağlayacaktır. Ancak bu şekilde coğrafya ve atalarımız ile bir bağ kurulacak, şehitlerimizin de ruhları şad edilecektir.

Turgay HORTOĞLU

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	ii
İÇİNDEKİLER	iii
ÖZET	5
ABSTRACT	8
BİRİNCİ BÖLÜM (GİRİŞ)	11
1.1. Gaziantep Kalesi Üzerine Yapılan Bilimsel Araştırma ve Kazılar	11
1.2. Gaziantep Kalesi Konumu	13
1.3. Gaziantep Kalesi Tarihçesi	13
1.4. Gaziantep Kalesi Restitüsyon Dönemleri	20
1.4.1. Birinci Restitüsyon Dönemi	20
1.4.2. İkinci Restitüsyon Dönemi	20
1.4.3. Üçüncü Restitüsyon Dönemi	21
1.4.4. Dördüncü Restitüsyon Dönemi	21
1.4.5. Beşinci Restitüsyon Dönemi	21
1.4.6. Altıncı Restitüsyon Dönemi	22
1.4.7. Yedinci Restitüsyon Dönemi	22
1.5. Buluntulara Göre Gaziantep Kalesi Kronolojisi	22
1.6. Eyyûbî Devleti Tarihçesi ve Sultanların Bölgedeki İmar Faaliyetleri	25
1.6.1. Dayfe Hatun	26
1.6.2. Kadı Kemaleddin İbnü'l Adim	27
1.6.2.1. Kadı Kemaleddin İbnü'l Adim'in İmar Faaliyetleri	28
1.6.2.1.1. Kadı Kemaleddin (Boyacı) Cami	28
1.6.3. El-Melikü'l-Kâmil Muhammed	29
1.6.4. El-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb	29
1.6.4.1. El-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'un İmar Faliyetleri	30
1.6.4.1. El-Medresetü's Sâlihiye	30
1.6.4.2. Diyarbakır Dağ Kapı ile Harput Kapı Arasındaki Burç	30
1.6.4.3. Gaziantep Kale Cami	31
1.6.5. El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf	31
1.6.5.1. El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf "Dönemi" İmar Faaliyetleri	37
1.6.5.1.1. Gaziantep Kale Cami	37
1.6.5.1.2. Debaghane (Tabakhane) Köprüsü	37
1.6.5.1.3. Hama Ulu Camisi	38
1.6.5.1.4. Aclun Kalesi (Qal'at Al-Rabat)	39
İKİNCİ BÖLÜM (KATALOG)	40
2.1. El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami	40
2.2. El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami İsimlendirilmesi	40
2.3. El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami Tarihçesi	41
2.4. El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami Kitabesi	41
2.5. El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami Mimarisi	43
2.5.1. Plan ve Cephe	43
2.5.2. Birinci Restitüsyon Dönemi Planı	43

2.5.2.1. Birinci Restitüsyon Dönemi Kuzey Cephe	44
2.5.2.2. Birinci Restitüsyon Dönemi Doğu Cephe	44
2.5.2.3. Birinci Restitüsyon Dönemi Güney Cephe	44
2.5.2.4. Birinci Restitüsyon Dönemi Batı Cephe	45
2.5.3. İkinci Restitüsyon Dönemi Planı	45
2.5.3.1. İkinci Restitüsyon Dönemi Kuzey Cephe	45
2.5.3.2. İkinci Restitüsyon Dönemi Doğu Cephe	46
2.5.3.3. İkinci Restitüsyon Dönemi Güney Cephe	46
2.5.3.4. İkinci Restitüsyon Dönemi Batı Cephe	46
2.5.4. Harim Planı	47
2.5.5. El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami Mimari Öğeleri	47
2.5.5.1. Minare	47
2.5.5.2. Pencere	49
2.5.5.3. Taç Kapı	51
2.5.5.4. Kitabe	53
2.5.5.5. Kubbe	55
2.5.5.6. Mihrap	55
2.5.5.7. Minber	60
2.5.5.7.1. Mütiharrik (Hareketli) Minber	60
2.5.5.7.2. TîEM Deposunda Bulunan Gaziantep Kale El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami Minberi	65
2.5.5.8. Vaaz Kürsüsü	69
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM (DEĞERLENDİRME)	72
3.1. Plan	72
3.2. Malzeme	72
3.3. Teknik	72
3.4. Süsleme	72
SONUÇ	76
ÖNERİLER	78
SON SÖZ	83
BİR ANEKDOT	84
AYINTAB'IN KALESİ	85
KAYNAKLAR	87
HARİTALAR	94
ÇİZİMLER	96
GÖRSELLER	108
AKADEMİK ÖZGEÇMİŞ	137
ÖZGEÇMİŞ	138

ANTEP'TE BİR EYYÛBÎ SULTANI CAMİSİ: GAZİANTEP KALESİ “EL-MELİKÜ'N-NÂSİR II. SALAHADDİN YÛSUF CAMİ” MİMARİSİ VE RESTİTÜSYON ÖNERİSİ

Mimariye Anlam Katan “Ruh”: Onu İnşa Ettiren Kişi ve Toplumun, Duygu, Düşünce Dünyası ve Yaşanmışlıklarıdır. Mimariye Ancak Bu Gözle Bakarsak Aktarılmak İstenilen Bilgiyi Anlayabiliriz.

Turgay HORTOĞLU

ÖZET

Gaziantep ili, Şahinbey ilçesi, Seferpaşa Sokak'ta, kuzey ile doğusunu ana kaya, güney ile batısını bir höyüğün oluşturduğu tepe üzerine oturan Gaziantep Kalesi 12 burç ve sur duvarından oluşmaktadır. Evliya Çelebi'nin “*Kale'nin çevresinde 26 burç bulunmaktadır.*” ifadesinden günümüze ulaşan kalenin iç kale olduğu dış kale, burç ve surlarının çoğunun günümüze ulaşmadığı anlaşılmaktadır. Gaziantep Kalesi iç kale kısmında; 2 adet hamam, 1 adet cami, 1 adet ambar ve birçok konut mekânı bulunmaktadır. İç kalenin ortasında bulunan Cami'nin kuzeybatı tarafında büyük hamam, güneybatı tarafında ambar, güneybatı surlarına yakın kısmında küçük hamam (Bey Hamamı), güney, doğu ve kuzey tarafında konut mekanları bulunmaktadır. (Görsel-3)

Gaziantep Kalesi'nde yapılan yüzey araştırmalarında MÖ 6000'e tarihlendirilen Halaf boyalı seramikleri bulunulmuştur. Gaziantep Kalesi'nde kazı yapan Fikri Kulakoğlu yüzey araştırmalarında görülen Halaf Dönemi'ne ulaşmayı hedeflemiş ancak ana kayaya ulaşıldığında en erken stratigrafinin Geç Tunç Çağı olduğunu görmüştür.

Gaziantep Kale Cami kazısını yapan Burhan Balcıoğlu sur içinin merkezinde bulunan Cami'nin bir Bizans yapısı üzerine inşa edildiğini belirtmiştir ancak bu yapının ne tür bir yapı olduğunu ifade etmemiştir. Eski resimler üzerinde tespit ettiğimiz Cami'nin mihrap kısmının arkasına denk gelen Geç Roma-Erken Bizans Dönemi'ne tarihlenen mimari parça günümüze ulaşmamıştır. (Çizim-8) (Görsel-11) (Görsel-12-M)

Günümüzde Gaziantep Arkeoloji Müzesi deposunda bulunan, Gaziantep Kale Camisi'ne ait olduğunu transkribe ederek öğrendiğimiz kitabede Tabula Ansata olarak bilinen şema kullanılmıştır. Erken örnekleri Antik Yunan Dönemi'nde görülen, Roma Dönemi'nde popüler olan, Bizans Dönemi'nde de severek kullanılan Tabula Ansata'nın İslami dönem dini yapısında görülmesi dikkat çekicidir. Transkribe ettiğimiz kitabe 1955 yılında Kale'de bulunup müze deposuna nakledilmiştir. Tam anlamı ile transkribe edilememiş olan kitabeyi fotoğraf üzerinden transkribe ederek %98'ini çözümlemiş bulunmaktayız. Kitabede yazan ifadelerden kitabenin Gaziantep Kale Camisi'ne ait olduğu ve Cami'nin isminin El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf olduğu öğrenmekteyiz. Kitabede geçen “Haza amar kubbea bina.” ifadesi “Bu kubbeyi imar etti. (yaptı)” anlamına gelmekte olup hem kitabenin Cami'ye ait olduğunu hem de Cami'nin ilk yapıldığında kubbeli olduğunu ortaya koymaktadır. Kitabede Cami'nin iki ayrı banı tarafından inşa edildiği yazmaktadır. Birinci banı aynı dönemde Amid ve Hısnıkeyfâ (Diyarbakır ve Hasankeyf) Sultanı ve Mısır Sultanı olan El-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'dür. El-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'un 23 Kasım 1249 tarihinde vefat etmesi üzerine Gaziantep Kale Cami inşası yarım kalmıştır. Cami'nin inşası 23 Kasım 1249 ile Nisan/Mayıs 1250 arasında geçen altı aylık süreçte El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf tarafından tamamlanmıştır. Bu sebeple kitabeye iki baninin isimleri yazılmıştır. Kitabeden yapının inşa tarihi olan Muharrem 648, Miladi, Nisan/Mayıs 1250 tarihini öğrenmekteyiz.

Cami'nin inşasının bittiği tarihte birinci banisi “el-Melikü's-Salih Necmeddin Eyyûb” 44 yaşında vefat etmiş, ikinci banisi El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf ise 23 yaşındadır.

Gaziantep Kale Cami banisi olan El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf kendi parası ile günlük 400 baş koyun kestirip yemekler hazırlatıp halka ikram eden eli bol bir sultandır. Anadolu Selçuklu Sultanı II. Gıyâseddin Keyhüsrev kız kardeşi Melike Hatunu, El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf'la evlendirmiştir. El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf'un kız kardeşi Gâziye Hatun ile II. Gıyâseddin Keyhüsrev evlenerek akrabalık bağı kurmuştur. Kadı Kemaleddin İbnü'l Adim Halep'teki nikahı bizzat kıymış, Kayseri'deki nikahta da II. Salahaddin Yûsuf'un vekili olarak bulunmuştur. El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf 1260 yılı başında Halep'i işgal eden Moğol Hanı Hülagü ile yeni kurulan Memlûk Devleti Sultanı Kutuz arasında kalmıştır. İbn Kesir'in naklettiği bir rivayete göre Şevval 658, Miladi Eylül 1260 tarihinde Hülagü, birbirinden uzak dört ağacı tepelerinden iple birbirine gerdirip, Melikü'n-Nâsır'ın kollarını ve bacaklarını bu ağaçlara bağlatmış. Birbirine gerinen dört ağaç serbest bırakılmış ve Melikü'n-Nâsır'ın vücut bütünlüğü bozulmak suretiyle trajik bir şekilde şehit edilmiştir. Kutuz'dan sonra Memlûk Devleti Sultanı olan Zahir Rüknettin Baybars Miladi 21 Rebiyülevvel 661, Miladi 2 Şubat 1263 tarihinde Mısır, Cebel Kalesi'nde El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf için taziye töreni yaptırmıştır. Baybars Ayn Câlût Savaşı meydanına Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf'un adını verdiği “Meşhedü'n Nasr” isminde bir abide diktirmiştir.

El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf'un veziri olan Kadı Kemaleddin İbnü'l Adim Gaziantep iline kendi ismini verdiği, döneminde medrese olarak da kullanılan Cami'yi inşa ettirmiştir. Halk tarafından “Boyacı Cami” olarak bilinen Cami aslında Kadı Kemaleddin Cami'dir. Kadı Kemaleddin Cami'de bulunan minberin Nurettin Mahmut Zengi döneminde Halep'te yapıldığını ve inşa edilen Kadı Kemaleddin Cami'ye nakledildiğini düşünmekteyiz.

El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Gaziantep'te Tabakhane Köprüsü olarak bilinen Debaghane Köprüsü'nü inşa ettirdiğini yine Gaziantep Arkeoloji Müzesi deposunda bulunan bir başka kitabeden öğrenmekteyiz.

El-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb ise Diyarbakır Harput (Dağ) Kapı ile Urfa Kapı arasında, Harput Kapı'nın batısındaki altıncı burcu yenilettiği kitabesi ile sabittir. Bu bağlamda Gaziantep ile Diyarbakır Bölgesi'nde aynı dönemde, banisi, imar faaliyeti ve mimari bakımından birliktelik görülmektedir.

Gaziantep Kalesi El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami'si muhtemelen 1822 tarihindeki depremde yıkılmış ve sonrasında kullanılmamıştır. Günümüze yaklaşık 2 m yüksekliğinde duvarları, mihrap ve minber nişleri, güney duvarında kübbiyeleri, giriş kapısı, pencere kemeri, minare geçidi, minare kaidesi, avlusu ve abdest alma yerleri ulaşmıştır. Cami'nin kuzeybatısında bulunan hamam yapısının en batısındaki bölümde bulunan niş içerisinde yerde duran 15 adet üzeri bezemeli mimari parça bulunmaktadır. Birçoğunun cami yapısına ait olduğunu düşündüğümüz mimari parçalar caminin restitüsyon tespitinde kanıt rolü üstlenmiştir. Restitüsyon önerimizde bu mimari parçaların yanı sıra caminin günümüze ulaşan kalıntısı, müze deposundaki kitabesi ve aynı dönemden Eyyûbî Sultanları tarafından inşa edilmiş günümüze ulaşan mimari eserlerden faydalanılmıştır. Bu araştırma çalışmasındaki tüm restitüsyon önerilerinin ana kaynağı yukarıda saydığımız bilgilerdir. Eldeki bilgiler ile farklı restitüsyon önerileri de muhakkak ortaya çıkarılabilir. Ancak bizim restitüsyon önerimizin doğruya en yakın öneri olduğunu düşünmekteyiz.

Gaziantep Kale Camisi'ne ait olan minberin 1888 yılında İstanbul'a nakledildiğini Osmanlı belgelerinden öğrenmekteyiz. Minber günümüzde Türk ve İslam Eserleri Müzesinde bulunmaktadır. Nusret Çam'ın TİEM ve Sarre minberi olarak adlandırdığı iki minber parçasından, nerde olduğu bilinmeyen Sarre minber parçasının tek parça halinde olmasa da TİEM deposunda olduğunu bu çalışma ile öğrenmiş bulunmaktayız. Yani TİEM ve Sarre minberi olarak ifade edilen minberler bir minberin iki yan aynalıdır.

Dönemin mimari özelliğinden mihrabın iki tarafına açılan nişlerden, mihrabın batısındaki nişin, minber için açıldığını bilmekteyiz ancak mihrabın doğusunda bulunan nişin işlevi ile ilgili bir bilgi sahibi değildik. Bu çalışma ile mihrabın doğusunda bulunan nişin günümüzde vaaz kürsüsü adıyla bildiğimiz mimari unsura ait olduğuna dair hipotez ortaya konulmaktadır. Bu iddiamızın dayanağı ise Eyyûbî Dönemi'nde bölgede inşa edilen birçok medresedir. Medreselerde hem ibadet hem de eğitimin yapılması ibadet yapılarına bir de eğitim misyonu yüklemiş, minberin kutsal ve ibadete dönük kullanımı olduğundan ikinci bir minber veya kürsüye ihtiyaç duyulmuş ve vaaz kürsüleri ortaya çıkmıştır. Bu mimari öge için bu dönemde mihrabın doğu tarafına nişler açılmıştır.

Gaziantep'te Kadı Kemaleddin Cami, Gaziantep Kale Cami ve Araban Kale Camisi'nde örneklerini gördüğümüz kible duvarında minber için açılan nişlerin Mağrip Bölgesi'nde en erken örneğini Tunus'ta Sfax Ulu Cami (Miladi 849) ve Tunus Ulu Cami'de (Miladi 864) görmekteyiz. Stefano Carboni tarafından yazılan makalede kible duvarına açılan nişin kökeninin Mâlikîyye mezhebinin gelenekçi tavrı ile mimarların bulduğu basit ama kullanışlı bir çözüm olduğunu bildirir. İslam'ın erken dönemlerinde Kabe'de, minberin dinlenme yerinde bulundurulduğu ve sadece cuma ve bayram namazlarında Kabe'nin yanına çekilerek kullanıldığı bilinmektedir. Hareket eden minber kullanılmadığı zamanlarda gözden uzak kalmıştır. Hz. Osman ile başlayan bir başka uygulama ise Hz. Muhammed'in minberinin cuma ve bayram namazları dışında üzeri bir kumaş ile örtülmesidir. Abbasi Dönemi'nde ise Hz. Muhammed'in minberinin üzerini örtme geleneği daha da ileri gitmiş Bağdat'ta dokunan Kiswa denen örtü her yıl nakledilerek minberin üzeri örtülmeye devam edilmiştir. İmam Enes bin Malik tarafından kurulan hukuk sisteminin minberin cami tabanında olmasını uygun görmemesi ve mimarların bu isteğe çözüm bulması sonucu Mağrip Bölgesi'nde tercih edilen bir plan tipinin ortaya çıktığı görülmektedir.

AN AYYUBID SULTAN MOSQUE IN ANTEP: GAZIANTEP CASTLE "AL-MELİKÜ'N-NASIR II. SALAHADDİN YUSUF MOSQUE" ARCHITECTURE AND RESTITUTION PROPOSAL

"Spirit" that gives meaning to architecture: The Emotions, Thought World and Experiences of the Person and Society that built it. Only if we look at the architecture from this perspective, we can understand the information that is wanted to be conveyed.

Turgay HORTOĞLU

ABSTRACT

Gaziantep Castle, located on a hill formed by a main rock to the north and east and a mound to the south and west in Şahinbey district of Gaziantep province, on Seferpaşa Street, consists of 12 bastions and ramparts. From Evliya Çelebi's statement that "There are 26 bastions around the castle", it is understood that the castle that has survived to the present day is an inner castle and most of the outer castle, bastions and ramparts have not survived to the present day. In the inner section of Gaziantep Castle; there are 2 baths, 1 mosque, 1 warehouse and many residential areas. In the northwest of the mosque located in the middle of the inner castle, there is a large bathhouse, a warehouse to the southwest, a small bathhouse (Bey Hamamı) near the southwest walls, and residential areas to the south, east and north. (Visual-3)

In the surface surveys conducted in Gaziantep Castle, Halaf painted ceramics dating back to the 6th millennium BC were found. Fikri Kulakoğlu, who made archaeological excavations in Gaziantep Castle, aimed to reach the Halaf Period encountered in surface surveys, but when he reached the main rock, he saw that the earliest stratigraphy was the Late Bronze Age.

Burhan Balcıoğlu, who made archaeological excavation for Gaziantep Kale Mosque, stated that located in the center of walled city the Mosque was constructed on a ruined Byzantine building, but he did not state what type of a building it was. The architectural piece dated to the Late Roman Early Byzantine Period behind the mihrab section of the Mosque, which was identified via old pictures, has not survived to the present day. (Drawing-8) (Image-9) (Image-10-E)

We learned from the transcribed inscription available in the storage of Gaziantep Archaeology Museum that Tabula Ansata was used as the scheme of Gaziantep Kale Mosque. It is striking that Tabula Ansata, whose early examples were seen in the Ancient Greek Period, was popular in the Roman Period and was also used fondly in the Byzantine Period, has been encountered in the religious structure of the Islamic Period. The inscription we transcribed was found in the Castle in 1955 and transferred to the museum storage. We have solved 98% of the inscription, which could not be fully transcribed, by transcribing it from a photograph. From the expressions written in the inscription, we learn that the inscription belongs to the Gaziantep Castle Mosque and that the name of the Mosque is El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf. The expression "Haza amar kubbea bina" in the inscription means "He built this dome" and reveals both that the inscription belongs to the Mosque and that the Mosque had a dome when it was first built. The inscription states that the Mosque was built by two different benefactors. The first benefactor is El-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb, who was the Sultan of Amid and Hısnıkeyfâ (Diyarbakır and Hasankeyf) and the Sultan of Egypt during the same period. After the death of El-Melikü's-Salih Necmüddin Eyyub on November 23, 1249, the construction of the Gaziantep Kale Mosque remained unfinished. The construction of the mosque was completed by El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf in the six-month period between November 23, 1249 and April/May 1250. For this reason, the names of two benefactors were written in the inscription. We learn from the inscription that the construction date of the building

was Muharram 648, which is April/May 1250 AD. When the construction of the mosque was completed, the first benefactor “el-Melikü's-Salih Necmüddin Eyyub” passed away at the age of 44, while the second benefactor, El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf, was 23 years old.

The founder of the Gaziantep Kale Mosque, El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf, was a generous sultan who slaughtered 400 sheep daily with his own money, prepared meals and served them to the people. The Anatolian Seljuk Sultan Gıyâseddin Keyhüsrev II married off his sister Melike Hatun to El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf. Gıyâseddin Keyhüsrev II established a family bond by marrying Gaziye Hatun, the sister of El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf. Kadı Kemaleddin İbnü'l Adim personally performed the marriage in Aleppo and was present at the marriage in Kayseri as Melikü'n Nasir's representative. El-Melikü'n-Nasir II. At the beginning of 1260, Salahaddin Yusuf was caught in the middle of the Mongol Khan Hulagu, who occupied Aleppo, and the Sultan of the newly established Mamluk State, Qutuz. According to a rumour narrated by Ibn Kathir, in Shawwal 658, September 1260 AD, Hulagu had four distant trees strung together with ropes from their tops and had the arms and legs of Meliku'n-Nasir tied to these trees. The four trees that were strung together were released and Meliku'n-Nasir's bodily integrity was broken and he was tragically martyred. Zahir Ruknettin Baybars, who became the Mamluk Sultan after Qutuz, held a condolence ceremony for El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf at the Cebel Fortress in Egypt on 21 Rabi'ul-Awwal 661 AD, February 2, 1263 AD. Baybars had a monument named “Mashhadun Nasr” erected on the battlefield of Ayn Jalut, which he named after Meliku'n Nasir.

Kadı Kemaleddin İbnul Adim, the vizier of El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf, built the mosque with his name, which was also used as a madrasah during his time in Gaziantep province. In fact, the mosque which is known as “Boyacı Mosque” by public is Kadı Kemaleddin Mosque. We think that the pulpit in the Kadı Kemaleddin Mosque was made in Aleppo during the Nurettin Mahmut Zengi Period and was transferred to the Kadı Kemaleddin Mosque afterwards.

We learn from another inscription found in the Gaziantep Archaeology Museum depot that El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf constructed “Debaghane Bridge”, also known as “Tabakhane Bridge”, in Gaziantep.

El-Melikü's-Salih Necmüddin Eyyub is recorded in his inscription as having renovated the sixth bastion west of Harput Gate, between Diyarbakır Harput (Dağ) Gate and Urfa Gate. In this context, a unity is observed in terms of founder, construction activities and architecture in the same period in Gaziantep and Diyarbakır Region. Gaziantep Castle El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Mosque was probably destroyed in the earthquake of 1822 and was not used afterwards. Its approximately 2 m high walls, mihrab and pulpit niches, cubbies on the south wall, entrance gate, window arch, minaret passage, minaret base, courtyard and ablution areas have survived to the present day. There are 15 decorated architectural pieces standing on the ground in the niche located in the westernmost section of the bathhouse building located in the northwest of the mosque. The architectural pieces, many of which we think belong to the mosque building, have played a role in determining the restitution of the mosque. In addition to these architectural pieces, our restitution proposal has benefited from the extant ruins of the mosque, its inscription in the museum warehouse, and extant architectural works built by Ayyubid Sultans from the same period. The main source of all restitution proposals in this research study is the information we have listed above. Different restitution proposals can certainly be revealed with the available information. However, we believe that our restitution proposal is the closest to the truth.

We learn from Ottoman documents that the pulpit belonging to the Gaziantep Kale Mosque was transferred to Istanbul in 1888. The pulpit is currently located in the Museum of Turkish and Islamic Arts. We have learned through this study that from one of two pulpits which are called TIEM and Sarre by Nusret Çam, the Sarre pulpit piece, whose whereabouts

was unknown clearly, is in the TiEM warehouse, although it is not in one piece. Actually TiEM and Sarre pulpits are thought to be two side panels of a single pulpit.

From the architectural features of the period, we know that the niche on the west of the mihrab was opened for the pulpit, but we did not have any information about the function of the niche on the east of the mihrab. This study puts forward the hypothesis that the niche on the east of the mihrab belongs to the architectural element we know today as the preaching platform. This claim is based mainly upon madrasahs built in the region during the Ayyubid Period. The fact that both worship and education were held in madrasahs also gave an educational mission to the the buildings of worship and since the pulpit was used for sacred and devotional purposes, a second pulpit or platform was needed and thus preaching platforms emerged. Niches were opened on the east side of the mihrab during this period for this architectural element.

Niches opened in the qibla wall for the pulpit, examples of which can be seen in the Kadi Kemaleddin Mosque, Gaziantep Kale Mosque and Araban Kale Mosque in Gaziantep, can be seen also in the Maghreb Region like in the Sfax Great Mosque (849 AD) and Tunis Great Mosque (864 AD) in Tunisia as the earliest examples. In the article written by Stefano Carboni, he states that the origin of the niche opened in the qibla wall is a simple but useful solution found by architects with the traditionalist attitude of the Malikiyye sect. It is known that in the early periods of Islam, the pulpit was kept in the resting place in the Kaaba and was used only during Friday and Eid prayers by being pulled next to the Kaaba. The movable pulpit remained out of sight when it was not in use. Another practice that started with Hz. Osman is the covering of Hz. Muhammad's pulpit with a cloth except for Friday and Eid prayers. In the Abbasid Period, the tradition of covering the pulpit of Hz. Muhammad went even further, and the cover called "Kisva" woven in Baghdad was transferred every year and the pulpit continued to be covered. It is seen that a plan type preferred in the Maghreb Region emerged as a result of the legal system established by Imam Anas bin Malik not finding it appropriate for the pulpit to be on the floor of the mosque and the architects finding a solution to this request.

BİRİNCİ BÖLÜM (GİRİŞ)

Gaffar, Rahim ve Alim olan Allah'ın adıyla...

1.1. Gaziantep Kalesi Üzerine Yapılan Bilimsel Araştırma ve Kazılar:

Gaziantep Kalesi'nde ilk bilimsel gözlem ve yüzey araştırması 1935-1939 yılları arasında Ankara Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Arkeoloji Bölümünde eğitim alan¹ Sabahat Göğüş tarafından 1938 yılında henüz öğrenciyken yapılmıştır². 1944 yılında Gaziantep Arkeoloji Müzesini kuran Sabahat Göğüş, müze müdürlüğü yaptığı dönemde 1960 yılında yazdığı makalede 18 Şubat 1938 tarihini dipnot vererek bu yılda Kale'nin bir höyük üzerine kurulduğunu tespit ettiğini belirtmiştir³. (Çizim-1) Özlem Çevik eserinde Diyarbakır Müzesinden edinilen bir bilgiyi naklederek Sabahat Göğüş'ün Gaziantep Kalesi altındaki höyükte kazı yaptığını ifade etmektedir⁴.

1950'li yıllarda Helmuth Theodor Bossert⁵ Gaziantep Kalesi çevresinde yaptığı yüzey araştırmasında Erken Kalkolitik-Halaf çanak, çömlek parçaları toplamış ve "Kale Höyüğü"nü arkeoloji literatürüne kazandırmıştır⁶.

1962-1963 yıllarında Hikmet Turhan Dağlıoğlu tarafından yazılan "Şark ve Garb Kaynaklarında Antep ve Antep Kalesi" adlı yayında Gaziantep Kalesi ile ilgili Şark ve Garb kaynaklarında bulunan bilgiler bir araya toplanmıştır. Bu bilgiler yazı dizisi olarak "Her Yönüyle Gaziantep'i Tanıtıyoruz" dergisinde yayımlanmıştır⁷.

Bossert'ten sonra İtalyan keşif ekibi Gaziantep Bölgesi'nde geniş çaplı bir yüzey araştırması başlatmıştır⁸. Alfonso Archi, Paola Emilio Pecorella, Mijo Salvini 1971 yılında "Gaziantep E La Sua Regione" (Gaziantep ve Yöresi) isimli kitapta araştırma sonuçlarını yayımlamışlardır.

1990-1999 yılları arasında Kültür ve Turizm Bakanlığı ve Gaziantep İl Özel İdare Müdürlüğünce sağlanan ödenek ile Adana Rölöve ve Anıtlar Müdürlüğü sorumluluğunda Gaziantep Müzesi tarafından küçük onarım, tamamlama, sağlamlaştırma ve koruma amaçlı restorasyon çalışmaları yapılmıştır⁹.

1993 yılında Gaziantep Valiliği tarafından "Gaziantep Kalesi Belgeleme ve Araştırma Projesi", Hacettepe Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümüne verilmiş ve bu proje 1994 yılında

¹ Çevik, Özlem, Türkiye Arkeolojisi'nde Öncü Kadınlar, *Tarhan Armağanı M. Taner Tarhan'a Sunulan Makaleler*, ed. Oğuz Tekin – Mustafa H. Sayar – Erkan Konyar, İstanbul: Ege Yayınları, 2013, s.138.

² Göğüş, Sabahat, "Gaziantep Kalesi", *Gaziantep: Başpınar Dergisi*, C.3, S.69, 1945, ss.3-5, s.3.

³ Göğüş, Sabahat, "Gaziantep Kalesi", *Gaziantep: Başpınar Dergisi*, C.3, S.69, 1945, ss.3-5, s.3.

⁴ Çevik, Özlem, Türkiye Arkeolojisi'nde Öncü Kadınlar, *Tarhan Armağanı M. Taner Tarhan'a Sunulan Makaleler*, ed. Oğuz Tekin – Mustafa H. Sayar – Erkan Konyar, İstanbul: Ege Yayınları, 2013, s.139.

⁵ Helmuth Theodor Bossert: Alman dilbilimci-arkeolog, Osmaniye Kadırlı Karatepe kazılarını başlatmış (1945-1952) ve bu kazıda Halet Çambel asistanlık yapmıştır.

⁶ Kulakoğlu, Fikri, M. Kemal Sertok, Flomena Squadrone, Hamza Güllüce, Gaziantep Kale Höyük 2003 Excavations, 26. *Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt (24-28 Mayıs 2004)*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösim Basımevi, 2005, s.293.

⁷ Dağlıoğlu, Hikmet Turhan, Şark ve Garb Kaynaklarına Göre Antep ve Antep Kalesi, *Her Yönüyle Gaziantep'i Tanıtıyoruz Dergisi*, C.1, S.4,5,6,10,11,12, C.2, S.1, 1962 Ağustos-1963 Mart.

⁸ Kulakoğlu, Fikri, 2005 Yılı Gaziantep Kalehöyük Kazıları, 28. *Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt (29 Mayıs – 2 Haziran 2006 Çanakkale)*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösim Basımevi, 2007, s.293. Ayrıca Bkz. Archi, Alfonso, Paola Emilio Pecorella, Mijo Salvini, *Gaziantep E La Sua Regione*, Roma: Ediziani dell'Ateneo, 1971, s.67.

⁹ Ergeç, Rıfat, "Gaziantep Kalesi ve Hamamı", *Osmanlı Döneminde Gaziantep Sempozyumu 22 Ekim 1999*, ed. Yusuf Küçükdağ, Gaziantep Üniversitesi, Sertaç Tanıtım, 2000, s.269.

tamamlanmıştır¹⁰. Projede; Filiz Yenişehirlioğlu, Yıldız Ötüken, Ayşe Aynur Durukan, Suavi Aydın, Muhammed Görür, Mustafa Servet Akpolat, Huriye Eyier, Zeynep Kedik, Birgül Açıkyıldız görev almışlardır¹¹.

2000 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü izni ile Gaziantep Müze Müdürlüğü tarafından Burhan Balcıoğlu alan sorumluluğunda kazı çalışmaları yapılmıştır¹². Yapılan kazı çalışmasında Kale Hamamı üzerine yerleştirilecek uzay çatının ayaklarının denk geleceği alanlar ile mescit ve konut yapılarını açığa çıkartılması amaçlanmıştır¹³. (Görsel-1-3)

Doğan Kuban, 2001 yılında yayımladığı eserinde Gaziantep Kalesi ile ilgili ciddi bir araştırmanın yapılmadığını ifade etmektedir¹⁴.

2003 yılında Mülga Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü kazı ruhsatnamesi ile Müze Müdürü Hamza Güllüce ve Arkeolog Ahmet Beyazlar başkanlığında Arkeolog Fadime Yıldırım ve Antropolog Coşkun Köysü'nün açma sorumluluğunda kazı çalışmaları başlamıştır¹⁵. Kazı çalışmasında mescidin güneyindeki doğu-batı eksenli yapı kompleksi ortaya çıkarılma çalışması, kale ana yapısı ile kale içi bağlantılarının tespiti için sondaj kazısı ve temizlik çalışmaları yapılmıştır¹⁶.

2003 yılında Gaziantep Müze Müdürlüğünün kazı ve restorasyon çalışmalarına paralel olarak Fikri Kulakoğlu başkanlığında Gaziantep Kale Höyük'te önce yüzey araştırması ardından höyüğün güneyinde kazı çalışmaları yapılmıştır¹⁷.

2004 yılında Mülga Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü kazı ruhsatnamesi ile Gaziantep Müze Müdürlüğü uzmanlarından Arkeolog Ahmet Beyazlar'ın alan sorumluluğunda ve Antropolog Coşkun Köysü'nün katılımıyla Kale'de kazı ve temizlik çalışması yapılmıştır¹⁸.

2005 yılında Gaziantep Müze Müdürü vekili Fatma Bulgan başkanlığında Fikri Kulakoğlu, F. Filomena Squadrone, Kemal Sertok, Arkeolog Ahmet Beyazlar (Gaziantep Müzesi), Arkeolog, Sait Yılmaz ve Gökhan Turan ve Antropolog Coşkun Köysü'dan oluşan kazı ekibi ile kazı çalışmaları gerçekleşmiştir¹⁹. Çalışmalar, 2003 yılında çalışmalara başlanan Kale Höyüğü'nün güney yamacındaki A ve C açmalarında sürdürülmüştür.

2020 yılında Gaziantep Müze Müdürlüğü denetiminde Gaziantep Büyükşehir Belediyesi KUDEB tarafından Kale'nin kuzey tünellerinde bulunan acı su ve tatlı su kaynaklarını bulmak üzere başlatılan temizlik ve araştırma çalışmasında Arkeolog olarak Ali Korkmaz görev

¹⁰ Akpolat, Mustafa Servet, "Gaziantep Kentinin Kalesi", *Ta Ezelden Taşkıdır Antep*, derleyen: Mehmet Nuri Gültekin, İstanbul: Memleket Kitapları İletişim Yayınları, 2011, s.73.

¹¹ Akpolat, Mustafa Servet, *Gaziantep Kalesi Kentli Kale*, Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2010, s.8.

¹² Balcıoğlu, Burhan, Gaziantep Kalesi 2000 Yılı Kazı Çalışmaları, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2000 Yılı*, Ankara: Müze Eserleri Turistik Yayınları, 2001, s.252.

¹³ Balcıoğlu, Burhan, Gaziantep Kalesi 2000 Yılı Kazı Çalışmaları, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2000 Yılı*, Ankara: Müze Eserleri Turistik Yayınları, 2001, 252.

¹⁴ Kuban, Doğan, *Türkiye'de Kentsel Koruma Kent Tarihleri ve Koruma Yöntemleri*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001, s.121,122.

¹⁵ Güllüce, Hamza, Ahmet Beyazlar, Gaziantep Kalesi 2003 Yılı Kazısı, *14. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu (30 Nisan – 2 Mayıs 2004) Ürgüp/Nevşehir*, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2005, s.63.

¹⁶ Güllüce, Hamza, Ahmet Beyazlar, Gaziantep Kalesi 2003 Yılı Kazısı, *14. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu (30 Nisan – 2 Mayıs 2004) Ürgüp/Nevşehir*, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2005, s.63.

¹⁷ Kulakoğlu, Fikri, M. Kemal Sertok, Flomena Squadrone, Hamza Güllüce, Gaziantep Kale Höyük 2003 Excavations, *26. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt (24-28 Mayıs 2004)*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Döşim Basımevi, 2005, s.291.

¹⁸ Beyazlar, Ahmet, *2004 Yılı Gaziantep Kalesi Kazısı Kazı Sonuç Raporu*, Gaziantep, 2004, s.1.

¹⁹ Kulakoğlu, Fikri, *2005 Yılı Gaziantep Kalehöyük Kazıları, 28. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt (29 Mayıs – 2 Haziran 2006 Çanakkale)*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Döşim Basımevi, 2007, s.471.

almıştır²⁰. (Görsel-5) Çalışmalarda tünellerde bulunan moloz taş, yumuşak toprak ve günümüz atıklarından oluşan dolgu malzemeleri temizlenmiş ana kaya tüneller ortaya çıkartılmış, dolgudan arındırılan 235 metre tünel ile acı ve tatlı su kaynaklarına ulaşılmış, tünellerin hendek ve kulelerle olan bağlantıları tespit edilmiştir. Acı ve tatlı suya açılan tünellerin gerekli güvenlik önlemleri alınıp ziyarete açılması planlanırken 6 Şubat 2023 depremi meydana gelmiş ve tüneller ziyarete açılmamıştır.

06 Şubat 2023 tarihinde Kahramanmaraş ili Pazarcık merkezli 7.7 ve Elbistan merkezli 7.6 şiddetinde meydana gelen depremlerin Gaziantep ili kültür envanterine açtığı hasarın tespiti için Gaziantep Büyükşehir Belediyesi, Gazi Kültür AŞ tarafından şahsıma görev verilmiştir. Bu hasar tespit çalışmasında Gaziantep Kalesi “ağır hasarlı” olarak rapor edilmiş, Kale'nin depremlerde aldığı hasar fotoğraflanarak belgelenmiştir. (Görsel-6)

1.2. Gaziantep Kalesi Konumu:

Antep Kalesi Gaziantep ili Şahinbey ilçesi Seferpaşa Mahallesi 33 pafta, 367 eski ada, 640 yeni ada, 1 parselde bulunmaktadır. Kale'nin enlem ve boylam koordinatları 37.066357, 37.383328'dir. Gaziantep Kalesi'nin kuzey yönünde Alleben Deresi ve Naip Hamamı, doğu ve güneydoğu yönünde Türktepe ve Elbeyli (Büdeyri) Hanı, güneyinde Millet Hanı, Lala Mustafa Paşa Hamamı ve Hanı (Hışva), batı yönünde Şirvani (İki Şerefeli) Cami bulunmaktadır. Kale 33 metre yükseklikte ve 200 metre çapında olup²¹ kısmen kuzeyi ve doğusu ana kayaya oturan bir tepe üzerindedir²². (Görsel-2) (Harita-4)

1.3. Gaziantep Kalesi Tarihçesi:

Claude Cahen eserinde Ayıntab'ın çekirdeğini derin bir hendekle çevrili bir tümseğin üzerinde yükselen Antep Kalesi olduğunu, 12. yüzyılda önemli olan Kale'nin Halep Kalesi'ne benzediği ve günümüze ulaşan halinin büyük oranda Memlûk onarımları olduğunu belirtmektedir²³.

Fikri Kulakoğlu Gaziantep Kale Höyük'te 2003-2005 yıllarında yaptığı kazılarda Höyük'te Eski Tunç Çağı'na tarihlenen Anıtsal bir yapı ile seramik fırını bulmuştur²⁴. Fikri Kulakoğlu MÖ 2200-2000'li yıllara tarihlenen yapıların idari yapılar olabileceğini belirtmiştir. Bu bilgiye göre Gaziantep Kale Höyük civarında Eski Tunç Çağında bölgede kamusal alanlar bulunduğu ortaya çıkmaktadır.

Erdal Ceylan eserinde Kale'nin ilk defa kimin tarafından ve ne zaman yapıldığının kesin olarak bilinmemesi ile birlikte eski bir Hitit Kalesi olduğunun bazı kaynaklarda ifade edildiğini belirtir²⁵. Ceylan, Antep Kalesi'nin Roma Dönemi'nde gözetleme kulesi olarak yapıldığını ve zaman içinde ihtiyaçlar dolayısıyla genişletildiğinin tahmin edildiğini söyler²⁶.

²⁰ Gaziantep Büyükşehir Belediyesi KUDEB Daire Başkanlığı, Gaziantep Kalesi Kuzey Tünelleri (Acı Su – Tatlı Su) Bilgi Panosu, Gaziantep: 2020-2023.

²¹ Beyazlar, Ahmet, 2003 Yılı Gaziantep Kalesi Kazısı Kazı Sonuç Raporu, Gaziantep, 2003, s.1.

²² Ergeç, Rıfat, “Gaziantep Kalesi ve Hamamı”, *Osmanlı Döneminde Gaziantep Sempozyumu 22 Ekim 1999*, ed. Yusuf Küçükdağ, Gaziantep Üniversitesi, Sertaç Tanıtım, 2000, s.269.

²³ Cahen, Claude, *La Syrie du Nord a l'epoque des Croisades et la principaute franque d'Antioche*, Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner 12. Reu Vavin, 1940, s.115,116.

²⁴ Kulakoğlu, Fikri, Gaziantep Kalehöyük Kazıları, ed. Atilla Engin, Kutalmış Görkay, Prehistorik Dönemlerden Geç Antik Döneme Gaziantep Arkeolojisi, İstanbul: Türk Arkeoloji ve Kültürel Miras Enstitüsü Yayınları, 2022, ss.83-94, s.87.

²⁵ Ceyhan, Erdal, *Gaziantep Tarihi (Gaziantep'in Siyasi, Toplumsal, Eğitim Tarihi)*, Gaziantep: GTO Kültür Yayınları, 1999, s.149.

²⁶ Ceyhan, Erdal, *Gaziantep Tarihi (Gaziantep'in Siyasi, Toplumsal, Eğitim Tarihi)*, Gaziantep: GTO Kültür Yayınları, 1999, s.149.

Mehmet Oğuz Göğüş eserinde Antep Kalesi'nin bir Hitit eseri olduğunu belirterek, Antep şehrinin Hititler ile Firavun arasındaki savaşlarının daimî yeri olduğu için Hititlerin Bölgeye bir kale yapma ihtiyacı duyduklarını ifade etmektedir²⁷.

Rıfat Ergeç eserinde Antep Kalesi'nin MS II. ve IV. yüzyıllarda Roma Dönemi'nde bir karakol veya gözetleme kulesi olarak inşa edilmiş olabileceğini belirtir²⁸.

Birçok kaynaktan²⁹ Antep Kalesi'nin Bizans İmparatoru I. Justinianos döneminde (527-565) genişletilerek günümüzdeki haline ulaştığı ifade edilir. Ancak Doğan Kuban eserinde I. Justinianos döneminde yazılan Prokopius'un Euphratesia'da (Orta Fırat Bölgesi) Sasanilere karşı birçok kalenin yeniden yapılıp güçlendirildiğini yazdığını bu kaleler arasında Kargamış ve Zeugma (Belkis) ismi geçerken Doliche isminin geçmediğini belirtmektedir³⁰. Antep Kalesi fiziki olarak incelendiğinde Bizans Dönemi'nde yapılan genişletme ve inşa faaliyeti izlenmesine rağmen bu tahkimin I. Justinianos dönemi veya başka bir dönemde yapıldığına dair yazılı belge henüz bilinmemektedir.

MS 846 yılında İbn Hurdazbih, Suriye hudut kalelerini sayarken Raban ve Dülük kalelerini de saymaktadır³¹.

Ernst Honigsmann eserinde 11. yüzyılda Halep Bölgesi'nin yerel Arap yöneticilerden Mu'izz ad-Davla'dan sonra yönetime geçen oğlu Atiya'yı, 11 Recep 457-18 Haziran 1065 tarihinde Türk Harun Bin Hakan'ı Marc Dabik'de (Mercidabık) mağlup ettiğini dönem kaynaklarından nakleder³². Ayrıca büyük bir Türk ordusu Afşin kumandasında Hicri 459, Miladi 1066/67 yılında Suriye'ye girdiğini, bu ordunun bir kısmının Dülük'ü kuşattığını bir kısmının da Antakya Bölgesi'ni tahrip ettiğini belirtir³³.

Urfalı Mateos eserinde Sultan Alparslan'ın "haceb"i emiri Gümüş Tekin muazzam bir orduyla Hristiyanların üzerine geldiğini "Tılkhum" Bölgesi'ndeki insanları kılıçtan geçirdiğini şiddetli bir hücum ile "Tletukh" (Diğer nüshada "Tilitut" olarak geçer.) denilen kaleyi aldığını sonra Nisebi (Nizip) denen kaleye karşı yürüdüğünü birkaç gün muharebe edip sonunda bir şey yapamadığını ifade eder³⁴. Doğan Kuban ise Mateos'un ifade ettiği Tletukh Kalesi'nin Antep Kalesi ile aynı kale olup olmadığının belirsiz olduğunu belirtir³⁵.

Urfalı Mateos eserinde Deluk Kontu Guillaume Santsavel'in vefatını³⁶ bir başka yerde ise Deluk, Ayıntap (Hamtap, Hatap) ve Raban Kontu olan "Mahi"den (Mahuis) bahsetmektedir³⁷.

²⁷ Göğüş, Mehmet Oğuz, *İlk İnsandan Bugüne Çeşitli Yönleriyle Gaziantep*, Gaziantep: Cihan Ofset, 1997, s.155.

²⁸ Ergeç, Rıfat, "Gaziantep Kalesi", *Cumhuriyetin 75. Yılına Armağan Gaziantep*, ed. Yusuf Küçükdağ, Gaziantep Üniversitesi Kültür Yayınları, 1999, s.296, s.295.

²⁹ Ceyhan, Erdal, *Gaziantep Tarihi (Gaziantep'in Siyasi, Toplumsal, Eğitim Tarihi)*, Gaziantep: GTO Kültür Yayınları, 1999, s.150. Göğüş, Mehmet Oğuz, *İlk İnsandan Bugüne Çeşitli Yönleriyle Gaziantep*, Gaziantep: Cihan Ofset, 1997, s.155. Ergeç, Rıfat, "Gaziantep Kalesi", *Cumhuriyetin 75. Yılına Armağan Gaziantep*, ed. Yusuf Küçükdağ, Gaziantep Üniversitesi Kültür Yayınları, 1999, s.96.

³⁰ Kuban, Doğan, *Türkiye'de Kentsel Koruma Kent Tarihleri ve Koruma Yöntemleri*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001, s.122,123.

³¹ Honigsmann, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, terc. ed. Fikret Işıltan, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970, s.40.

³² Honigsmann, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, terc. ed. Fikret Işıltan, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970, s.116-117.

³³ Honigsmann, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, terc. ed. Fikret Işıltan, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970, s.117.

³⁴ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1162) Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000, s.134.

³⁵ Kuban, Doğan, *Türkiye'de Kentsel Koruma Kent Tarihleri ve Koruma Yöntemleri*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001, s.124.

³⁶ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1162) Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000, s.219.

³⁷ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1162) Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000, s.277.

Mateos'un kitabının dipnotlarını yazan 19. yüzyılda yaşamış Edouard Dulaure Dülük Kalesi ile ilgili şu ifadeleri kullanmıştır: “*Duluk, (Doliche) Comagene'in (Komagene) müstahkem bir mevkii idi. Bu “Kale” Amanos Dağlarından ayrılıp Fırat'a doğru uzanan bir dağ silsilesinin sırtında bulunuyordu. Guillaume de Try, bunu “Tulupa” olarak kaydetmiştir. Bu Kale'nin harabeleri bu günkü Ayıntap şehrinin yakınında bulunmaktadır*”³⁸. Edouard Dulaure'in 19. yüzyılda yaşadığı ve “*bu günkü Ayıntap*” şehrinin yakınlarında ifadesinden Antep Kalesi'nden başka bir kale olduğunu ve 19. yüzyılda harabe biçiminde ulaştığını anlamaktayız. Ayrıca Amanos Dağlarından ayrılıp İslâhiye ve Nurdağı'ndan Dülük Keber Tepe'ye uzanan bir yükselti silsilesi izlenmektedir. Edouard Dulaure'in ifade ettiği gibi bu dağ silsilesi sırtı Dülük yükseltisine tekabül etmektedir.

Abul Farac eserinde Miladi 1150 yılında Kişum halkının Türk kuvvetlerinin arttığını görerek mukaddes bir adam olan Mar İwannis'i Anadolu Selçuklu Sultanı I. Rükneddin Mesud'a gönderdiklerini, kendileri ile Frankların emniyet içinde Ayıntab'a girmelerine dair söz aldıklarını ve bu sözün tutulduğunu ifade eder³⁹. Anadolu Selçuklu Sultanı I. Rükneddin Mesud Kişum, Bet, Hesne, Raban, Barzaman ve Maraş üzerinde hüküm sürüyordu⁴⁰. I. Rükneddin Mesud'un Tel-Beşir'e karşı hareket etmesi üzerine Zangi oğlu Nureddin onu karşılamaya çıktı ve sultan ona kızını verdi⁴¹. Joscelyn zevcesi çocukları ve bütün frankları Kudüs'e götürürken Yunan Kralı'na mensup Ayıntab ve Azaz yöneticilerini Tel-Beşir'de bıraktı. Nureddin bunlara karşı harp açtı ve bunlar kılığa da uğramak yüzünden bu yerleri sulh içinde ona devrettiler⁴².

Nurettin Mahmut Zengi, Anadolu Selçuklu Hükümdarı II. Kılıçarslan'ın Danişmedliler'le mücadelesini fırsat bilerek Selçuklu hakimiyetinde bulunan Antep, Raban ve diğer bazı şehir kalelerini Ramazan 550, Kasım 1155 yılında zaptetti⁴³. Hicri 552 Miladi 1157 yılında II. Kılıçarslan kuvvetli bir orduyla Antep'e gelerek şehri kuşattı, surları tahrip ederek şehri ele geçirdi⁴⁴. II. Kılıçarslan'ın Antep kuşatmasında tahrip edilen surlar Antep Kalesi surları olması mümkündür ve Kale'nin üzerindeki tahribatı bildirmesi bakımından önemlidir.

Besim Darkot ve Hikmet Turhan Dağlıoğlu tarafından yazılan eserde Ayıntab şehrinin Melik Salih Ahmet bin Malik Zahir Gazi zamanında çok ilerlediğini, bu zat zamanında Ayıntab Kalesi'ne köşkler, istihkamlar ve camiler yaptırdığı gibi, şehre bağlar ve bahçeler tesis ettiğini ve hariçten birçok ahali getirdiğini belirtmektedirler⁴⁵.

Yunus Emre Tansü ve Özgür Yücel tarafından yazılan bildiride İbn Hallikan'dan naklederek Melik Salih Ahmet'in Hicri 600, Miladi 1203-1204 yılında Halep'te doğduğunu Hicri 651, Miladi Eylül-Ekim 1253 yılında Ayıntab'da öldüğünü ifade etmektedir⁴⁶. Ayıntab'da vefat eden Salih Ahmed'in mezarı bilinmemektedir.

³⁸ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1162) Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000, s.156.

³⁹ Abu'l-Farac, Gregory, *Abu'l-Farac (Bar Hebraeus) Tarihi*, çev. Ernest A. Wallis Budge, Ömer Rıza Doğrul, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, C.II, 1950, s.388.

⁴⁰ Abu'l-Farac, Gregory, *Abu'l-Farac (Bar Hebraeus) Tarihi*, çev. Ernest A. Wallis Budge, Ömer Rıza Doğrul, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, C.II, 1950, s.388.

⁴¹ Abu'l-Farac, Gregory, *Abu'l-Farac (Bar Hebraeus) Tarihi*, çev. Ernest A. Wallis Budge, Ömer Rıza Doğrul, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, C.II, 1950, s.388.

⁴² Abu'l-Farac, Gregory, *Abu'l-Farac (Bar Hebraeus) Tarihi*, çev. Ernest A. Wallis Budge, Ömer Rıza Doğrul, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, C.II, 1950, s.388.

⁴³ Kök, Bahattin, Nureddin Zengi Mahmud, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007, C.33, ss.259-262, s.260.

⁴⁴ Özdeğer, Hüseyin, Gaziantep, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.13, 1996, ss.466-469, s.466.

⁴⁵ Darkot, Besim, Hikmet Turhan Dağlıoğlu, “Ayıntab”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, C.2, 1979, s.60.

⁴⁶ Tansü, Yunus Emre, Özgür Yücel, “Eyyûbiler Döneminde Ayıntab” *Tarihten Günümüze Ayıntab-Gaziantep*, Ankara: Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2018, s.18.

Gaziantep Kale Camisi'ne ait olan kitabede Kale Cami ilk olarak Diyarbakır, Hasankeyf Sultanı ve Mısır Sultanı El-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb⁴⁷ (1207-1249) tarafından başlanıp, 23 Kasım 1249 tarihinde vefat etmesi sebebiyle inşa tamamlanamamıştır. Kitabede inşanın bitiş tarihi olarak geçen Muharrem 648, Miladi Nisan/Mayıs 1250 tarihinde 6 aylık bir süreçte El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf tarafından Cami'nin inşası tamamlanmıştır.

Gaziantep Kalesi batı girişinde bulunan köprü'nün girişindeki kemer üzerinde bulunan kitabeye göre Memlûk Devleti Sultanı Es-Sultânü'l-Melikü'l-Eşref Ebu'n-Nâsır Kayıtbay (1468-1496)⁴⁸ tarafından kale tahkim edilmiştir. Kitabede şu ifadeler bulunmaktadır:

“Emera bi-imâreti Mevlânâ es-Sultânü'l-melik Ebû'n-Nasr Kayıtbay azze nasruhu sene sitte ve semânîn ve semâne mie min hicreti'n Nebeviyye⁴⁹” (Hicri 886, Miladi 1481)

Hasırcızade Mustafa Fehim Efendi'nin el yazması defterinde *“Rivayete göre Kale'nin kapısı doğuda iken Müslümanlar tarafından zapt edildikten sonra güneye alındığı”* ifade edilmektedir⁵⁰. Ahmet Beyazlar raporunda Kale'nin doğu yönünde yaptıkları incelemede üst ve alt galerilerin birbiriyle aynı paralellikte kesişmesi ve bu alanda bir çöküntü bulunması, güneydoğu yöndeki Keçehane yokuşu başındaki burç temelinin bu kapının güvenliğini sağlamak üzere yapılmış olabileceğinin anlaşıldığını belirtir⁵¹. Beyazlar, doğuda bulunan kapının batıya Hicri 886, Miladi 1481 tarihindeki Kayıtbay tarafından yapılan onarımda taşındığını düşünmektedir. (Çizim-2)

Antep Bölgesi Yavuz Sultan Selim'in Hicri 23 Recep 922, Miladi 22 Ağustos 1516 tarihinde Mercidabık ile 1517 Ridaniye savaşları sonrası Osmanlı İmparatorluğu egemenliğine girmiştir⁵². Evliya Çelebi Kale'nin batı girişindeki Kayıtbay'ın kitabesinin bulunduğu kemerli geçide varmadan 100 adım öncesinde iki kat demir kapının üzerinde beyaz mermerden bir kitabeyi nakletmiştir⁵³. Çelebi'nin ifadelerinden batı girişindeki Kayıtbay'ın kitabesinin bulunduğu kemerli geçit kapısının benzerinin Kayıtbay geçidine varmadan 100 adım öncesinde bulunduğunu öğrenmekteyiz. (Çizim-2) (Görsel-7) Kanuni Sultan Süleyman tarafından yaptırılan bu kapı ve kitabesi günümüze ulaşamamıştır. Evliya Çelebi'nin naklettiği kitabede *“Lâilâhe illallah Muhammedün Resûlullâh, Allâhümme salli alâ Muhammedin erham Ebû Bekra ve Ömera ve Osmane ve Ali ve ummîra hâze'l-bâbu fî eyyâmi Sultan Süleyman Han ibn Selim Han, tarih fî şehri Muharremü'l-harâm sene hams ve sittîn ve tis'a mie Hicri 965, Miladi 1557”⁵⁴* ifadeleri yer almaktadır. Kitabede *“ummîra hâze'l-bâbu”* ifadesinden *“Bu kapıyı imar ettirdi-yaptırdı.”* anlamı ortaya çıkmaktadır. Bu kitabe bir tamir kitabesi değildir, bir inşa kitabesidir. Kanuni Sultan Süleyman, Kale girişine ek bir giriş kapısı inşa ettirmiştir. Kitabedeki *“fî eyyâmi”* ifadesinden tam olarak bilinmeyen eski günlerden anlamı ortaya çıkmaktadır. Yani kitabenin yazıldığı Miladi 1557 tarihi kitabenin yazıldığı tarih olmakla kapının bu tarihten daha önce yapıldığı ortaya çıkmaktadır. Kale girişine inşa edilen kapıya bu gözle bakılınca Kanuni

⁴⁷ Kök, Bahattin, el-Melikü's-Sâlih, Eyyûb, *İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004, C.29, s.80-82.

⁴⁸ Yiğit, İsmail, “Kayıtbay”, *İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022, C.25, ss.80,81, s.80.

⁴⁹ Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, çev. Seyit Ali Kahraman, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011, C. 9, s.383.

⁵⁰ Beyazlar, Ahmet, *2003 Yılı Gaziantep Kalesi Kazısı Kazı Sonuç Raporu*, Gaziantep, 2003, s.4. Ayrıca Bkz. Göğüş, Mehmet Oğuz, “Gaziantep Kalesi”, *Gaziantep'i Tanıtıyoruz*, S.9 (Kasım) 1964, s.6.

⁵¹ Beyazlar, Ahmet, *2003 Yılı Gaziantep Kalesi Kazısı Kazı Sonuç Raporu*, Gaziantep, 2003, s.4.

⁵² Özlü, Zeynel, *Yavuz Sultan Selim'in Kutlu Seferi Mercidâbık Savaşı*, Gaziantep: Şehitkamil Belediyesi Kültür Yayınları, 2021, s.94-96.

⁵³ Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, çev. Seyit Ali Kahraman, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011, C. 9, s.382.

⁵⁴ Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, çev. Seyit Ali Kahraman, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011, C. 9, s.383.

Sultan Süleyman'ın 1548-1554 yıllarında gerçekleştirdiği Tebriz ve Nahçıvan seferlerindeki⁵⁵ başarılarına binaen inşa ettirilmiş olabileceği ortaya çıkmaktadır. Remzi Kılıç eserinde 4 Kasım 1549 tarihinde Kanuni Sultan Süleyman'ın Tebriz Seferi'nden dönerken Birecik, Antep, Adana güzergahından geçtiğini Antep'te konakladığını ve burada tımarlı sipahilere izin verdiğini belirtmektedir⁵⁶. Kanuni Sultan Süleyman bir sonraki Nahçıvan Seferi'ne giderken 8 Kasım 1553 tarihinde Antep'ten geçerek Halep'e ulaşmıştır⁵⁷. (Harita-3) Beş ay Halep'te kalan Kanuni Sultan Süleyman 9 Nisan 1554 tarihinde Nahçıvan'a hareket etmiştir⁵⁸. Kanuni Sultan Süleyman'ın 1549 yılında Antep'te konaklaması ve 1553-1554 yılında Halep'te beş ay kalmış olması göz önüne alınırsa kitabesinde 1557 tarihi bulunan ve "fî eyyâmi" ifadesinden bu tarihten önce yaptırıldığını anladığımız Kale girişindeki Süleyman Kapısı, Kanuni'nin bölgede olduğu 1549 ile 1554 yılları arasında yapılmış veya yapımına başlanmış olduğu ortaya çıkmaktadır.

Gaziantep Kalesi'nin güney cephesinde B-4 ile B-6 burçları çokgen gövdelidir. (Çizim-2) (Görsel-8) B-4 ile B-6 burçlarının pencerelerinin üzerinde üç cepheyi dolanan kuşak biçimli kitabeler bulunmaktadır. Bu kitabelerde Gaziantep Kalesi'nin Kanuni Sultan Süleyman ismi geçmektedir. Evliya Çelebi tarafından okunarak nakledilen kitabe⁵⁹ ve B-4 ile B-6 burçları üzerindeki kitabelere bakıldığı zaman Gaziantep Kalesi'nin Kanuni Sultan Süleyman döneminde etraflıca tahkim edildiği, burçların onarıldığı, batı cepheye Kanuni Sultan Süleyman Kapısı'nın yapıldığı anlaşılmaktadır. Sabri Şakir Yener Gaziantep Kalesi güney burçları olan B-4 ile B-6 nolu burçlar üzerinde bulunan kitabeleri belli oranda transkribe ederek günümüze nakletmiştir⁶⁰.

Antep Kalesi Güney Kule Kitabesi:

Eîmansûr. essultan, elmuzaffer Süleyman Han Ibn'î Selim Han⁶¹.

Meali: *Selim Han'ın oğlu nusratlı ve muzaffer Sultan-Süleyman Han.*

Antep Kalesi Güney'i Ramazan ve Bayram Toplarının Atıldığı Kule:

*Hâzel kai 'a:i elmansur essultan elmuzaffer Süleyman ibn'î selim ibnissultan Bayezid Han Ibn'î Muhammed Han Ibn'î Murad*⁶².

Meali: Bu kale, Sultan Muradın oğlu Muhammed Hânın oğlu Sultan Bayezidin oğlu Selimin oğlu Mansur ve Muzaffer Sultan Süleyman.

⁵⁵ Kılıç, Remzi, "Kânunî Sultan Süleyman'ın Tebriz Seferi (1548-1549) ve Nahçıvan- Revan-Karabağ (1552-1554) Seferleri ve Sonuçları", *Journal of Universal History Studies*, Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue, 2020, s.191-215.

⁵⁶ Kılıç, Remzi, "Kânunî Sultan Süleyman'ın Tebriz Seferi (1548-1549) ve Nahçıvan- Revan-Karabağ (1552-1554) Seferleri ve Sonuçları", *Journal of Universal History Studies*, Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue, 2020, s.191-215, s.202.

⁵⁷ Kılıç, Remzi, "Kânunî Sultan Süleyman'ın Tebriz Seferi (1548-1549) ve Nahçıvan- Revan-Karabağ (1552-1554) Seferleri ve Sonuçları", *Journal of Universal History Studies*, Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue, 2020, s.191-215, s.206.

⁵⁸ Kılıç, Remzi, "Kânunî Sultan Süleyman'ın Tebriz Seferi (1548-1549) ve Nahçıvan- Revan-Karabağ (1552-1554) Seferleri ve Sonuçları", *Journal of Universal History Studies*, Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue, 2020, s.191-215, s.206.

⁵⁹ Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, çev. Seyit Ali Kahraman, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011, C. 9, s.383.

⁶⁰ Yener, Şakir Sabri, *Gaziantep Kitabeleri*, Gaziantep: Gaziantep Yüksek Tahsil Okutma ve Kültür Derneği Yayın Kolu, 1958, s.47-48.

⁶¹ Yener, Şakir Sabri, *Gaziantep Kitabeleri*, Gaziantep: Gaziantep Yüksek Tahsil Okutma ve Kültür Derneği Yayın Kolu, 1958, s.47.

⁶² Yener, Şakir Sabri, *Gaziantep Kitabeleri*, Gaziantep: Gaziantep Yüksek Tahsil Okutma ve Kültür Derneği Yayın Kolu, 1958, s.48.

Mustafa Güzelhan eserinde: “Kalealtı semtinde İki Şerefeli (Şirvani) Cami'ye varmadan sağda ve köşede eskiden yapılmış bir Kale Kasteli vardı” ifadelerini kullanmaktadır⁶³. Kitabesini ve hangi tarihte yapıldığını bilmediğini belirtmektedir. Güzelhan yolun birkaç metre ilerisinde solda İki Şerefeli (Şirvani) Cami olduğunu, Kastel'in Antep suyunun boruya alınmasından önce sürekli aktığını ifade eder. Kastel'in arkasında küçük bir havuz bulunduğunu, üstünün küçük bir kubbe ile örtülü olduğunu ve etrafında oturup abdest alacak yerlerin bulunduğunu belirtir⁶⁴. Güzelhan 1966 yılında yayımladığı makalesinde Havuz ve Kastel'in 15 yıl önce susuz olsa da sağlam halde olduğunu, şimdi ise (1966) Havuz ve Kastel'in yok olduğunu yerine bir ev yapıldığını ifade eder⁶⁵. Güzelhan, Antep Savaşı'ndan önceye kadar Kale Kasteli küçük havuzunun tam karşısında Antep Kalesi'nin birinci kapısının olduğunu, Kale kapısında giden yolun bir arabanın geçeceği büyüklükte olduğunu, yolun her iki tarafının pencereci duvarlarla kaplı olduğunu, pencerelerin üzerinde merdiven denilen 2-3 metre uzunluğunda büyük taşların olduğunu söyleyerek Kale'nin birinci kapısının konumunu ve şeklini tarif etmiştir⁶⁶. Kale'nin birinci kapısı ve yolunun Antep Savaşı'nda harap olduğunu yalnız ikinci kapısının kaldığını ifade eder. Güzelhan, ikinci kapısının şimdilerde iki katlı geniş bir odadan oluşan ev olarak kullanıldığını buradan kaleye asma köprü ile geçildiğini belirtir⁶⁷. Cemil Cahit Güzelbey, Hicri 1088 Miladi 1677 tarihli Şer'i Mahkeme Sicillerinde İki Şerefeli (Şirvani) Cami tuvaletlerine, Cami'nin tam karşısında bulunan “Kale Kapısı Kasteli'nden” su geldiğini yazmaktadır⁶⁸.

Güzelhan'ın tarif ettiği kapı ve yol Evliya Çelebi'nin kitabesini⁶⁹ okuyarak günümüze naklettiği Süleyman Kapısı'ndan başka bir yer değildir. (Görsel-7) Güzelhan'ın ikinci kapı olarak ifade ettiği yer ise günümüzde bir köprüye geçişi sağlayan Kayıtbay Kapısı'dır.

Ağustos 1648 yılında beylerbeyi olarak tayin edilen Murtaza Paşa ile birlikte Şam'a gitti, bu sürede Suriye ve Filistin'in birçok şehrinde görev yaptı, Murtaza Paşa'nın Şam'dan Sivas'a nakli vesilesi ile Orta ve Doğu Anadolu şehirlerini gezmiş Miladi 1650 yılında İstanbul'a dönmüştür⁷⁰. Mayıs 1671 yılında İstanbul'dan kutsal topraklara hac yolculuğuna çıkmış, Adana, Maraş, Ayıntab ve Kilis üzerinden Suriye'ye geçmiştir⁷¹. Böylece Evliya Çelebi Miladi 1648 ile 1671 yıllarında bölgeyi iki kere ziyaret etmiştir ve iki ziyaretinde Ayıntab ile ilgili görüşlerini Seyahatnâmesi'nin 9. cildinde yazmıştır.

Evliya Çelebi, Antep Kalesi'nin bir kudret kayası üzerine oturduğunu, eni 40 arşın, derinliği 20 arşın olan hendekle çevrildiğini, hendeğin etrafının 1300 adım olduğunu ifade eder. Kale'nin çevresinde 26 kule bulunduğunu, kaleye girişin batıda bulunan bir kapıdan sağlandığını, 7 kat demir kapıdan geçilerek kaleye ulaşıldığını belirtir. Hendek içine bakan dört büyük kule olduğunu, her birinin birer padişahın inşa ettirdiğini ifade eder. Kale üzerinde

⁶³ Güzelhan, Mustafa, Kale Kasteli-Kale Kapısı-Kalede Sultan Mahmut Topu, Gaziantep: Gaziantep Kültür Dergisi, C.9, S.99, 10 Mart 1966, ss.5-6, s.5.

⁶⁴ Güzelhan, Mustafa, Kale Kasteli-Kale Kapısı-Kalede Sultan Mahmut Topu, Gaziantep: Gaziantep Kültür Dergisi, C.9, S.99, 10 Mart 1966, ss.5-6, s.5.

⁶⁵ Güzelhan, Mustafa, Kale Kasteli-Kale Kapısı-Kalede Sultan Mahmut Topu, Gaziantep: Gaziantep Kültür Dergisi, C.9, S.99, 10 Mart 1966, ss.5-6, s.5.

⁶⁶ Güzelhan, Mustafa, Kale Kasteli-Kale Kapısı-Kalede Sultan Mahmut Topu, Gaziantep: Gaziantep Kültür Dergisi, C.9, S.99, 10 Mart 1966, ss.5-6, s.5.

⁶⁷ Güzelhan, Mustafa, Kale Kasteli-Kale Kapısı-Kalede Sultan Mahmut Topu, Gaziantep: Gaziantep Kültür Dergisi, C.9, S.99, 10 Mart 1966, ss.5-6, s.5.

⁶⁸ Güzelbey, Cemil Cahit, Gaziantep Camileri Tarihi, Gaziantep: Oya Matbaası, 1984, s.164.

⁶⁹ Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, çev. Seyit Ali Kahraman, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011, C. 9, s.383.

⁷⁰ İlgüral, Mücteba, Evliya Çelebi, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, C.11, ss.529-533, s.530.

⁷¹ İlgüral, Mücteba, Evliya Çelebi, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, C.11, ss.529-533, s.531.

Hazreti Muhammed-i Gazali makamı, 40 hane, 1 cami, 1 hamam ve birkaç buğday ambarının olduğunu söyler⁷².

Henry Maundrell 26 Nisan 1699 tarihinde Ayıntab'ı ziyaret etmiş ve Antep Kalesi'ni şöyle tarif etmiştir: Ayıntab'ın yuvarlak bir tepenin kuzey tarafında yükselen Halep Kalesi'ne benzeyen Kale etrafında ve büyük ölçüde tepe üstünde kurulduğunu ifade eder. Kale'nin etrafının hendekle çevrili olduğunu, Kale'nin oturduğu tepenin eteklerini hendek boyunca dolanan taş oyuş galerisinin bulunduğunu ifade eder. Kale'nin eteklerinde kabirler⁷³ ve galeriler bulunduğunu bu galerilerden Kale'deki şatoya çıkıldığını belirtir. Tabi kayaların yeterince kuvvetli olmadığı yerlerde taş duvarlarla kapatıldığını belirtir. Ayıntab şüphesiz ki "Antiochia Penes Taurum'du"⁷⁴ diye belirtir⁷⁵.

Richard Pococke Rahip baba ile Rahip kızı anneden dünyaya gelen kendisi de piskopos olan din adamı, seyyah ve yazardır. 1737-1740 yılları arasında Yakın Doğu'ya seyahatler etmiş bu seyahatlerini "*A Description Of The East And Some Other Countries*" adlı eserde yayımlamıştır⁷⁶. Pococke, Kilis için Toros Dağları eteğinde olduğunu ve pamuk tüccarları için önemli bir pazar olduğunu belirtir⁷⁷. Kilis'in 10 ile 15 Mil kuzeybatısında bulunan dağlarda üç veya dört suru olan bir kale bulunduğunu, kalenin dağ soyguncularını düzene sokmak için yapılmış olabileceğini, mimarisinden anlaşıldığı kadarıyla I. Jüstinianus zamanında yapılmış olduğunu ifade eder⁷⁸. Pococke'nin bahsettiği kale günümüzde Kilis ili Belenözü Köyü'nde bulunan Ravanda Kalesi'dir. Ravanda Kalesi, Kilis ilinin 17,2 km (10,68 Mil) kuzeybatısında bulunmaktadır.

Pococke, Antep Kalesi'nin; "yuvarlak bir tepede, etrafında kayadan oyulmuş derin bir çukur bulunan sağlam eski bir kale var; gördüğüm tüm kalelerden bir yönüyle farklı, çünkü çukurun içinde, tabanı yaklaşık olarak çukurun dış tarafında zeminle birlikte, üzeri kapalı bir yol var; büyük bir kısmı kayadan oyulmuş, arkası yontulmuş taşla inşa edilmiş ve kemerlenmiş; bu kapalı yoldan tepe, yontulmuş taşla tamamen kapatılmış. Burada (Antep'te) hatırı sayılır

⁷² Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, çev. Seyit Ali Kahraman, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011, C. 9, s.382,383.

⁷³ Kopar, Metin, Antep Literatüründe Seyahat Anlatıları, *Gaziantep Üniversitesi Ayıntâb Araştırmaları Dergisi*, C.3, S.1, 2020, ss.11- 24, s.18.

⁷⁴ Antiochia Penes Taurum; Antiochia: Antakya, Suriye'deki Yunan krallarının merkezi. Alova, Erdal, Latince Türkçe Sözlük, İstanbul: Sosyal Yayınları, 2013, s.36.

Penes: Egemenliğinde, gücü altında, evinde. Alova, Erdal, Latince Türkçe Sözlük, İstanbul: Sosyal Yayınları, 2013, s.426.

Taurum: Taurus, Toroslar, Güney Anadolu sıradağları, Boğa. Alova, Erdal, Latince Türkçe Sözlük, İstanbul: Sosyal Yayınları, 2013, s.590.

Antiochia ad Taurum; Seleukia Piercia, Edessa, Samosata, Toros kentleri arasında kalan bölge olarak tanımlanmaktadır. Çalış, Said Mübin, Küçük Armenia Krallığı'nın Kuzeybatısı: Antiochia ad Taurum, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.16, S.1, 2019, ss.305-324, s.312.

Ad: Yanında, yakınında, civarında, arasında, nezdinde. Alova, Erdal, Latince Türkçe Sözlük, İstanbul: Sosyal Yayınları, 2013, s.7.

⁷⁵ Henry Maundrell, *A Journey from Aleppo the Jerusalem at Easter AD. 1697 to Which is Added an Account of Author's Journey to the Banks of the Euphrates at Beer, and to the Country of Mesopotamia*, London, 1817, p.209,210. Ayrıca Bakınız: Pamuk, Bilgehan, *Türk-İslam Hâkimiyeti'nde Ayntâb*, ed. Ergün Özuslu, Şehr-i Ayntab-ı Cihan Gaziantep, Gaziantep: TC. Gaziantep Valiliği, 2016, ss.140-173, s.152.

⁷⁶ Pococke, Richard, *A Description Of The East And Some Other Countries Vol.II Part.I Observations on Palaestine or The Holy Land, Syria, Mesopotamia, Cyprus,and Candia*, London: W Bowyer,1743.

⁷⁷ Pococke, Richard, *A Description Of The East And Some Other Countries Vol.II Part.I Observations on Palaestine or The Holy Land, Syria, Mesopotamia, Cyprus,and Candia*, London: W Bowyer,1743, s.153.

⁷⁸ Pococke, Richard, *A Description Of The East And Some Other Countries Vol.II Part.I Observations on Palaestine or The Holy Land, Syria, Mesopotamia, Cyprus,and Candia*, London: W Bowyer,1743, s.153.

miktarda işlenmemiş (ham) patiska⁷⁹ üretimi yapıyorlar.⁸⁰ Pococke'nin belirttiği üzeri kapalı yol Kale'nin batısında bulunan ancak günümüze ulaşmayan Evliya Çelebi'nin kitabesini okuyarak naklettiği Kanuni Sultan Süleyman Kapısı ve ilerisinde devam eden üzeri kapalı geçiş yoludur. (Görsel-7)

Hicri 25 Muharrem 1238, Miladi 1822 tarihli bir fermanla Antep'te büyük bir yer sarsıntısı yaşandığını, camiler, medreseler, kale, evler ve başka birçok yerler yıkılıp Antep ve köylerinde hayli insan ve hayvanın taş altında kalarak telef olduğunu geri kalan binaların dahi oturulamaz hale geldiğinden halkın şehrin dışına çadır kurdukları ifadeleri görülür⁸¹. Bu ifadelerden yaşanan depremin etkisi ile Kale'nin ve dolayısıyla Kale'deki Cami'nin hasar aldığını öğrenmekteyiz.

Antep Harbi'nden harap bir biçimde çıkan Antep Kalesi 1950'li yıllarda dönemin belediyesi tarafından onarımlara başlandığı bilinmektedir⁸². Kale'nin ikinci onarımı 1960'lı yılların sonu 1970'li yılların başında dönemin belediyesi tarafından başlatılmış, bu onarımda Kale'nin güney eteklerindeki galeri çökertilerek sembolik bir galeri yapılmıştır⁸³.

1.4. Gaziantep Kalesi Restitüsyon Dönemleri:

1.4.1. Birinci Restitüsyon Dönemi:

Fikri Kulakoğlu tarafından Gaziantep Kalesi güney yamacında yapılan kazılarda Eski Tunç Çağı IV'e (MÖ 2000-2200) ait olduğu düşünülen, erzak depoları olan, 100 metre uzunluğunda duvarı bulunan, idari bir amaç için kullanıldığı düşünülen duvar kalıntısı tespit edilmiştir⁸⁴. Bu dönemde Kale Höyük'te bulunan idari yapı bir savunma yapısı olmayıp kent yöneticileri tarafından kullanılan idari bir yapı hüviyetindedir.

1.4.2. İkinci Restitüsyon Dönemi:

Rıfat Ergeç eserinde Gaziantep Kalesi'nin MS II. ve IV. yüzyıllarda Roma Dönemi'nde bir karakol veya gözetleme kulesi olarak inşa edildiğini ifade etmektedir⁸⁵. Kale üzerinde inceleme yaptığımızda Kale Hamam yapısının güney duvarının yaklaşık 3,5 metre kalınlığında olduğu seçilmekte. Ayrıca Gazali Kulesi olarak ta bilinen B-12 Kulesi içinde bulunan taş işçiliğinde Roma taş işçiliği görülmektedir. Hamam yapısı güneyinde bulunan 3,5 metre kalınlığında bulunan sur duvarının Roma Dönemi gözetleme kulesinin en güneydeki sınırır. Roma Dönemi gözetleme kulesi, Kale'nin kuzey tarafında ana kayaya oturmuş vaziyette kuzeye bakan kulelerden oluşmaktadır. Bu dönemde Kale'nin girişi hamam yapısının soğukluk kısmı kapısı hizasında bulunan günümüzde tonozlu bir geçit olan kısımdır. Roma Dönemi blok taşları bu tonozun zemin seviyesinde izlenmektedir.

⁷⁹ **Patiska:** Çoğunlukla iç çamaşırı imalatında kullanılan bez ayağı armürle dokunmuş, beyaz pamuklu kumaş. Evlenecek kız için hazırlanan ev eşyası, çeyiz. Çağbayır, Yaşar, Ötüken Türkçe Sözlük, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2007. C.4, s.3798

⁸⁰ Pococke, Richard, *A Description Of The East And Some Other Countries Vol.II Part.I Observations on Palaestine or The Holy Land, Syria, Mesopotamia, Cyprus, and Candia*, London: W Bowyer, 1743, s.155.

⁸¹ Güzelbey, Cemil Cahit, Hulusi Yetkin, *Gaziantep Şer'i Mahkeme Sicillerinden Örnekler, Cilt: 81-141, Miladi 1729-1825*, Gaziantep: Gaziantep Kültür Derneği Kitap ve Buroşür Yayınları, 1970, s.121.

⁸² Beyazlar, Ahmet, *2003 Yılı Gaziantep Kalesi Kazısı Kazı Sonuç Raporu*, Gaziantep, 2003, s.4.

⁸³ Beyazlar, Ahmet, *2003 Yılı Gaziantep Kalesi Kazısı Kazı Sonuç Raporu*, Gaziantep, 2003, s.5.

⁸⁴ Kulakoğlu, Fikri, *Gaziantep Kalehöyük Kazıları*, ed. Atilla Engin, Kutalmış Gökay, *Prehistorik Dönemlerden Geç Antik Döneme Gaziantep Arkeolojisi*, İstanbul: Türk Arkeoloji ve Kültürel Miras Enstitüsü Yayınları, 2022, ss.83-94, s.87.

⁸⁵ Ergeç, Rıfat, "Gaziantep Kalesi", *Cumhuriyetin 75. Yılına Armağan Gaziantep*, ed. Yusuf Küçükdağ, Gaziantep Üniversitesi Kültür Yayınları, 1999, s.296, s.295.

1.4.3. Üçüncü Restitüsyon Dönemi:

Birçok kaynakta Gaziantep Kalesi'nin Bizans İmparatoru I. Justinianos döneminde (527-565) genişletildiği ifade edilmektedir⁸⁶. Bu dönemde hamam yapısı güneyinde bulunan 3,5 metre kalınlığındaki sur duvarının güneyine bulunan Kale'nin güneyini çevreleyen tonozlu geçit eklenerek Kale genişletilmiş ve dairevi bir plana kavuşmuştur. Bu dönemde Kale girişi güneydoğuda bulunan burçtan sağlanmıştır. (Görsel-9) Görsel-9'da B-6 kulesinin eteklerinde görülen çokgen gövdeli burç kalıntısı bulunmaktadır. Burç kalıntısının Bizans Dönemi'nde kaleye girişin sağlandığı kulelerden birisi olduğu düşünülmektedir.

1.4.4. Dördüncü Restitüsyon Dönemi:

Günümüzde Gaziantep Müzesi deposunda bulunan bizimde bu yayında Ahmet Beyazlar ile beraber transkribe ettiğimiz kitabeye göre Gaziantep Kalesi'nde bulunan Cami'nin inşasına El-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb Dönemi'nde başlanmış, onun 23 Kasım 1249'da vefat etmesi sebebi ile Cami El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf tarafından Nisan/Mayıs 1250 tarihinde tamamlanmıştır. (Görel-12-13)

Ayrıca Melik Salih Ahmet bin Malik Zahir Gazi zamanında Ayıntab Kalesi'ne köşkler, istihkamlar ve camiler yaptırdığı ifade edilmektedir⁸⁷.

Rıfat Ergeç Gaziantep Kalesi'nde bulunan hamam yapısını 13. yüzyıla tarihlendirmektedir⁸⁸. Kendi yayınında bu dönemi belgeleyecek bir kitabe olmamasından ötürü Zengi-Eyyûbî-Memlûk dönemlerinden birinde inşa edilmiş olabileceğini belirtir. Ergeç'in verdiği bilgiler ile transkribe (Görel-12-13) ettiğimiz kitabe bir araya geldiği zaman Gaziantep Kalesi'nde önemli bir onarım çalışmasının II. Salahaddin Yûsuf döneminde olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu dönemde hamam, cami inşa edilmiş ve Kale tahkim edilmiştir.

Hasırcızade Mustafa Fehim Efendi'nin el yazması defterinde “*Rivayete göre Kale'nin kapısı doğuda iken Müslümanlar tarafından zapt edildikten sonra güneye alındığı*” ifade edilmektedir⁸⁹. Günümüzde Kale'nin batısında bulunan giriş kısmı bu dönemde batıya alınmış olması mümkün gözükmemektedir.

1.4.5. Beşinci Restitüsyon Dönemi:

Gaziantep Kalesi batısında bulunan Çizim-2'de Giriş Burcu olarak ifade edilen üzerinde Es-Sultânü'l-Melikü'l-Eşref Ebu'n-Nâsır Kayıtbay (1468-1496)⁹⁰ tarafından imar edildiği belirtilen kitabesi⁹¹ bulunmaktadır. Kitabeye göre Memlûk Devleti Sultanı Es-Sultânü'l-Melikü'l-Eşref Ebu'n-Nâsır Kayıtbay tarafından (Hicri 886, Miladi 1481)⁹² tarihinde Kale'nin tahkim edildiği ifade edilmektedir. Bu dönemde Kale'ye köprü ile geçilen geçidin önünde Kayıtbay tarafından yapılan burç düşünüldüğünde Hasırcızade Mustafa Fehim Efendi'nin ifade ettiği Kale girişinin güneydoğu tarafından günümüzdeki yeri olan batı tarafına alınmış olması

⁸⁶ Ceyhan, Erdal, *Gaziantep Tarihi (Gaziantep'in Siyasi, Toplumsal, Eğitim Tarihi)*, Gaziantep: GTO Kültür Yayınları, 1999, s.150. Göğüş, Mehmet Oğuz, *İlk İnsandan Bugüne Çeşitli Yönleriyle Gaziantep*, Gaziantep: Cihan Ofset, 1997, s.155. Ergeç, Rıfat, “Gaziantep Kalesi”, *Cumhuriyetin 75. Yılına Armağan Gaziantep*, ed. Yusuf Küçükdağ, Gaziantep Üniversitesi Kültür Yayınları, 1999, s.96.

⁸⁷ Darkot, Besim, Hikmet Turhan Dağlıoğlu, “Ayıntab”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, C.2, 1979, s.60.

⁸⁸ Ergeç, Rıfat, “Gaziantep Kalesi ve Hamamı”, *Osmanlı Döneminde Gaziantep Sempozyumu 22 Ekim 1999*, ed. Yusuf Küçükdağ, Gaziantep Üniversitesi, Sertaç Tanıtım, 2000, s.279-280.

⁸⁹ Beyazlar, Ahmet, *2003 Yılı Gaziantep Kalesi Kazısı Kazı Sonuç Raporu*, Gaziantep, 2003, s.4. Ayrıca Bkz. Göğüş, Mehmet Oğuz, “Gaziantep Kalesi”, *Gaziantep'i Tanıtıyoruz*, S.9 (Kasım) 1964, s.6.

⁹⁰ Yiğit, İsmail, “Kayıtbay”, *İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022, C.25, ss.80,81, s.80.

⁹¹ Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, çev. Seyit Ali Kahraman, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011, C. 9, s.383.

⁹² Yiğit, İsmail, “Kayıtbay”, *İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022, C.25, ss.80,81, s.80.

da mümkün görülmektedir. Kayıtbay dönemindeki tahkimatta burçlarında tahkim edilmiş olabileceği B-4 ve B-6 burçlarında görülen dairevi kitabelerin bulunmasından dolayı düşünülebilir. Dairevi kitabe tarzı Eyyubi ve Anadolu Selçuklu yapılarında da görülmektedir. Dairevi kitabe kullanımına örnek olarak Antalya Surları Selçuklu Dönemi fetih kitabeleri ile Halep Kalesi surları Eyyûbî Dönemi kitabelerini verebiliriz. Gaziantep Kalesi burçlarında bulunan ve zamanla aşınmadan dolayı okunamayan kitabelerin Eyyûbî ve Memlûk dönemine ait olma olasılığı bulunmaktadır.

1.4.6. Altıncı Restitüsyon Dönemi:

Evliya Çelebi tarafından okunarak nakledilen kitabe⁹³ ve günümüze ulaşan görsellerden tespit ettiğimiz Görsel-7'de görülen Kanuni Sultan Süleyman Kapısı ve B-4 ile B-6 nolu burçları üzerindeki kitabelere bakıldığı zaman Gaziantep Kalesi'nin Kanuni Sultan Süleyman döneminde etraflıca tahkim edildiği anlaşılmaktadır. Bu dönemde Kale'nin batı girişine tonozlu bir geçit ile kemerli bir kapı eklenmiştir.

1.4.7. Yedinci Restitüsyon Dönemi:

Gaziantep ilinde Hicri 25 Muharrem 1238, Miladi 1822 tarihinde⁹⁴ yıkıcı bir deprem yaşandığını evlerin ve camilerin yıkıldığını bilmekteyiz. Bu depreme kadar Gaziantep Kale Camisi'ne imam atandığını Şeri Sicil kayıtlarından öğrenmekteyiz. Ancak bu deprem sonrasında Gaziantep Kale Camisi'ne imam atanmaması Kale'nin depremde hasar aldığı ve onarım yapılmadığı için imam atanmadığı ortaya çıkmaktadır. Eğer bu deprem sonrasında bir onarım yapıldı ise restitüsyon dönemlerine bir dönem daha eklenmiş olacaktır.

Yedinci restitüsyon dönemi Antep Harbi'nden harap bir biçimde çıkan Antep Kalesi'nin dönemin belediyesi tarafından 1950'li yıllarda⁹⁵ başladığı onarımlardır. Kale'nin ikinci onarımı 1960'lı yılların sonu 1970'li yılların başında dönemin belediyesi tarafından başlatılmış, bu onarımda Kale'nin güney eteklerindeki galeri çökertilerek sembolik bir galeri yapılmıştır⁹⁶.

Yine bu dönem içerisinde Gaziantep Kalesi batısında bulunan Kanuni Sultan Süleyman Kapısı yıkılmıştır.

1.5. Buluntulara Göre Gaziantep Kalesi Kronolojisi:

Fikri Kulakoğlu'nun 2003 yılında kazı yapılacak höyük alanını tespit etmek için başladığı yüzey araştırmasında höyüğün güney tarafında Prehistorik-Halaf Dönemi'ne ait boyalı seramik parçalar bulunmuştur⁹⁷. (Görsel-12-A)

İzzet Çıvgın eserinde Kuzey Mezopotamya MÖ 6000'in başlarında ortaya çıkan Halaf Dönemi (MÖ 5900-5300) seramiklerinin ortaya çıkmasında geçiş döneminin en iyi izlendiği höyüğün Kuzey Suriye'de bulunan Sabi Abyad olduğunu belirtmektedir⁹⁸. Sabi Abyad MÖ 7100-6700 arasında başlayan çanak çömlek üretimi ile Kuzey Suriye ve Kuzey Irak'ta belirlenen en erken örneklerinin⁹⁹ çıktığı höyük olması bakımından önemlidir. Sabi Abyad'ın

⁹³ Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, çev. Seyit Ali Kahraman, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011, C. 9, s.383.

⁹⁴ Güzelbey, Cemil Cahit, Hulusi Yetkin, *Gaziantep Şer'i Mahkeme Sicillerinden Örnekler*, Cilt: 81-141, Miladi 1729-1825, Gaziantep: Gaziantep Kültür Derneği Kitap ve Buroşür Yayınları, 1970, s.121.

⁹⁵ Beyazlar, Ahmet, *2003 Yılı Gaziantep Kalesi Kazısı Kazı Sonuç Raporu*, Gaziantep, 2003, s.4.

⁹⁶ Beyazlar, Ahmet, *2003 Yılı Gaziantep Kalesi Kazısı Kazı Sonuç Raporu*, Gaziantep, 2003, s.5.

⁹⁷ Kulakoğlu, Fikri, M. Kemal Sertok, Flomena Squadrone, Hamza Güllüce, *Gaziantep Kale Höyük 2003 Excavations, 26. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt (24-28 Mayıs 2004)*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Döşim Basımevi, 2005, s.293.

⁹⁸ Çıvgın, İzzet, "Geç Neolitik 3-4 (MÖ. 6300-5900) ve Kültürel Temas: Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Levant'ta Boyalı Keramik Devrimi", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.22, S.42, Aralık 2019, ss.317-358, s.334.

⁹⁹ Çıvgın, İzzet, "Geç Neolitik 3-4 (MÖ. 6300-5900) ve Kültürel Temas: Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Levant'ta Boyalı Keramik Devrimi", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.22, S.42, Aralık 2019, ss.317-358, s.335.

kuş uçuşu 163 km kuzeydoğusunda bulunan Antep çanak çömlekli döneme geçişin yaşandığı bölgelere olan coğrafi yakınlığı ile dikkat çekmektedir. Kulakoğlu 2005 yılı kazı raporunda en üst katmandan ana kayaya ulaştıklarını ve Gaziantep Kale Höyük'teki en erken yerleşim katmanının Geç Uruk Dönemi'ne (4000-3100)¹⁰⁰ ait olduğunu belirtmektedir¹⁰¹. (Görsel-12-K) Kulakoğlu Halaf boyalılarının yüzey araştırmalarında bulunup da Kale Höyük'te kültür katmanı olarak bulunmamasının önemli bir soru olduğunu belirterek Höyüğün güneydoğusunda bulunan günümüzde otopark önceki dönemlerde Karanlık Bedesten olarak kullanılan Büdeyri Han'ın batısındaki alanın temelleri altında Halaf ve Ubeyd dönemleri kültür katmanlarının bulunduğunu ifade eder. (Görsel-10)

Kulakoğlu tarafından 2005 yılı kazılarında B:143'de bulunan çömlek mezar içinde altı yaşında bir çocuk iskeleti, iki halka ve bir amulet bulunmuştur. Mezar, Erken Tunç Çağı I'e (MÖ. 3000-2000) tarihlendirilmektedir¹⁰². (Görsel-12-D)

Kulakoğlu'nun aynı yıl yaptığı kazılarda B:69-70'de iki adet taş sanduka mezar bulundu, mezarın birinde iki bebeğe ait iskeletin erimiş parçaları, Suriye Şişesi, bir bardak, bir vazö ve bir adet şişe bulunmuştur. Diğer mezarda dört çocuğa ait iskelet, dokuz adet şişe formlu kap, dört bardak, bir vazöcük, beş kase, bir bronz iğne ve spiral şeklinde saç halkası bulunmuştur¹⁰³. (Görsel-12-E) B:65-67'de in situ halde altı küp ve bu küplerden birinin içinde ağırlık bulunmuş olup anıtsal bir yapının deposu olduğu düşünülmektedir. (Görsel-12-F) Buluntular Eski Tunç Çağı IV'e (MÖ 2000-2200) tarihlendirilmektedir¹⁰⁴. (Görsel-12-C)

C açmasında MÖ 2000'in başına tarihlendirilebilecek (B:54) 1,5x70-80 cm boyutlarında oval biçimli seramik fırını ve yanında bir seramik çarkına ait çevirme taşı bulunmuştur¹⁰⁵. (Görsel-12-G)

Gaziantep Kale Höyük'te 2002 yılında yüzey araştırması yapan, 2003-2005 yılları arasında Kale Höyüğün güney yamacında A-B-C açmalarında kazı yapan Fikri Kulakoğlu Gaziantep Kale Höyüğün Eski Tunç Çağı yerleşimi olduğunu belirtmiştir¹⁰⁶. (Harita-1) (Görsel-12-B) Eski Tunç Çağına tarihlenen içinde erzak küplerinin depolandığı, A açması ve C açmasında takip edilen yaklaşık 100 metre uzunluğunda duvarı bulunan yapının anıtsal bir yapıya ait olduğunu ve yapının idari bir yapıya ait olabileceği belirtilmektedir¹⁰⁷. Bu yapı üst sırada bulunan balık sırtı dizilimli taş duvarın alt kotunda bulunmaktadır. (Görsel-12-H)

Fikri Kulakoğlu tarafından yapılan kazılar sonucu Kale Höyük'te tespit edilen Eski Tunç Çağına tarihlenen seramik fırını, erzak küplerinin bulunduğu anıtsal idari yapı ve üst katmanlarda tespit edilen Orta Çağ yapısı önemlidir. Ayrıca A ve C açmalarında tespit edilen

¹⁰⁰ Köroğlu, Kemalettin, *Eski Mezopotamya Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012, s.49.

¹⁰¹ Kulakoğlu, Fikri, 2005 Yılı Gaziantep Kalehöyük Kazıları, 28. *Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt (29 Mayıs – 2 Haziran 2006 Çanakkale)*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösim Basımevi, 2007, s.475.

¹⁰² Kulakoğlu, Fikri, 2005 Yılı Gaziantep Kalehöyük Kazıları, 28. *Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt (29 Mayıs – 2 Haziran 2006 Çanakkale)*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösim Basımevi, 2007, s.472.

¹⁰³ Kulakoğlu, Fikri, Gaziantep Kalehöyük Kazıları, ed. Atilla Engin, Kutalmış Gökay, Prehistorik Dönemlerden Geç Antik Döneme Gaziantep Arkeolojisi, İstanbul: Türk Arkeoloji ve Kültürel Miras Enstitüsü Yayınları, 2022, ss.83-94, s.84.

¹⁰⁴ Kulakoğlu, Fikri, M. Kemal Sertok, Flomena Squadrone, Hamza Güllüce, Gaziantep Kale Höyük 2003 Excavations, 26. *Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt (24-28 Mayıs 2004)*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Dösim Basımevi, 2005, s.291.

¹⁰⁵ Kulakoğlu, Fikri, Gaziantep Kalehöyük Kazıları, ed. Atilla Engin, Kutalmış Gökay, Prehistorik Dönemlerden Geç Antik Döneme Gaziantep Arkeolojisi, İstanbul: Türk Arkeoloji ve Kültürel Miras Enstitüsü Yayınları, 2022, ss.83-94, s.86.

¹⁰⁶ Kulakoğlu, Fikri, Gaziantep Kalehöyük Kazıları, ed. Atilla Engin, Kutalmış Gökay, Prehistorik Dönemlerden Geç Antik Döneme Gaziantep Arkeolojisi, İstanbul: Türk Arkeoloji ve Kültürel Miras Enstitüsü Yayınları, 2022, ss.83-94, s.87.

¹⁰⁷ Kulakoğlu, Fikri, Gaziantep Kalehöyük Kazıları, ed. Atilla Engin, Kutalmış Gökay, Prehistorik Dönemlerden Geç Antik Döneme Gaziantep Arkeolojisi, İstanbul: Türk Arkeoloji ve Kültürel Miras Enstitüsü Yayınları, 2022, ss.83-94, s.87.

yaklaşık 14 adet iskeletin 11 tanesinin bebek ve çocuk olması ve mezar buluntuları arasında “toggle pin” adı verilen bronz iğneler bulunması dikkat çekicidir. (Tablo-1) (Görsel-12-B-E)

A AÇMASI			
Mezar Tipi	İskelet Tipi	Mezar Hediyesi	Bronz İğne
Seramik Kap	1 Çocuk		
Sandık Mezar	Birden Fazla İskelet	30'a Yakın kap	1 Bronz İğne
Taş Sanduka	2 Bebek	Suriye Şişesi, 1 Bardak, 1 Vazo, 1 Şişe	
Taş Sanduka	4 Çocuk	9 Şişe, 4 Bardak, 1 Vazocuk, 5 Kase, 1 Spiral Saç Halkası	1 Bronz İğne
Çömlek Mezar	1 Çocuk (6 Yaş)	2 Kemik Halka, 1 Amulet	
C AÇMASI			
Basit Mezar	1 Çocuk (?)	2 Şişe, 1 Fincan	
Taş Sanduka	2 Çocuk	1 Meyvelik, 2 Pedestal Kaideli Vazo, 1 Yuvarlak Gövdeli Vazo, 2 İlmek Kulplu Vazo	2 Bronz İğne
Çömlek Mezar	1 Çocuk (6-8 Yaş)		

Tablo-1: Gaziantep Kale Höyük 2003-2005 Kazıları Mezar Buluntuları

Gaziantep Kalesi üzerinde bulunan Cami'nin mihrap nişinin arkasına denk gelen beden duvarında Geç Roma veya Erken Bizans Dönemi'ne ait altar olabileceği düşünülen taş eser bulunmuştur. Ancak eserin günümüzde nerede olduğu bilinmemektedir. (Çizim-8) (Görsel-11) (Görsel-12-M)

Kale Höyüğü'nün güneyinde 2003 yılında yapılan kazılarda C açmasında bulunan dolgu çukurunda bulunan Roma Dönemi'ne tarihlendirilen iki adet altar bulunmuştur¹⁰⁸. (Görsel-12-B) Ahmet Beyazlar raporunda altarlara Roma Dönemi'ne tarihlendirilebileceğini ve altarlara bir tanesinin üzerinde Grekçe “*Büyük Zeus'a*” yazısının okunduğunu ifade etmiştir¹⁰⁹. (Görsel-12-L) Ahmet Beyazlar Kale'de Zeus'a adanan bir sunak bulunmasının Kale'de bir tapınağın varlığına işaret edebileceğini ancak bunu söylemek için gerekli materyale henüz ulaşamadığını bildirmektedir¹¹⁰.

Transkribe ederek çözümlediğimiz kitabe “kubbea” ifadesi kale üzerindeki cami yapısında ait olduğunu göstermektedir. Kitabe üzerinde yazan tarih Hicri Muharrem 648, Miladi Nisan/Mayıs 1250 yılıdır. (Görsel-13) (Görsel-12-N)

2003 yılında Kulakoğlu başkanlığında yapılan kazılarda A açmasında Orta Çağ yapısı olarak nitelendirdiği alanda aynı döneme tarihlenen üzeri Arap alfabesi ile yazılı seramik parçası bulunmuştur¹¹¹. Seramik üzerinde görülen “elif” harfleri alt ucu sola çıkıntı yapmaktadır. Benzer elif harfleri 1955 yılında müze deposuna taşınan kitabe üzerinde görülmektedir. (Görsel-13) Bu sebeple seramiğin MS 13. yüzyıla tarihlendirilmesi mümkün görülmektedir. (Görsel-12-Ö)

Güney yamacı ikinci basamakta kale burçlarında kullanılmak için hazırlanmış düzgün kesimli iri taş bloklara rastlanmıştır, bu dolgunun altında ise doğu-batı ekseninde, yer yer 1,5 metre yüksekliğinde, düz ve balık sırtı dizilimli, bir mimari yapıya ait olan duvar

¹⁰⁸ Kulakoğlu, Fikri, M. Kemal Sertok, Flomena Squadrone, Hamza Güllüce, Gaziantep Kale Höyük 2003 Excavations, 26. Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt (24-28 Mayıs 2004), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Döşüm Basımevi, 2005, s.292.

¹⁰⁹ Beyazlar, Ahmet, 2003 Yılı Gaziantep Kalesi Kazısı Kazı Sonuç Raporu, Gaziantep, 2003, s.1.

¹¹⁰ Beyazlar, Ahmet, 2003 Yılı Gaziantep Kalesi Kazısı Kazı Sonuç Raporu, Gaziantep, 2003, s.1.

¹¹¹ Kulakoğlu, Fikri, Hamza Güllüce, M. Kemal Sertok, Flomena Squadrone, Gaziantep Kale Höyük 2003 Excavations, Offprint from Proceedings of the 4th International Congress of the Archaeology of the Ancient Near East 29 March – 3 April 2004, Freie Universität Berlin, Harrassowitz Verlag · Wiesbaden, C.2, 2008, s.346.

bulunmuştur¹¹². (Görsel-12-H) Düz ve balık sırtı dizilimli üst sıradaki duvar Ortaağ yapısına ait olduğu düşünülmektedir.

Gaziantep Kalesi Gazali Kulesi'nde 2004 yılında kaçak kazı sonucu Emniyet güçleri tarafından ele geçirilerek Gaziantep Arkeoloji Müzesi yetkililerine teslim edilmiştir¹¹³. Bu fiskiye mermer malzemeden dört sütunlu, kubbesi ve kaidesi bulunan muhtemelen bir süs havuzuna aittir. (Görsel-12-O) Fiskiye'nin kaidesi kırmızı mermerden kare biçiminde olup üzerinde dairevi bir çukur bulunmaktadır. Kare kaidenin dört köşesine oturan gri renk mermer sütunların kaidesi bilezikli, başlığı ise akantüs bezemelidir. Dört sütunun üzerine gri mermerden kare kaidesi olan zikzaklı kubbe oturmaktadır. Kubbe üzerinde zikzak motifi aralarına açılan oluklarla oluşturulmuş, kubbe kaidesinin dört yanında zikzaklar ve bu zikzakların altında dörder tane delik bulunmaktadır. Fiskiye'nin kubbesinde bulunan zikzak motifi Memlûk mimarisinde sıklıkla görülen ayırt edici bir özelliktir. Bu sebeple bu fiskiye Memlûk Dönemi'ne (13-16. yy. arası) tarihlendirilmesi daha doğru olacaktır. Fiskiye Gazali kulesinde ilk bulunduğu yek pare olmayıp parçalar halindedir. Fiskiye'nin birleştirilmesi müzede yapılmıştır. Gazali Kulesi'nde bulunan fiskiye Kale üzerindeki Memluk dönemine tarihlenen Bey hamamında veya bir avluda bulunan süs havuzuna ait olması mümkün görülmektedir.

2003 yılında Gaziantep Müze Müdürlüğü başkanlığında Gaziantep Kale içinde yapılan kazı çalışmalarında Osmanlı Dönemi'ne tarihlenen tabak, fincan, pipo, lüle, kandil (Yirik çıra¹¹⁴), barutluk, kurşun levha ve çakmak taşı ve rulo halinde üzeri sarılı bir evrak bulunmuştur¹¹⁵. (Görsel-12-P-R-S-T-U-V)

1.6. Eyyûbî Devleti Tarihçesi ve Sultanların Bölgedeki İmar Faaliyetleri:

Gaziantep Kale Cami, imar faaliyetini ve banilerini daha iyi anlayabilmemiz için Halep Bölgesi Eyyûbî yöneticilerini kronolojik olarak sıralamamız gerekmektedir. (Harita-3)

Salahaddin Eyyûbî'nin Miladi 1171 yılında Mısır Fâtımî Devletine son vererek Abbasi Halifesi'nin hutbe okutması ile fiilen Eyyûbî yönetimi başlamıştır¹¹⁶. (Harita-2) Salahaddin Eyyûbî Miladi 1193 yılında Dımaşk'ta vefat etmiş, Eyyûbî yönetimi oğulları tarafından bölgesel olarak paylaşılmış Halep Bölgesi üçüncü oğlu olan El-Melikü'z Zahir Gazi tarafından yönetilmeye başlanmıştır¹¹⁷. Miladi 1173 yılında dünyaya gelen El-Melikü'z Zahir Gazi küçük yaştan itibaren (Miladi 1183) Halep Valiliğine tayin etmiş, Miladi 1193 yılında Salahaddin Eyyûbî'nin vefatı üzerine Halep, Hârim, Tel Bâşir, A'zâz, Derbûsâk ve Menbic Bölgesi'nin

¹¹² Kulakoğlu, Fikri, Gaziantep Kalehöyük Kazıları, ed. Atilla Engin, Kutalmış Gökay, Prehistorik Dönemlerden Geç Antik Döneme Gaziantep Arkeolojisi, İstanbul: Türk Arkeoloji ve Kültürel Miras Enstitüsü Yayınları, 2022, ss.83-94, s.85.

¹¹³ Arkeolog Ahmet Beyazlar'dan alınan bilgilere dayanarak ifade edilmiştir.

¹¹⁴ **Yirik Çıra:** Gaziantep yerel dilinde kandil için yirik çıra ifadesi kullanılmaktadır. Gaziantep Kale Höyük kazılarında bulunan kandil Gaziantep ilinde 1970-1980 yıllara kadar hala kullanılan bir aydınlatma aracıdır. (Görsel-12-V) Yirik çıra içine konulan sıvı yanıcı madde ve yirik kısmından tabana inen fitil aracılığı ile yanıcı sıvı maddeyi emmekte yirik kısmından dışa çıkan fitil yakılarak ışık elde edilmektedir. Abdülkadir Evişen tarafından yazılan sözlükte Yirik kelimesi imalat esnasında gereken yerde küçük yarık açma olarak belirtilmiştir. Evişen, Abdülkadir, Gaziantep'te Söylenen Deyimler ve Atasözleri Sözlüğü, Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2023, s.487.

¹¹⁵ Evrak Gaziantep Üniversitesi Tarih Bölümü öğretim elemanlarına incelettirilmiş, III. Mehmet'e ait tuğranın yer aldığı Ayntab Sancak Beyine hitaben, Tilbaşar Kazası'ndaki bir araziden söz eden bir metin olduğu anlaşılmıştır. Güllüce, Hamza, Ahmet Beyazlar, Gaziantep Kalesi 2003 Yılı Kazısı, 14. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu (30 Nisan – 2 Mayıs 2004) Ürgüp/Nevşehir, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2005, s.68.

¹¹⁶ Şeşen, Ramazan, "Eyyûbîler", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.12, 1995, ss.20-31, s.20.

¹¹⁷ Şeşen, Ramazan, "Eyyûbîler", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.12, 1995, ss.20-31, s.21.

idaresine sahip olmuştur¹¹⁸. El-Melikü'z Zahir Gazi 9 Ekim 1216 tarihinde Halep Kalesi'nde vefat ettiğini İbnü'l-Adîm'den öğrenmekteyiz¹¹⁹. El-Melikü'z Zahir Gazi'nin Miladi 1203/04'te doğan büyük oğlu Melik Salih Ahmed Antep Bölgesi'nin yerel yönetimine, Miladi 1214 yılında dünyaya gelen küçük Gıyasüddin El-Melik-Aziz Muhammed'in de El-Melikü'z Zahir Gazi'nin yerine Halep Sultanlığına geçmiştir¹²⁰. Yunus Emre Tansü ile Özgür Yücel'in bildirilerinde büyük oğlu Melik Salih Ahmed dururken henüz iki yaşında olan oğlu Gıyasüddin El-Melik-Aziz Muhammed'in Halep Sultanlığına geçmesinin sebebini Gıyasüddin El-Melik-Aziz Muhammed'in annesinden kaynaklandığını belirterek El-Melikü'z Zahir Gazi'nin amcası El-Melik Adil'in kızı Dayfe Hatun'dan¹²¹ dünyaya gelmesi olarak açıklar¹²². Melik Salih Ahmed'in ise annesinin muhtemelen bir cariyeye olduğunu bu yüzden daha düşük bir göreve getirildiğini ifade ederler¹²³. Melik Salih Ahmed'in Miladi 1227 ile 1253 yılları arasında tam 25 yıl Antep'i yönetmiştir¹²⁴. Gıyasüddin El-Melik-Aziz Muhammed ise babası El-Melikü'z Zahir Gazi öldüğünde henüz 2 yaşında olmasından ötürü zamanla Halep yönetimini eline almış Miladi 1236 yılında Halep'te vefat etmiştir. Gıyasüddin El-Melik-Aziz Muhammed'in vefatından sonra Miladi 1229 yılında doğan oğlu El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf babası öldüğünde henüz 7 yaşında Halep Meliki oldu.

1.6.1. Dayfe Hatun: Dayfe Hatun Salahaddin Eyyûbî'nin kardeşi olan El-Melik Adil'in kızı olup Miladi 1187/1188 yılında Halep'te dünyaya gelmiştir¹²⁵. Eyyûbî Mısır Meliki El-Melikü'l-Kâmil Muhammed'in kız kardeşidir¹²⁶. Salahaddin Eyyûbî'nin oğlu Halep Hâkimi El-Melikü'z Zahir Gazi ile evlenmiş, Miladi 1213/1214 yılında Gıyasüddin El-Melik-Aziz Muhammed'i dünyaya getirmiştir¹²⁷. Dayfe Hatun Miladi 1216'da Zahir Gazi'nin vefatı üzerine tahta geçen Gıyasüddin El-Melik-Aziz Muhammed henüz 2 yaşında olduğu için nâibe sıfatı ile Halep yönetimini üstlenmiş daha sonra Gıyasüddin El-Melik-Aziz Muhammed'in Miladi 1236 yılında vefatı ile Halep tahtına geçen ve henüz 7 yaşında olan El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf döneminde ikinci kez Halep Nâibelîği sıfatıyla yönetimi sağlamıştır¹²⁸. Dayfe Hatun babası ve kocasından ötürü saygın bir kimliğe sahip olmuş, oğlu ve torunu döneminde Halep'in idaresini üstlenmiş, Eyyûbîlerin Mısır kolu yöneticilerinden hep saygı görmüş, Halep Firdevs Medresesi ile bir de hanikâh inşa ettirerek adını ölümsüzleştirmiştir¹²⁹.

¹¹⁸ Özeydin, Abdülkerim, “el-Melikü'z-Zâhir Gazi”, *İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.29, 2004, ss.83-84, s.83.

¹¹⁹ Özeydin, Abdülkerim, “el-Melikü'z-Zâhir Gazi”, *İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.29, 2004, ss.83-84, s.83.

¹²⁰ Tansü, Yunus Emre, Özgür Yücel, “Eyyûbiler Döneminde Ayıntab” *Tarihten Günümüze Ayıntab-Gaziantep*, Ankara: Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2018, s.18.

¹²¹ Yürekli, Tülay, Eyyubi Ailesi Kadınları, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.6, 2011, ss.329-342, s.333.

¹²² Tansü, Yunus Emre, Özgür Yücel, “Eyyûbiler Döneminde Ayıntab” *Tarihten Günümüze Ayıntab-Gaziantep*, Ankara: Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2018, s.18.

¹²³ Tansü, Yunus Emre, Özgür Yücel, “Eyyûbiler Döneminde Ayıntab” *Tarihten Günümüze Ayıntab-Gaziantep*, Ankara: Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2018, s.18.

¹²⁴ Tansü, Yunus Emre, Özgür Yücel, “Eyyûbiler Döneminde Ayıntab” *Tarihten Günümüze Ayıntab-Gaziantep*, Ankara: Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2018, s.19.

¹²⁵ Yürekli, Tülay, Eyyubi Ailesi Kadınları, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.6, 2011, ss.329-342, s.333.

¹²⁶ Yürekli, Tülay, Eyyubi Ailesi Kadınları, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.6, 2011, ss.329-342, s.333.

¹²⁷ Yürekli, Tülay, Eyyubi Ailesi Kadınları, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.6, 2011, ss.329-342, s.333.

¹²⁸ Yürekli, Tülay, Eyyubi Ailesi Kadınları, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.6, 2011, ss.329-342, s.333.

¹²⁹ Yürekli, Tülay, Eyyubi Ailesi Kadınları, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.6, 2011, ss.329-342, s.334.

Dayfe Hatun Miladi 1242-1243 yılında Halep Kalesi'nde vefat etmiş, Kale'de sofanın karşısındaki hücreye defnedilmiştir¹³⁰.

1.6.2. Kadı Kemaleddin İbnü'l Adım: Eyyûbî Devleti'nin Halep kolunda vezir olan Kadı Kemaleddin İbnü'l Adım önemli görevler üstelenmiştir. Uzun ismi *Ebü'l-Kâsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed b. Hibetillâh b. Muhammed el-Ukaylî el-Halebî* olan İbnü'l Adım Miladi 1192 yılında Halep'te dünyaya gelmiştir¹³¹. İbnü'l Adım; Kur'an, hadis, fıkıh, tarih, edebiyat ve inşâ alanlarında devrin önde gelen alimlerinden ilim tahsil ettikten sonra henüz 28 yaşındayken Hâkimi El-Melikü'z Zahir Gazi'nin dikkatini çekmiş, şehrin Şâdbaht ve Hallâviyye medreseleri müderrisliğine tayin edilmiş ve belli başlı camilerde vaazlar vermiştir¹³².

Ahmet Eflaki eserinde Mevlâna Celaleddin Rumi'nin Hicri 630, Miladi 1233 yılında¹³³ Halep şehrine gittiğini, Halep beylerbeyi (melik-ül-ümarâsı) olan Kemaleddin İbnü'l Adım'ın Halep ülkesinin hükümdarı olduğunu, Adım'ın faziletli, engin bilgili, iş bilir, gönül sahibi biri olduğunu, bu hükümdarın (Adım'ın) öğretimle meşgul olduğunu, Haleviye Medresesi'nde ve başka birkaç¹³⁴ medresede Mevlana'nın Kemaleddin İbnü'l Adım'den dersler aldığını ifade eder¹³⁵. Eflaki aynı eserinde Kemaleddin İbnü'l Adım'den yüksek kadir ve kıymet sahibi, eşi benzeri olmayan birisi olarak bahsederken Mevlana'nın Şam Mükaddemiye Medresesi'nde ilim tahsil ettiğini söyler¹³⁶.

İbnü'l Adım, Gıyasüddin El-Melik-Aziz Muhammed (Miladi 1216-1237) ile El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf (Miladi 1237-1260) yılları arasında Eyyûbî Devleti Halep kolunun vezirliği görevini yapmış, bu amaçla Dimaşk, Antep, Kayseri, Hama, Humus, Kahire ve Bağdat'a özel elçi olarak seyahatler yapmıştır¹³⁷. Tarafımızca yazılan makalede Gaziantep ilinde bulunan daha çok "Boyacı Cami" olarak ta bilinen Kadı Kemaleddin Cami'nin Eyyûbî Devleti Halep kolu veziri olan Kadı Kemaleddin İbnü'l Adım tarafından vezirlik yaptığı dönemde (Miladi 1216-1260) inşa ettirildiği eldeki belge ve bilgilerden hareket ile ortaya konulmuştur¹³⁸. Makalenin yazıldığı 2022 yılında henüz Gaziantep Kalesi El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami kitabesi çözümlenmemiş ve bugünkü bilgilere ulaşamamışken Kadı Kemaleddin Cami banisi ve inşa tarihi ile ilgili yaptığımız tespitin bu yayım ile doğrulanması çok önemlidir.

İbnü'l Adım, Gıyasüddin El-Melik-Aziz Muhammed'in hastalanması üzerine Halep tahtına oğlu El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf'un geçmesi konusunda onayını almak için

¹³⁰ Yürekli, Tülay, Eyyubi Ailesi Kadınları, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.6, 2011, ss.329-342, s.334.

¹³¹ Sevim, Ali, "İbnü'l Adım" *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.20, 1999, ss.478-479, s.478.

¹³² Sevim, Ali, "İbnü'l Adım" *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.20, 1999, ss.478-479, s.478.

¹³³ Öngören, Reşat, "Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî", *İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004, C.29, ss.441-462, s.442.

¹³⁴ Eflaki, Ahmet, *Manakib al-Ârifin-Âriflerin Menkıbeleri*, çev. Tahsin Yazıcı, İstanbul: Hürriyet Yayınları, C.1, 1973, s.351.

¹³⁵ Eflaki, Ahmet, *Manakib al-Ârifin-Âriflerin Menkıbeleri*, çev. Tahsin Yazıcı, İstanbul: Hürriyet Yayınları, C.1, 1973, s.157.

¹³⁶ Eflaki, Ahmet, *Manakib al-Ârifin-Âriflerin Menkıbeleri*, çev. Tahsin Yazıcı, İstanbul: Hürriyet Yayınları, C.1, 1973, s.351.

¹³⁷ Sevim, Ali, "İbnü'l Adım" *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.20, 1999, ss.478-479, s.478.

¹³⁸ Gök, Turgay, Kadı Kemaleddin (Boyacı) Cami Banisi ve İnşa Tarihi ile İlgili Önergeler, *Gaziantep: Arulis Dergisi*, S.11, 2022, ss.47-51, s.51.

Ayıntab'da bulunan kardeşi Melikü's-Salih Ahmed'e elçi olarak gönderilmiştir¹³⁹. Vezirliği döneminde önemli görevler yapan İbnü'l Adîm Miladi 1262 yılında Kahire'de vefat etmiş, Mukattam Dağı eteklerindeki Karâfe Mezarlığı'na gömülmüştür¹⁴⁰. İbn Kesir; eserinde Kemaleddîn B. Adîm El-Hanefî olarak ifade ettiği İbnü'l Adîm'in Hicri 586, Miladi 1190/91 yılında doğduğunu, fıkıh ve hadis tahsili yaptığını, fetva verdiğini, ders verdiğini, güzel yazı yazdığını, halifelere meliklere elçi gittiğini, kırk ciltlik Halep tarihini tasnif ettiğini belirtir¹⁴¹. İbn Kesir, Hicri 20 Cemaziyülevvel 660, Miladi 12 Nisan 1262 tarihinde Mısır'da vefat eden İbnü'l Adîm'in Sefhü'l-Mukattam mezarlığına defnedildiğini ifade eder¹⁴².

1.6.2.1. Kadı Kemaleddin İbnü'l Adîm'in İmar Faaliyetleri:

1.6.2.1.1. Kadı Kemaleddin (Boyacı) Cami:

Gaziantep ili Şahinbey ilçesi Boyacı Mahallesi 777 ada 52 parselde bulunan Cami Kadı Kemaleddin İbnü'l Adîm tarafından yaptırılmıştır¹⁴³. Kadı Kemaleddin İbnü'l Adîm, Sultan El-Melikü'l-Azîz'in (Miladi 1216-1237) döneminde veziri oldu ve görevini El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf (Miladi 1237-1260) döneminde de sürdürdü¹⁴⁴. Ahmet Eflaki eserinde Halep beylerbeyi (melik-ül-ümarâsı) olan Kemaleddin b. Al Adîm'in Halep ülkesinin hükümdarı olduğunu ifade eder¹⁴⁵. Melikü'l-Azîz'in iki yaşında, El-Melikü'n-Nâsır'ın da yedi yaşında tahta geçtiği düşünüldüğünde alim ve tecrübeli devlet adamı olan İbnü'l Adîm'in Sultanın yerine vekaleten önemli görevler üslendiği ortaya çıkmaktadır. Tam 44 yıl kesintisiz Halep Vezirliği yapan İbnü'l Adîm'in Gaziantep'te bir cami yaptırmış olması mümkün görülmektedir. Antep Şer'i Sicil Belgelerini Transkribe ederek yayımlayan Cemil Cahit Güzelbey eserinde Cami'nin Kadı Kemaleddin'ce yapıldığını birçok şer'i sicilde açıkça yazılı olduğunu ifade eder¹⁴⁶. Şakir Sabri Yener'in 1958 yılında yayımladığı eserinde minber kitabesinde şu şekildedir:

*La İlahe İllallah Muhammedün Resullullah Sallallahü Aleyhi ve Sellem Nüccire fî Selhi Cemaziyeahir Senete Tis'a ve Hamsin ve seb'a mie 759 Cemaziayelahir*¹⁴⁷

Minber kitabesindeki "nuccire" ifadesi ilk defa yapıldı anlamından çok tamir edildi anlamı taşımaktadır. Yani Hicri 759, Miladi 1358 yılında minber üzerinde bir tamirat yapılmış ve kitabede bu tamirat belirtilmiştir. Gaziantep Kale Cami minberini anlatırken ifade edeceğimiz gibi Kadı Kemaleddin Cami minberi Nurettin Mahmut Zengi döneminde Miladi 1163-1174 yapılmış ve Halep'ten Gaziantep'e getirilerek Kadı Kemaleddin Cami içerisine konulmuştur.

2022 yılında yayımladığımız makalemizde Kadı Kemaleddin Cami'nin, Halep Veziri İbnü'l Adîm tarafından vezirlik görevini yapmış olduğu Miladi 1216-1260 yılları arasında inşa edilmiş olması gerektiğini ifade etmiştik. Tabakhane Köprüsü ve Gaziantep Kale Cami'nin El-

¹³⁹ Sevim, Ali, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbnü'l-Adîm Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1982, s.III.

¹⁴⁰ Sevim, Ali, "İbnü'l Adîm" *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.20, 1999, ss.478-479, s.478.

¹⁴¹ İbn Kesir, "*El Bidaye Ve'n Nihaye*" *Büyük İslam Tarihi*, çev. Mehmet Keskin, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1996, s.6516-6517.

¹⁴² İbn Kesir, "*El Bidaye Ve'n Nihaye*" *Büyük İslam Tarihi*, çev. Mehmet Keskin, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1996, s.6516-6517.

¹⁴³ Gök, Turgay, Kadı Kemaleddin (Boyacı) Cami Banisi ve İnşa Tarihi ile İlgili Önermeler, *Gaziantep: Arulis Dergisi*, S.11, 2022, s.47-51.

¹⁴⁴ Sevim, Ali, "İbnü'l Adîm" *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.20, 1999, ss.478-479, s.478.

¹⁴⁵ Eflaki, Ahmet, *Manakib al-Ârifin-Âriflerin Menkıbeleri*, çev. Tahsin Yazıcı, İstanbul: Hürriyet Yayınları, C.1, 1973, s.351.

¹⁴⁶ Güzelbey, Cemil Cahit, *Gaziantep Camileri Tarihi*, Gaziantep: Oya Matbaası, 1984, s.58.

¹⁴⁷ Yener, Şakir Sabri, *Gaziantep Kitabeleri*, Gaziantep: Gaziantep Yüksek Tahsil Okutma ve Kültür Derneği Yayın Kolu, 1958, s.13.

Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf'un (Miladi 1237-1260) Sultan olduğu dönemde inşa edildiğini kitabelerinden bilmekteyiz. Gaziantep Kale Cami ve Tabakhane Köprüsünün El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf döneminde yapılmış olması ve dönemin vezirinin Kadı Kemaleddin İbnü'l Adim olması, Kadı Kemaleddin Cami'nin bu dönemde inşa edilmiş olduğunu işaret eden önemli bilgilerdir.

1.6.3. El-Melikü'l-Kâmil Muhammed: Uzun ismi “Ebü'l-Me‘âlî El-Melikü'l-Kâmil Nâsırüddîn Muhammed b. El-Melikü'l-Âdil Ebîbekr Muhammed b. Eyyûb” olan Sultan Miladi 1180 yılında Kahire’de dünyaya geldi. Babasının ölümü üzere Miladi 1218 yılında Eyyûbî Mısır tahtına geçti, 9 Mart 1238 tarihinde Dımaşk’ta vefat etti¹⁴⁸. El-Melikü'l-Kâmil Muhammed, Miladi 1200-1218 yılları arasında Eyyûbî Mısır Sultanı olarak hükmeden Salahaddin Eyyûbî’nin kardeşi olan El-Melikü'l-Adil Seyfüddîn’in¹⁴⁹ oğlu, Salahaddin Eyyûbî’nin oğlu El-Melikü’z Zahir Gazi ile evlenen Dayfe Hatun’un¹⁵⁰ abisidir. El-Melikü'l-Kâmil Muhammed, Salahaddin Eyyûbî’nin tek kızı olan Munise Hatun ile evlenmiş, Salahaddin Eyyûbî’nin damadı olmuştur¹⁵¹. El-Melikü'l-Kâmil Muhammed, Kahire’de Dârü'l-hadîsi'l-Kâmilîyye ismiyle anılan dârülhadis inşa ettirmiş, İmam Şâfiî Türbesi’ne büyük bir kubbe inşa ettirmiştir¹⁵². El-Melikü'l-Kâmil Muhammed Hicri 21 Receb 635, Miladi 9 Mart 1238’de Dımaşk’ta vefat etmiştir¹⁵³.

El-Melikü'l-Kâmil Muhammed, Gaziantep Kalesi Cami’nin birinci banisi olan El-Melikü’s-Sâlih Necmeddin Eyyûb’ün babasıdır.

1.6.4. El-Melikü’s-Sâlih Necmeddin Eyyûb: Uzun ismi “Ebü'l-Fütûh El-Melikü’s-Sâlih Necmeddin Eyyûb b. Muhammed” olan Eyyûbî Sultanı 24 Cemaziyelahir 603, Miladi 26 Ocak 1207 tarihinde Kahire’de dünyaya geldi¹⁵⁴. El-Melikü'l-Kâmil Muhammed’in Sudanlı bir cariyeden doğan büyük oğludur. Miladi 1228 yılında sefere çıkan babası El-Melikü'l-Kâmil Muhammed sefer dönüşünde oğlunun kendi sağlığında saltanatı ele geçireceği söylentileri üzerine oğlu El-Melikü’s-Sâlih Necmeddin Eyyûb’ü, Âmid (Diyarbakır) ve Hısnıkeyfâ (Hasankeyf) melikliğine getirerek Kahire’den uzaklaştırdı. El-Melikü’s-Sâlih Necmeddin Eyyûb’e Hicri 634, Miladi 1237 yılında Diyarbakır ve Hasankeyf’e ek olarak Urfa, Harran, Rakka, Suruç, Re’sül’ayn, Nusaybin ve Habur Bölgelerinin de yönetimi verildi¹⁵⁵. Kız kardeşlerinden birini Harizmşahların başı olan Berke Han ile evlendirerek Berke Han ile ittifak kurdu. Hicri 25 Zilkade 637, Miladi 17 Haziran 1240 tarihinde Kahire’ye giderek Eyyûbî Devletinin Mısır Sultanı oldu. 644 Zilkadesinde (Mart 1247) Dımaşk’a hâkim oldu ve törenle karşılandı. Miladi 1248 yılında Halep Sultanı El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf ile anlaşma yaptı. El-Melikü’s-Sâlih Necmeddin Eyyûb Hicri 15 Şâban 647, Miladi 23 Kasım 1249 Mansûre’de vefat etti. Kahire’de kendi yaptırdığı El-Medresetü’s-Sâlihiyye’ye gömüldü.

¹⁴⁸ Bekar, M. Serdar, “el-Melikü'l Kâmil Muhammed”, *İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004, C.29, ss.68-70, s.68.

¹⁴⁹ Şeşen, Ramazan, “el-Melikü'l-Âdil”, *İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.29, 2004, ss.59,60, s.59.

¹⁵⁰ Yürekli, Tülay, Eyyubi Ailesi Kadınları, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.6, 2011, ss.329-342, s.333.

¹⁵¹ Yürekli, Tülay, Eyyubi Ailesi Kadınları, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.6, 2011, ss.329-342, s.331.

¹⁵² Bekar, M. Serdar, “el-Melikü'l Kâmil Muhammed”, *İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004, C.29, ss.68-70, s.69.

¹⁵³ Bekar, M. Serdar, “el-Melikü'l Kâmil Muhammed”, *İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004, C.29, ss.68-70, s.69.

¹⁵⁴ Kök, Bahattin, el-Melikü’s-Sâlih, Eyyûb, *İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004, C.29, ss.80-82, s.80.

¹⁵⁵ Kök, Bahattin, el-Melikü’s-Sâlih, Eyyûb, *İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004, C.29, ss.80-82, s.80,81.

Ardından karısı Şecerüddür onun için muhteşem bir türbe yaptırdı ve Receb 648, Ekim 1250 tarihinde naaşı buraya nakledildi¹⁵⁶.

1.6.4.1. El-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'ün İmar Faliyetleri:

El-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb tarafından Diyarbakır ve Kahire'deki imar faaliyetlerini kitabelerden öğrenirken Gaziantep ilinde imar faaliyeti bulunduğuna dair bir yayın tespit edemedik. Gaziantep Kale Cami'ne ait olan kitabede El-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'ün isminin birinci banisi olarak geçmesi Gaziantep ilinde de imar faaliyetinin bulunduğunun vesikası niteliğindedir.

1.6.4.1. El-Medresetü's Sâlihiye:

Kahire'de Nahhasin Bölgesi'nde Mu'iz li-Dîni'l-lâh Caddesi'nde bulunmaktadır¹⁵⁷. Şafii, Hanefi, Mâlikî ve Hambeli olmak üzere dört İslam mezhebinin eğitimi için yapılmış Mısır'daki ilk eğitim kurumu olması açısından önemlidir¹⁵⁸.

Kitabe: “*Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla. Bu kutlu medreselerin yapımını Eyyûb oğlu Ebu Bekir oğlu Muhammed oğlu Melik Kâmil Ebu'l-Me'ali-Dinin yardımcısı-oğlu efendimiz, büyük sultan, İslam ve Müslümanların sultanı, Hükümdar Salih Necmü'd-Dünya ve'd-Din Eyyûb Hicri 641, Miladi 1243-44 senesinde emretti*¹⁵⁹”.

Ahmet Ali Bayhan eserinde Salahiye Medresesinin taç kapısı ve giriş cephesinin orijinal yapıdan günümüze gelebilen en önemli bölümler olduğunu ifade eder ve taç kapının demir kanatlı kapılar ile örtüldüğünün rivayet edildiğini belirtir¹⁶⁰.

Medresenin kuzey köşesinde Melik Salih Necmeddin Eyyûb için eşi Şeceretü'l-Dür tarafından Hicri 648, Miladi 1250 tarihinde yapılmış türbe bulunmaktadır¹⁶¹.

1.6.4.2. Diyarbakır Dağ Kapı ile Harput Kapı Arasındaki Burç:

El-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb (1231-1249) Diyarbakır Dağ Kapı ile Harput Kapı arasındaki, Harput Kapısının batısındaki altıncı burcu yenilettiğini kitabesinden öğrenmekteyiz.

Sur Kitabesi: “*Bismillahirrahmanirrahim ezze li-Mevlâna es-Sultan el-Melik-Salih Necm-üd Dünya ved-Din Sultan ül-islame vel-Müslimin Ebul-Feth Eyyûb bin es-Sultan el-Melik el-Kâmil Ebu el-Me'ali Muhammed bin Eyyûb Zahir Emir-ül-Mü'minin, el-Benna Ebul-Ferec Tersim Şucaeddin Ca'fer ibni Mahmud el-Halebi ve zalike fi senet erba'a ve selasine ve sitmaete*¹⁶²”. Hicri: 634, Miladi: 1236-1237.

Kitabede ismi geçen mimar Ebül-Ferec, Artuklu ve Eyyûbî Dönemi'nde Diyarbakır Başmimarı olan Şucaeddin Ca'fer ibni Mahmud el-Halebi'nin öğrencisidir¹⁶³.

¹⁵⁶ Kök, Bahattin, el-Melikü's-Sâlih, Eyyûb, *İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004, C.29, ss.80-82, s.82.

¹⁵⁷ Bayhan, Ahmet Ali, *Mısır'daki Eyyubi Devri Mimari Eserleri: Medreseler ve Hankâh/Zaviyeler*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, C.0, S.12, 2004, s.6.

¹⁵⁸ Bayhan, Ahmet Ali, *Mısır'daki Eyyubi Devri Mimari Eserleri: Medreseler ve Hankâh/Zaviyeler*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, C.0, S.12, 2004, s.6,7.

¹⁵⁹ Bayhan, Ahmet Ali, *Mısır'daki Eyyubi Devri Mimari Eserleri: Medreseler ve Hankâh/Zaviyeler*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, C.0, S.12, 2004, s.6.

¹⁶⁰ Bayhan, Ahmet Ali, *Mısır'daki Eyyubi Devri Mimari Eserleri: Medreseler ve Hankâh/Zaviyeler*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, C.0, S.12, 2004, s.7.

¹⁶¹ Bayhan, Ahmet Ali, *Mısır'daki Eyyubi Devri Mimari Eserleri: Medreseler ve Hankâh/Zaviyeler*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, C.0, S.12, 2004, s.8.

¹⁶² Sönmez, Zeki, *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu-Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995, s.152.

¹⁶³ Sönmez, Zeki, *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu-Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995, s.152.

1.6.4.3. Gaziantep Kale Cami:

El-Melikü'l-Kâmil Muhammed'in oğlu olan El-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb Diyarbakır'da sur yeniletilmiş, birçok kaleyi tahkim etmiştir. Diyarbakır sur kitabesinde "Melik El-Kâmil Ebu El-Me'ali Muhammed bin Eyyûb" ismi ile ifade edilen banî Gaziantep Kale Cami kitabesinde "El Nakib Kâmil ad-Din El Hac Eyüb Bin Muhammed" olarak ifade edilmiştir. Yazılı kaynaklarda El-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'un Gaziantep'te bir imar faaliyeti görülmemiş olsa da Gaziantep Kale Cami kitabesi sayesinde Sultan'ın Gaziantep'teki imar faaliyetini öğrenmiş oluyoruz. Hatta Gaziantep Kale Cami kitabesi iki baniden bahsetmesi ve inşa tarihi ile dönemin olaylarını doğruluyor. Kitabede yapıyı ilk defa inşa ettiren El-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'un ismi geçtikten sonra "fetr bina" sözleri ile iki sultan döneminde inşa edildiği ifade ediliyor. El-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb 23 Kasım 1249 tarihinde vefat ediyor ve kitabeden öğrendiğimiz inşa tarihinde yapı, Nisan/Mayıs 1250 El- II. Salahaddin Yûsuf tarafından El-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'in vefatından 6 ay sonra tamamlanıyor.

1.6.5. El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf: İbn Kesir eserinde Hicri 627 Miladi 1229 yılında Halep'te dünyaya gelen El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf babası Gıyâseddin El-Melik-Aziz Muhammed'in Hicri 634, Miladi 1236 tarihinde vefat etmesi üzerine yedi yaşında Halep Meliki olduğunu belirtir¹⁶⁴.

Hicri 640, Miladi 1242/1243 tarihinde babaannesi Dayfe Hatun vefat ettiğinde 13 yaşında olan El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf bu dönemden sonra bağımsız hareket etmeye başladı¹⁶⁵. İbn Kesir eserinde Dayfe Hatun'un ismini "Üm-mü Hatun binti Adil Ebu Bekir b. Eyyûb" olarak ifade eder¹⁶⁶.

El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf veziri Kadı Kemaleddin İbnü'l Adim'i Miladi 1237 yılında I. Alâüddin Keykubad'ın ölümü üzerine Gıyâseddin Keyhüsrev'e başsağlığı dilemek ve anlaşılmaya bağlı kalacağını bildirmek üzere elçi olarak göndermiştir¹⁶⁷. Daha sonra Anadolu Selçuklu Sultanı II. Gıyâseddin Keyhüsrev, Halep Hükümdarı El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf ile akraba olmak amacı ile Tokat Kadısı İzzüddin'i Halep'e gönderip El-Melikü'n-Nâsır'ın kız kardeşi Gâziye Hatun ile evlenme karşılığında kendi kız kardeşini ona verme önerisinde bulundu¹⁶⁸. Önerinin kabul edilmesi üzerine Halep Kalesi'ndeki sarayda II. Gıyâseddin Keyhüsrev'e vekaleten Tokat Kadısı İzzüddin'in bulunduğu II. Gıyâseddin Keyhüsrev ile Gâziye Hatun'un nikahını İbnü'l Adim Hanefî mezhebi kurallarına göre kıydı¹⁶⁹. Daha sonra İbnü'l Adim, El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf ile Melike Hatun'un nikahını kıymak için Kayseri'ye gitti ve II. Gıyâseddin Keyhüsrev'le, Keykubâdiye Sarayı'nda buluştu¹⁷⁰. II. Gıyâseddin Keyhüsrev, Melike Hatun adına vekaleten Kemalüddin Kâmyar'ı vekil atadı, El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf'un vekili İbnü'l Adim ile Melike Hatun'un

¹⁶⁴ Tomar, Cengiz, "el-Melikü'n-Nâsır, Yûsuf", *İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.29, 2004, ss.78-79, s.78.

¹⁶⁵ Tomar, Cengiz, "el-Melikü'n-Nâsır, Yûsuf", *İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.29, 2004, ss.78-79, s.78.

¹⁶⁶ İbn Kesir, "El Bidaye Ve'n Nihaye" *Büyük İslam Tarihi*, çev. Mehmet Keskin, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1996, s.6523.

¹⁶⁷ Sevim, Ali, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbnü'l-Adîm Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1982, s.III.

¹⁶⁸ Sevim, Ali, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbnü'l-Adîm Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1982, s.III,IV.

¹⁶⁹ Sevim, Ali, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbnü'l-Adîm Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1982, s.IV.

¹⁷⁰ Sevim, Ali, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbnü'l-Adîm Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1982, s.IV.

vekili Kemalüddin Kâmyar 50 bin altın değerindeki cihaz¹⁷¹ karşılığında nikah kıyıldı, İbnü'l Adim Halep'ten getirdiği bin altını saçı olarak saçtı¹⁷². Bu izdivaçlar sayesinde Selçuklular ile kurulan iyi ilişkiler neticesi Selçuklu askerlerinden oluşan seçkin bir birlik Halep'e gönderilmiş, Selçuklu hizmetinde bulunan Kangar/Kongur Bey Halep ordusu emrine alınıp Halep Türkmenleri onun kumandasına verilmiştir¹⁷³.

El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf ile izdivaç eden Melike Hatun, I. Alâüddin Keykubad ile Âdiliye Hatun'un kızıdır¹⁷⁴. Annesi Âdiliye Hatun ise Salahaddin Eyyûbî'nin kardeşi olan Salahaddin Eyyûbî'nin vefatından sonra Mısır Eyyûbî Sultanı olan El-Melik Adil'in kızıdır¹⁷⁵. El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf'un büyükannesi Dayfe Hatun ile Âdiliye Hatun kardeşler. Melike Hatun'un kardeşi Âdiliye Hatun ile I. Alâüddin Keykubad izdivacından İzzettin Kılıç Arslan, Rükneddin ve Melike Hatun dünyaya gelmiştir¹⁷⁶. El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf ile Melike Hatun izdivacından Hicri 653, Miladi 1255-1256 yılında El-Alaaddin dünyaya gelmiştir¹⁷⁷.

Baybars El-Mansûrî eserinde II. Salahaddin Yûsuf'un secereli ismini şöyle ifade eder: Sultan El-Melik En-Nâsır Salahaddin Yûsuf b. El-Melik El-Adil Eyyûb El-Azîzî b. El-Melik ez-Zahir b. en-Nâsır Salahaddin Yûsuf b. El-Melik El-Adil Eyyûb¹⁷⁸. Baybars El-Mansûrî II. Salahaddin Yûsuf'un Eyyûbî Devleti Mısır Sultanlığı tahtında yaşanan karışıklıklara kayıtsız kalmadığını Mısır'ı ele geçirmek için Dımaşk'ta askerleri ile hazırlık yaptığını belirtir¹⁷⁹. Eyyûbî Mısır Sultanı El-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb Miladi 1249 yılında vefat etmiş yerine oğlu el-Melikü'l-Muazzam Turan Şah Miladi 1250 tarihinde tahta çıkmış, Baybars El-Bundukdârî ve arkadaşları bir suikast ile Turan Şah'ı öldürürler¹⁸⁰, Turan Şah'ın ölümü ile Mısır Eyyûbî Sultanlığı sona ermiş oldu. Turan Şah'ın ölümünden sonra El-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'ün karısı Türk asıllı Şecerüddür¹⁸¹ Sultan olmuş, köle kökenli El-Melik El-Mu'izz İzzuddin Aybek Türkmânî¹⁸² ordu kumandanı olmuş, 80 gün sonra Aybek ile Şecerüddür evlenmiş ve Aybek lehine sultanlıktan çekilmiş 3 Temmuz 1250 tarihinde Mısır'da Memlûk Devleti resmen başlamıştır¹⁸³. Mısır Meliki El-Melik El-Mu'izz İzzuddin Aybek

¹⁷¹ **Cihaz:** Evlenecek kız için hazırlanan ev eşyası, çeyiz. Çağbayır, Yaşar, Ötüken Türkçe Sözlük, İstanbul: Ötüken Yayınları C.1, 2007. s.815.

¹⁷² Sevim, Ali, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbnü'l-Adim Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb (Seçmeler)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1982, s.IV.

¹⁷³ Bakır, Abdulhalik, Süleyman Pekin, *Suriye'nin Kuzeyindeki Türkmen Yerleşmelerin Tarihi Altyapısı Üzerine Bir Değerlendirme*, Türk Dünyası Araştırmaları, C.124, S.245, Mart-Nisan 2020, ss.241-278, s.253.

¹⁷⁴ Yürekli, Tülay, Eyyubi Ailesi Kadınları, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.6, 2011, ss.329-342, s.335.

¹⁷⁵ Yürekli, Tülay, Eyyubi Ailesi Kadınları, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.6, 2011, ss.329-342, s.335.

¹⁷⁶ Yürekli, Tülay, Eyyubi Ailesi Kadınları, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.6, 2011, ss.329-342, s.335.

¹⁷⁷ Yürekli, Tülay, Eyyubi Ailesi Kadınları, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.6, 2011, ss.329-342, s.335.

¹⁷⁸ Baybars el-Mansûrî, “*et-Tuhfetü'l-Mulûkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye*” *Türk Devleti Konusunda Sultanlara Armağan (1252-1312)*, çev. Hüseyin Polat, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016, s.20.

¹⁷⁹ Baybars el-Mansûrî, “*et-Tuhfetü'l-Mulûkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye*” *Türk Devleti Konusunda Sultanlara Armağan (1252-1312)*, çev. Hüseyin Polat, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016, s.20.

¹⁸⁰ Şeşen, Ramazan, “Eyyûbîler”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.12, 1995, ss.20-31, s.23.

¹⁸¹ Yiğit, İsmail, “Memlûkler”, *İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004, C.29, ss.90-97, s.90.

¹⁸² El-Melik el-Mu'izz İzzuddin Aybek Türkmânî, için bakınız: Baybars el-Mansûrî, “*et-Tuhfetü'l-Mulûkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye*” *Türk Devleti Konusunda Sultanlara Armağan (1252-1312)*, çev. Hüseyin Polat, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016, s.19.

¹⁸³ Şeşen, Ramazan, “Eyyûbîler”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.12, 1995, ss.20-31, s.23.

Türkmânî ile II. Salahaddin Yûsuf orduları karşılaşmış ve II. Salahaddin Yûsuf'un ordusu yenilmiş, sonrasında Hicri 648 yılında El-Abbâse'de İslam Halifesinin arabuluculuğunda barış yapmışlardır¹⁸⁴.

Hicri 655 yılında El-Melik El-Mu'izz İzzuddin Aybek Türkmânî hamamdayken El-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'un Türk asıllı eski karısı kendisinin ise yeni karısı olan Şecerüddür tarafından bir tas zehir içirerek öldürmüştür¹⁸⁵. Şecerüddür hizmetçiler ile anlaşarak bu işi gerçekleştirdi. Çünkü El-Melik El-Mu'izz İzzuddin Aybek Türkmânî'nin kendisinden yüz çevirerek Musul ve Hama hakimlerine kızları ile evlenmek için elçi göndermiş ve Secürüddür kıskançlığa kapılmıştı¹⁸⁶. El-Melik El-Mu'izz İzzuddin Aybek Türkmânî öldükten sonra "mamlukları" yerine 10 yaşındaki oğlu El-Mansûr diye lâkap verdikleri Nuruddin Ali'yi geçirdiler¹⁸⁷. Devleti Nuruddin Ali'nin yerine babası El-Melik El-Mu'izz İzzuddin Aybek Türkmânî'nin "mamlukü" Kutuz idare ediyordu¹⁸⁸. Kutuz efendisini öldüren Secürüddür'ü feci biçimde öldürdü¹⁸⁹.

Hülagü Han; Hicri 657 yılında II. Salahaddin Yûsuf'a haber göndererek kendisini yanına çağırttığı, II. Salahaddin Yûsuf ise küçük yaştaki oğlu Aziz'i hediyeler ile Hülagü'ye gönderdi¹⁹⁰. Hülagü ise II. Salahaddin Yûsuf kendisinin gelmemesinden ötürü kızarak "*Bizzat ben onun ülkesine gideceğim.*" sözleri üzerine II. Salahaddin Yûsuf tedirgin olmuş ailesi ve çoluk çocuğunu tedbir amacı ile Kerek'e göndermiştir¹⁹¹. Dımaşk halkı Hülagü'nün gelmesinden korkuya kapılarak Mısır'a doğru gitmeye çalışırken çoğu ölmüş ve malları yağmalanmıştır¹⁹².

Miladi 1254 yılında Ermeni Kralı I. Hetum ile Hülagü Han arasında anlaşma sağlanmış, Bağdat Halep ve Şam istilasında bu iş birliği devam etmiştir¹⁹³. Bağdat istilasında Hristiyanlar, Moğollarla beraber Müslümanları katletmiş, Halep'in istilası sırasında Ermeni Kralı I. Hetum Halep Büyük Ulu Cami'yi ateşe vermiştir¹⁹⁴. Moğolların Orta Doğu'ya yönelmeden önce Hristiyan Avrupa ile başlattıkları ilişkilerin somut örnekleri sergileniyordu. Hülagü Hristiyan dinine müntesipti, hanımı Dokuz Hatun ve komutanı Ketboğa Hristiyandı. Ketboğa ise bu zulmün acımasız uygulayıcısıydı¹⁹⁵. Dımaşk'ın Ketboğa tarafından işgali sonrasında II. Salahaddin Yûsuf önce Nablus'a geldi, buradan ayrılırken Güçlü Han iradesindeki Moğol kuvvetleri ile karşılaşınca büyük kayıp verdi. Nablus naipleri Muciruddin ve Ali bin Şucâ,

¹⁸⁴ Baybars el-Mansûrî, "*et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye*" *Türk Devleti Konusunda Sultanlara Armağan (1252-1312)*, çev. Hüseyin Polat, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016, s.22.

¹⁸⁵ Baybars el-Mansûrî, "*et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye*" *Türk Devleti Konusunda Sultanlara Armağan (1252-1312)*, çev. Hüseyin Polat, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016, s.29.

¹⁸⁶ Baybars el-Mansûrî, "*et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye*" *Türk Devleti Konusunda Sultanlara Armağan (1252-1312)*, çev. Hüseyin Polat, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016, s.29.

¹⁸⁷ Baybars el-Mansûrî, "*et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye*" *Türk Devleti Konusunda Sultanlara Armağan (1252-1312)*, çev. Hüseyin Polat, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016, s.29,30.

¹⁸⁸ Baybars el-Mansûrî, "*et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye*" *Türk Devleti Konusunda Sultanlara Armağan (1252-1312)*, çev. Hüseyin Polat, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016, s.29,30.

¹⁸⁹ Baybars el-Mansûrî, "*et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye*" *Türk Devleti Konusunda Sultanlara Armağan (1252-1312)*, çev. Hüseyin Polat, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016, s.29,30.

¹⁹⁰ İbn Kesir, "*El Bidaye Ve'n Nihaye*" *Büyük İslam Tarihi*, çev. Mehmet Keskin, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1996, s.6488.

¹⁹¹ İbn Kesir, "*El Bidaye Ve'n Nihaye*" *Büyük İslam Tarihi*, çev. Mehmet Keskin, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1996, s.6488.

¹⁹² İbn Kesir, "*El Bidaye Ve'n Nihaye*" *Büyük İslam Tarihi*, çev. Mehmet Keskin, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1996, s.6488.

¹⁹³ Kılıç, Mustafa, Halep Eyyübîleri El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Devrinde Eyyübîler Devleti, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019, s.130-131.

¹⁹⁴ Kılıç, Mustafa, Halep Eyyübîleri El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Devrinde Eyyübîler Devleti, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019, s.131.

¹⁹⁵ Kılıç, Mustafa, Halep Eyyübîleri El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Devrinde Eyyübîler Devleti, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019, s.131.

Güçlü Han tarafından öldürüldü. Moğolların II. Salahaddin Yûsuf'un kampına kadar girdikleri bu hadise sonrasında II. Salahaddin Yûsuf ve askerleri büyük korku yaşadılar. II. Salahaddin Yûsuf buradan Kutuz'a müttefik olduklarını bildirmek ve yardım istemek için Kadı Burhaneddin bin el-Hıdır'ı gönderdi. Ancak Kutuz'un amacı II. Salahaddin Yûsuf'u vassal olarak kendisine bağlı olarak kabul etmektir. Kutuz, II. Salahaddin Yûsuf'a yardım etmeyi düşünmüyordu. II. Salahaddin Yûsuf, Kutuz'un bu tavrını sezince Kayta'ya gitti¹⁹⁶. II. Salahaddin Yûsuf, ailesi ve Mansur'u, Mısır'a Kutuz'un yanına gönderdi, Kutuz onları iyi karşıladı. II. Salahaddin Yûsuf'un yanında küçük bir koruma birliği, kardeşi El-Malikü'z-Zahir, oğlu Aziz Muhammed, Kaymerî emiri Şihabüddin bulunuyordu. II. Salahaddin Yûsuf, Kayta'da Kutuz'dan gelen haberlerden sonra Dimaşk'a döndü burada el-Melikü'l-Muğîs'ten kaleye sığınma teklifi almasına rağmen kararsız bir şekilde önce Tih-i Benî İsrail'e oradan da Hicaz'a yöneldi. II. Salahaddin Yûsuf bunun bir tuzak olduğunu düşününce (Kürt Hüseyin, II. Salahaddin Yûsuf'un kolay yakalanacağı bir yere inmesi konusunda teşvik ettiği ifade edilir) Belkâ'ya indi ve oradan da Zeyzâ'ya giderek burada kamp kurdu¹⁹⁷. II. Salahaddin Yûsuf'un Teberdârı¹⁹⁸ Kürt Hüseyin onu Moğollara gitme konusunda teşvik ederek kandırdı. Kürt Hüseyin buradan Ketboğa'ya giderek II. Salahaddin Yûsuf'un yerini bildirdi. Burada Moğol saldırısına uğrayan II. Salahaddin Yûsuf zelil bir şekilde Ketboğa'dan aman diledi. Ketboğa II. Salahaddin Yûsuf, kardeşi el-Melikü'z-Zâhir, oğlu Aziz Muhammed, Salih Nurettin'i Hülagü'ye gönderdi¹⁹⁹. II. Salahaddin Yûsuf tutuklu halde, harap olmuş Halep'ten geçerken bir kaside söyledi.

*“Haleb-i Şehbâ'nın her yerini yağmur bulutları
Akan gözyaşlarım gibi suladı
Ne akik taşı ne mercan, orasıdır benim arzum
Ne zincir ne sürgün yeri, orasıdır benim yurdum*

*(Halep'ten uzaklaştıktan sonra)
Ey yağmur bulutları Allah aşkına
Selamlarımı götürün Halep'ime*

*Özür değildir boyun eğmesi aşkın kadere
Aşık yazgısında ne bulacak acaba
Dostlarım, halimi bildiğinizi bilseydi kalbim
Tatlı gelirdi bana acım*

*(Uzunca ağladıktan sonra)
Yurdunuzun yıkıldığını görmek bizi perişan etti
Orada güzelliğinizin alametleri bir bir okunurdu
Orada çok tatlı anılarım geçti
Orada hayat ne hoş ne güzeldi
Yemin olsun sizden sonra dostlarım
Başıma gelenlere durun yavaşlayın demedim
Moğolların kovaladığı Türkler etrafında
Kalbimde hasretle Şehbâ'dan geçtim*

¹⁹⁶ Kılıç, Mustafa, Halep Eyyübîleri El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Devrinde Eyyübîler Devleti, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019, s.132.

¹⁹⁷ Kılıç, Mustafa, Halep Eyyübîleri El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Devrinde Eyyübîler Devleti, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019, s.133.

¹⁹⁸ **Teberdâr:** Baltacı, yakın koruma

¹⁹⁹ Kılıç, Mustafa, Halep Eyyübîleri El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Devrinde Eyyübîler Devleti, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019, s.134.

*Canımı ciğerimi viran etmiş zalim
Başıma gelenlerden kurtulamaz hiçbir zalim.”²⁰⁰*

Baybars El-Mansûrî eserinde Hicri 25 Ramazan 658, Cuma günü Ayn Câlût Savaşı'nda Ketboğa Noyan'ın, El-Muzaffer (Kutuz) tarafından öldürüldüğü haberi Hülagü'ye ulaştığını, Hülagü'nün ise II. Salahaddin Yûsuf'a yönelerek “*Sen kavminin gücünü gözümüzde küçülterek bizi aldattın.*” diyerek onu ölüme mahkûm ettiğini belirtir. Hülagü önce II. Salahaddin Yûsuf'un oğlu Aziz'i öldürmek istemiş, II. Salahaddin Yûsuf oğlu için af dileyince oğlunu öldürtmekten vazgeçmiştir. Baybars El-Mansûrî, II. Salahaddin Yûsuf'un Eyyûbî sülalesinin son meliki olduğunu, “Nâsiriyye Devleti'nin” ilk melikinin de Nâsır (Salahaddin Eyyûbî) adını taşıdığını vurgulayarak, Nâsır ile başladı Nâsır ile son buldu demiş²⁰¹, Eyyûbî Devleti'nden ise Nâsiriyye²⁰² Devleti olarak bahsetmiştir.

İbn Kesir eserinde II. Salahaddin Yûsuf'un halka iyi davranan güzel bir idare ile sultanlık ettiğini, döneminde bolluk olduğunu, özellikle Halep'le birlikte Dımaşk'ı, Baalbek'i, Harran'ı ve Cezire bölgelerinde hükmetmeye başladığında cömert bir insan haline geldiğini, günlük 400 baş koyun kestirerek ziyafet sofrası kurdurttuğunu, sofranın maliyetinin 20.000 dirhemi bulunduğunu, sofranın maliyetinin büyük bir kısmını kendi parası ile karşıladığını, kendisinin de hemen hemen sofradan bir şey yemediğini, aşhanede yapılan yemeklerin kale kapısından çok ucuz fiyata satıldığını, birçok kişinin evde yemek yapmak yerine daha ucuza buradan yemek aldıklarını ifade eder²⁰³. II. Salahaddin Yûsuf'un şakacı, zarif, şekli güzel, yakışıklı ve edebiyatla ilgilenen bir kimse olduğunu, manalı şiirlerinin Şeyh Kutbed-din, ez-Zeyl adlı eserinde naklettiğini İbn Kesir'den öğrenmekteyiz²⁰⁴.

İbn Kesir eserinde II. Salahaddin Yûsuf'un vefatını şöyle anlatmıştır: Ayn Câlût Savaşı'nda Hülagü adamlarının bozguna uğradığını haber alınca bir süredir elinde esir bulunan II. Salahaddin Yûsuf'u huzuruna çağırtmış “*Mısır askerlerine sen mi haber saldın, Ayn Câlût'a gelmelerini sen mi söyledin? Çünkü onlar Moğollarla savaştılar ve Moğolları bozguna uğrattılar!*” diye sormuş, sonra öldürülmesini emretmiştir²⁰⁵. Bir rivayete göre ise II. Salahaddin Yûsuf, Hülagü'den özür dilemiş ve Mısırlıların kendisine düşman olduğunu söylemiş bunun üzerine Hülagü kendisini affetmiş, Hülagü'nün yanında rütbesi düşmüş olmasına rağmen onun hizmetinde bulunmuş ve ikram görmüştür. Hülagü Mısır'ı ele geçirince kendisine Şam naipliği vaat etmiş, Humus Savaşı'nda Hülagü'nün komutanı Beydere öldürülünce II. Salahaddin Yûsuf'a dönerek şöyle demişti: “*Aziziye'deki adamların, babanın emirleridirler, Nasiriye'deki adamların da bizim adamlarımızı öldürdüler!*” böyle dedikten sonra onun öldürülmesini emretti²⁰⁶. Hülagü, II. Salahaddin Yûsuf'un önünde durmuş ona ok atmış, II. Salahaddin Yûsuf, Hülagü'den af dilemiş ama Hülagü affetmeyerek onu öldürmüştür. Onunla birlikte II. Salahaddin Yûsuf'un öz kardeşi Zahir Ali'yi de öldürmüştür. II. Salahaddin Yûsuf'un oğlu Aziz Muhammed b. Nâsır ile Zahir Ali'nin çocuğu Zübale b. Zahir'i serbest

²⁰⁰ Kılıç, Mustafa, Halep Eyyübîleri El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Devrinde Eyyübîler Devleti, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019, s.134-135.

²⁰¹ Baybars el-Mansûrî, “*et-Tuhfetü'l-Mulûkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye*” *Türk Devleti Konusunda Sultanlara Armağan (1252-1312)*, çev. Hüseyin Polat, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016, s.37.

²⁰² Baybars el-Mansûrî, “*et-Tuhfetü'l-Mulûkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye*” *Türk Devleti Konusunda Sultanlara Armağan (1252-1312)*, çev. Hüseyin Polat, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016, s.22.

²⁰³ İbn Kesir, “*El Bidaye Ve'n Nihaye*” *Büyük İslam Tarihi*, çev. Mehmet Keskin, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1996, s.6523.

²⁰⁴ İbn Kesir, “*El Bidaye Ve'n Nihaye*” *Büyük İslam Tarihi*, çev. Mehmet Keskin, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1996, s.6523.

²⁰⁵ İbn Kesir, “*El Bidaye Ve'n Nihaye*” *Büyük İslam Tarihi*, çev. Mehmet Keskin, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1996, s.6522.

²⁰⁶ İbn Kesir, “*El Bidaye Ve'n Nihaye*” *Büyük İslam Tarihi*, çev. Mehmet Keskin, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1996, s.6522.

bırakmış ancak Aziz Muhammed b. Nâsır Tatarların esareti altında oracıkta ölmüştür. Zübale b. Zahir ise Mısır'a giderek orda rahat bir hayat yaşamıştır. Aziz'in annesi, Vechü'l- Kamer adındaki bir cariye idi. Üstadının öldürülmesinden sonra emirlerden biri Vechü'l-Kamer'le evlendi²⁰⁷. II. Salahaddin Yûsuf ile Zahir, Türk bir anneden gelen iki kardeşti. Genç yaşta Hülagü tarafından öldürülen Zahir güzel yüzlü, cesaretli ve cömert bir insandı²⁰⁸.

Bir rivayete göre ise Hülagü, II. Salahaddin Yûsuf 'un öldürülmesini istediğinde, birbirinden uzak dört ağacı tepelerinden birbirine yaklaştırılarak ip ile bağlatmış daha sonra II. Salahaddin Yûsuf'un iki eli ve iki ayağının her birini bir ağaca bağlatmış daha sonra ağaçları bağlayan ipi çözmüş ve ağaçlardan her biri kendi merkezine çekilmiş, çekilirken de kendisine bağlı olan eli veya ayağı kopartıp almıştı, Allah Nâsır'a Rahmet Eylesin²⁰⁹. II. Salahaddin Yûsuf, Mesrik diyarında öldürüldü. Oraya defnedildi²¹⁰. II. Salahaddin Yûsuf; Hicri Şevval 658, Miladi Eylül 1260 tarihinde henüz 31 yaşında şehit olmuştur²¹¹.

İbn Kesir'in eserindeki Hülagü'nün ifadelerinde geçen Aziziye ve Nâsiriye ifadeleri önemlidir. Nâsiriye olarak ifade ettiği bölge Mısır, Kahire; Aziziye olarak bahsettiği bölge ise Halep ve Şam Bölgesi olduğu anlaşılmaktadır. Eyyûbî Devletin kendi döneminde bu isimler ile telaffuz edilmesi önemlidir.

II. Salahaddin Yûsuf 'un ölüm haberi ulaşınca Dımaşk Cami'nde gıyabi cenaze namazı ve merasimi düzenlenmiştir²¹². İbn Kesir eserinde, Hicri 21 Rebiyülevvel 661, Miladi 2 Şubat 1263 tarihinde Memlûk Devleti Sultanı Zahir Rükneddin Baybars'ın emri ile Mısır'ın Cebel Kalesi'nde Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf için taziye töreni yapıldığını ifade eder²¹³.

Sultan Zahir Rükneddin Baybars, Sultan olduktan sonra kendisinin de büyük emeğinin geçtiği Ayn Câlût Savaşı zaferinin hatırasını ebedileştirmek için savaş meydanına "Meşhedü'n-Nasr" adlı bir abide diktirmiştir. Bu abide İslâm tarihindeki ilk abide olması bakımından da önemlidir²¹⁴.

Sultan Zahir Rükneddin Baybars'ın Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf'un taziye törenini Cebel Kalesi'nde yapması ve taziye kabul etmesi yeni kurulan Memlûk Devleti'nin, Eyyûbî Devleti'nin devamı olduğunu göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Bu gözle bakıldığında Eyyûbî Devleti sonrasında kurulan Memlûk Devleti aslında bir hanedan değişikliğini ifade etmektedir. Sultan Zahir Rükneddin Baybars'ın Ayn Câlût Savaşı meydanına yaptırdığı "Meşhedü'n-Nasr"²¹⁵ isimli anıtta hem Salahaddin Eyyûbî'nin hem de adaşı, torununun oğlu El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf'un ortak ismi olan "Nasr" kelimesini içinde barındırması, hem de Ayn Câlût Savaşı'nda yaşanan gerilimde Hülagü tarafından şehit edilen Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf'un anılması amacı ile bu ismin verildiği görülmektedir.

²⁰⁷ İbn Kesir, "El Bidaye Ve'n Nihaye" Büyük İslam Tarihi, çev. Mehmet Keskin, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1996, s.6522,6523.

²⁰⁸ Kılıç, Mustafa, Halep Eyyübîleri El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Devrinde Eyyübîler Devleti, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019, s.138-139.

²⁰⁹ İbn Kesir, "El Bidaye Ve'n Nihaye" Büyük İslam Tarihi, çev. Mehmet Keskin, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1996, s.6523.

²¹⁰ İbn Kesir, "El Bidaye Ve'n Nihaye" Büyük İslam Tarihi, çev. Mehmet Keskin, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1996, s.6523.

²¹¹ İbn Kesir, "El Bidaye Ve'n Nihaye" Büyük İslam Tarihi, çev. Mehmet Keskin, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1996, s.6523.

²¹² Kılıç, Mustafa, Halep Eyyübîleri El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Devrinde Eyyübîler Devleti, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019, s.139.

²¹³ İbn Kesir, "El Bidaye Ve'n Nihaye" Büyük İslam Tarihi, çev. Mehmet Keskin, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1996, s.6522.

²¹⁴ Özaydın, Abdülkerim, "Aynicâlût Savaşı", İslam Ansiklopedisi, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.4, 1991, ss.275,276, s.276.

²¹⁵ **Meşhed:** Bir adamın şehit olduğu veya bi şehidin gömüldüğü yer. Develioğlu, Ferit, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat, Ankara: Aydın Kitabevi, 2017, s.753.

El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf'un Gaziantep ilindeki imar faaliyetleri yazılı kaynaklarda görülmemektedir. Gaziantep Kale Cami kitabesinde geçen “*El Sultan El Melik El Nâsır El Vacip Le Hu*” ismi Halep Sultanı, Salahaddin Eyyûbî'nin torunun oğlu olan ve dedesi ile aynı ismi taşıyan El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf'a aittir. Transkribe ettiğimiz Gaziantep Kale Cami kitabesi sayesinde Eyyûbî Sultanlarının Gaziantep'teki imar faaliyetleri belge ile kanıtlanmış ve ortaya konulmuştur.

1.6.5.1. El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf “Dönemi” İmar Faaliyetleri:

El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf döneminde bölgede birçok imar faaliyetinin gerçekleştiğini yapı kitabelerinden öğreniyoruz. Gaziantep'te Kale üzerindeki Cami ve Debaghane (Tabakhane) Köprüsü'nü de inşa ettirmiştir. Ayrıca Hama Ulu Cami'yi yenilemiştir.

İbn Kesir eserinde II. Salahaddin Yûsuf'un imar faaliyetlerini şöyle sayar: Kaysun Dağı eteklerinde bir Hankâh ve kendisi için bir türbe yaptırdığını Nasiriyetü'l-Ber-raniye binasının Kasyun Dağı eteklerindeki en garip ve en güzel binalardan biri olduğunu sağlam ve müstahkem bir yapı olup Efrem Cami'nin kible tarafında olduğunu ifade eder²¹⁶. Ayrıca Babü'l-Feradis dahilinde yaptırdığı Nasiriyetül-Cevvaniye Medresesi, Zincarî karşındaki Büyük Han'ı II. Salahaddin Yûsuf'un yaptırdığını belirtir²¹⁷.

1.6.5.1.1. Gaziantep Kale Cami:

Gaziantep Kalesi üzerinde bulunan Cami inşasına El-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb Dönemi'nde başlanıp Miladi 1249 yılında vefat etmesi üzerine Cami El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf döneminde Miladi 1250 yılında tamamlanmıştır.

1.6.5.1.2. Debaghane (Tabakhane) Köprüsü:

Max Freiherrn Von Oppenheim eserinde El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf tarafından yaptırılan Debaghane (Tabakhane) Köprüsü üzerindeki kitabeyi okumuş ve transkribe etmiştir²¹⁸.

Gaziantep Arkeoloji Müzesi deposunda bulunan, 204 cm boyunda, 35 cm yüksekliğinde, 43 cm eninde, sağda Arapça solda Ermenice yazıt bulunmakta olup Ermenice kısmının boyu 80 cm'dir²¹⁹. (Görsel-15)

Debaghane (Tabakhane) Köprüsü Kitabesi:

بسمله هذا الجسر المبارك مولانا
الملك النصر خلد الله ملكه في
ولايت مولانا الامير الكبير

Kitabenin Okunuşu: “*Bismillah ... Haza Cisir El-Mübarek Mevlâna El-Melik El-Nâsır Halledâllâhu mülkehu Fi Vilayet Mevlâna el-Emîrû'l-Kebîr*”²²⁰.

²¹⁶ İbn Kesir, “*El Bidaye Ve'n Nihaye*” *Büyük İslam Tarihi*, çev. Mehmet Keskin, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1996, s.6523.

²¹⁷ İbn Kesir, “*El Bidaye Ve'n Nihaye*” *Büyük İslam Tarihi*, çev. Mehmet Keskin, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1996, s.6523.

²¹⁸ Oppenheim, Max Freiherrn Von, *Inscripfen aus Syrien, Mesopotamien und Kleinasien Arabische Inschriften, Vol.I*, Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1909, s.107.

²¹⁹ Çulpan, Cevdet, *Türk Taş Köprüleri Orta Çağdan Osmanlı Devri Sonuna Kadar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2002, s.65.

²²⁰ Oppenheim, Max Freiherrn Von, *Inscripfen aus Syrien, Mesopotamien und Kleinasien Arabische Inschriften, Vol.I*, Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1909, s.107.

Kitabenin Meali: Allah'ın adıyla... Bu köprüyü hayırlı, kutlu, bereketli olanların sahibi efendisi, Baki olan Allah'ın hükümdarı, El-Melik El-Nâsır tebaasının hükümdarı mevlası olan (El-Melik El-Nâsır'ın) Valisi el-Emîrû'l-Kebîr²²¹

Kitabenin Ermenice Kısmı Meali: Cevdet Çulpan eserinde Ermenice metni İstanbul Ermeni Patrikhanesinden Kirkor Abacıyan'a transkribe ettirmiştir:

“Allah'ın ismiyle. Tanrının günahkâr kulu olan ben Gayzar (Gazar), bu kantarayı (yaptıran) Sultan Melik Nâsır'ın emrine amadeyim²²²”.

Kitabenin Ermenice olan kısmında geçen Gayzar ismi Kayser-Cesar isminin farklı yazılışdır. Gayzar köprüyü yapan mimar veya köprünün yapılmasına maddi katkıda bulunan bir kişi olması mümkündür. Kitabenin Ermenice kısmındaki ifadelerden Arapça kısımla aynı dönmede yazıldığı anlaşılmaktadır. Gaziantep ilinde Ermeni halkın varlığını ve şehirdeki imar faaliyetlerine katıldığını ifade eden bir belge niteliği taşıdığından ötürü Debaghane (Tabakhane) Köprüsü Kitabesi önemli görülmektedir.

1.6.5.1.3. Hama Ulu Camisi:

Halep ile Şam arasındaki Hama şehrinde bulunan Hama Ulu Cami, ilk defa Roma tapınağının üzerine yapılan büyük bir kilisenin İslam fetihlerinde Hicri 15 Miladi 636 yılında camiye çevrilmesi ile kurulmuş ve daha sonra her dönemde birçok onarım ve eklemeler yapılmıştır²²³. Nurettin Mahmut Zengi'nin Hama Ulu Cami için Halepli ustaya Hicri 559 Miladi 1163-1164 yılında yaptırdığı ahşap minberin sağ korkuluğunda yer alan kitabede El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf tarafından yapılan yenilenme yazmaktadır²²⁴.

Hama Ulu Cami Minber Kitabesi:

بسم الله الرحمن الرحيم جدد هذا المحراب في أيام مولانا السلطان الملك العادل
المخلص المرابط المؤيد
المنصور المبارك الناصر صالح الدنيا والدين سلطان الاسلام والمسلمين منصف
المظلومين من الظالمين رافع
العدل في العالمين قانع الكفرة والملحدين أبي مظفر يوسف بن محمد ناصر أمير
المؤمنين
خلد الله ملكه وأعز
أنصاره وأعلا رايته وأنار برهانه ولاية الفقير إلى رحمة الله عمر بن أحمد ابن
حبل الله ابن محمد ابن أبي
جرادة غفر الله له ولوالدي ولجميع المسلمين في سنة ثالثة وأربعين وستمئة²²⁵

²²¹ **el-Emîrû'l-Kebîr:** Bu unvana önce Irak Selçuklu Devletinde rastlanmaktadır. Sultan Mesud tarafından İmadüddin Zengi'ye verilen ünvanlar arasında da el-Emîrû'l-Kebîr'de vardı. Eyyûbiler'de Atabeg Fârisüddin Oktay bu unvanı taşırdı. Bkz. Çubukçu, Asri, “el-Emîrû'l-Kebîr”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, C.11, s.155. Kitabede Melikü'n Nasır'ın unvanı olarak kullanılacağı gibi Eyyubi Atabeyi Fârisüddin Oktay'ı ifade etmek içinde kullanılmış olabilir.

²²² Çulpan, Cevdet, *Türk Taş Köprüleri Orta Çağdan Osmanlı Devri Sonuna Kadar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2002, s.65.

²²³ Uluçam, Abdüsselam, “Hama Ulucamii”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.15, 1997, ss.398-399, s.398.

²²⁴ Aykaç, Razan, Suriye Halep, Hama ve Rakka Müzelerindeki Türk-İslam Dönemine Ait Eserlerden Örnekler, *Art Sanat Dergisi*, S.17, 2022, ss.59-82, s.72,73.

²²⁵ Aykaç, Razan, Suriye Halep, Hama ve Rakka Müzelerindeki Türk-İslam Dönemine Ait Eserlerden Örnekler, *Art Sanat Dergisi*, S.17, 2022, ss.59-82, s.73.

Kitabenin Okunuşu: “Bismillâhirrahmânirrahîm cedde haze el-Mihrab fi eyam Mevlâna es-Sultan el-Melik el-Adil el-Muhlis el-murabû el-mü'eyyed el-Mansûr el-Mübarek en-Nâsır Salâh ed-Dünya ve'ddîn Sultanü'l-İslâm ve'l-Müsellimin munsîf El-Mazlûmin mine'ez-Zalimin rafî el-Adil fi el-Alemin Kâmi' el-Kefere ve'l-Mulhidîn Ebü'Muzaffer Yusuf bin Muhammed Nâsır Emirü'l-Mü'minin Halledâllâhû mülkehu ve e'azze ensârehû ve Â'la Rayetehu ve enara burhanahu vileyet El-Fakir ilâ Rahmetillâhi Ömer ibn Ahmed ibn Hablullah İbn Muhammed ibn Ebi Cerâde Gaferallâhû lehü velivalideyye ve'li-cemii el-Müslimin fi sene Selase ve erbâin ve sittimi'e (643/1245)²²⁶”.

1.6.5.1.4. Aclun Kalesi (Qal'at Al-Rabat)

Ürdün'ün Aclun şehrinin 4 km batısında Avfoğulları Dağı'nın üzerinde bulunmaktadır²²⁷. Aclun Kale'si Miladi 1184 yılında Salahaddin Eyyûbî'nin emiri İzzeddin Usame tarafından inşa edilmiştir²²⁸. Kale Miladi 1245 yılında El-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'ün eline geçmiştir. Miladi 23 Kasım 1249 tarihinde vefat ettikten sonra Halep ve Dımaşk'ın sahibi Kral El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf'un eline geçmiş, Moğol istilasına kadar Aclun Kalesi'ne hâkim olmuştur²²⁹. Aclun Kalesi Salahaddin Yusuf Kulesi üzerine taş kabartma tekniği ile celi sülüs yazı türü ve Arapça yazılmış kitabe bulunmaktadır.

Aclun Kalesi Salahaddin Yûsuf Kulesi Kitabesi:

(1) خدد فى ايام مولانا السلطان الملك الناصر صلاح الدين يوسف

(2) ابن الملك العزيز بحمد الله خلد الله ملكه بنظر العبد الفقير محمد بن زيد صاحب

عينتب²³⁰

Kitabenin Okunuşu:

- 1) Ceddede fi eyyâmi Mevlânâ es-Sultan en-Melik en-Nâsır Salahaddin Yûsuf
- 2) İbn el-Melik el-Aziz bi-hamdillâh halleda'llâhu mülkehû bi-nazari 'l-abdi'l-fakir Muhammed bin Zeyd Sahib-i Ayntab²³¹

Kitabenin Meali:

Allah'a Hamdolsun, Allah mülkünü ölümsüz kılsın, Ceddin (Dedem) zamanında, günlerden bir gün (yaptırılmış olan kale) el-Melik el-Aziz'in oğlu El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf tarafından ve Ayıntab Sahibi Abdul Fakir Muhammed bin Zeyd gözetiminde (yapıldı-onarıldı).

²²⁶ Aykaç, Razan, Suriye Halep, Hama ve Rakka Müzelerindeki Türk-İslam Dönemine Ait Eserlerden Örnekler, *Art Sanat Dergisi*, S.17, 2022, ss.59-82, s.73.

²²⁷ Sözlü, Halil, Ürdün-Aclun'daki Mimari Eserler, Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009, s.11.

²²⁸ Sözlü, Halil, Ürdün-Aclun'daki Mimari Eserler, Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009, s.12.

²²⁹ Sözlü, Halil, Ürdün-Aclun'daki Mimari Eserler, Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009, s.13.

²³⁰ Sözlü, Halil, Ürdün-Aclun'daki Mimari Eserler, Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009, s.18-19.

²³¹ Sözlü, Halil, Ürdün-Aclun'daki Mimari Eserler, Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009, s.18-19.

İKİNCİ BÖLÜM (KATALOG)

2.1. El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami:

Gaziantep Kalesi sur içinde hamam yapısının güneydoğusunda dikdörtgen planlı cami yapısı 2000 yılında Burhan Balcıoğlu alan sorumluluğunda yapılan kazılar neticesi ortaya çıkartılmıştır. 2000 yılı kazısı hamam yapısının üzerine yapılması planlanan uzay çatının ayaklarının denk geleceği alanlara kazı yapılarak kalıntı olup olmadığını araştırmak ve kale üzerindeki mescit, konut yapılarını ortaya çıkartmayı amaçlamaktadır²³². (Görsel-3)

Balcıoğlu yaptığı kazı çalışmalarında 17,95 x 8,56 metre ölçülerinde dikdörtgen bir mescit ortaya çıkartmış, harimin güney duvarında bulunan mihrabın arkasındaki yıkıntı duvarlarda çivi izleri tespit etmiş ve mihrabın arkasının ahşap kaplı olması gerektiğini belirtmiştir²³³. Kale Cami mihrabında tarafımızca yapılan incelemede mihrap nişi ve mihrabın doğusunda bulunan nişte çivi izine rastlanmamış, mihrabın batısında bulunan nişin doğu kenarında iki taş arasındaki harç üzerine çakılı vaziyette bir çivi bulunduğu tespit edilmiştir. (Görsel-37-B-C-D)

Kulakoğlu mescidin Bizans yapısı üzerine inşa edildiğini belirterek mihrabın kuzeyinde ve doğu duvarında birer pencere bulunduğunu ifade eder²³⁴. Ancak biz doğu duvarında bulunan ve pencere olarak ifade edilen açıklığın minareye geçiş kapısı olduğunu düşünmekteyiz.

2.2. El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami İsimlendirilmesi:

Hicri 10 Cemaziyevvel 938, Miladi 20 Aralık 1531 tarihli Ayntab Şer'iyye sicil kaydında; "*Kaledeki Hisar Camisi ve İmam Gazali Türbesinin vakfı olan Ali Nacar Değirmeninin icarının 7 olduğu belirtilmiş, Hacı Ahmed adlı kişinin mahkemeye başvurarak icar bedelinin 10 pare olması gerektiğini iddia ettiği açıklanmıştır.*"²³⁵ Bu Şer'iyye Sicil kaydına göre 16. yüzyılda, Gaziantep Kalesi üzerinde bulunan Cami'den "Hisar Cami" olarak bilindiğini anlamaktayız.

Hicri, 13 Ramazan 1305, Miladi, 24 Mayıs 1888 tarihli belgede ise "Kala Cami" olarak ifade edilmektedir²³⁶.

Belgelerde Gaziantep Kale Camisi, Hisar ve Kale Cami olarak ifade edilmektedir. Gaziantep Kale Camisi'nin kitabesinde Cami'nin inşasına El-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb b. Muhammed döneminde başlandığı, Hicri Muharrem 648, Miladi 1250 yılında El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf tarafından tamamlandığı belirtilmektedir.

Gaziantep Kale Cami inşasına ne zaman başlandığı bilinmemektedir. El-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb b. Muhammed, 23 Kasım 1249 tarihinde vefat ettiğinde inşanın hangi aşamada olduğunu bilmediğimizden, sonrasındaki 6 aylık süreçte El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf tarafından tamamlanan Cami'nin ismi "El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami" olması daha doğru görülmektedir.

Gaziantep Kalesi üzerinde bulunan Cami ilk inşa edildiğinde hangi isim ile zikredildiğini en azından günümüzde ulaşabildiğimiz belgelerde görememekteyiz. Ancak bir caminin onu inşa ettiren banî ile isminin anıldığı birçok örnek görebiliriz. Bu nedenle ister cami ilk yapıldığı günde "El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami" ismi ile anılıyor olsun, ister başka bir

²³² Balcıoğlu, Burhan, Gaziantep Kalesi 2000 Yılı Kazı Çalışmaları, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2000 Yıllığı*, Ankara: Müze Eserleri Turistik Yayınları, 2001, s.252.

²³³ Balcıoğlu, Burhan, Gaziantep Kalesi 2000 Yılı Kazı Çalışmaları, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2000 Yıllığı*, Ankara: Müze Eserleri Turistik Yayınları, 2001, s.254.

²³⁴ Balcıoğlu, Burhan, Gaziantep Kalesi 2000 Yılı Kazı Çalışmaları, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2000 Yıllığı*, Ankara: Müze Eserleri Turistik Yayınları, 2001, s.253.

²³⁵ Ayntab Şer'iyye Sicili 2/255. Ayrıca bkz: Özlü, Zeynel, Osmanlıdan Günümüze Gaziantep'te bir Gönül Sığınağı: İmam Gazali, Gaziantep'te Dini Hayat, ed. Erol Erkan, Gaziantep: Gazikültür Yayınları, 2017, ss.753-770, s.754,770.

²³⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi, Dosya No:97, Gömlek No:148.

isimle anılıyor olsun caminin inşasını tamamlayan El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf'un ismi Cami ile anılması gerekir.

Konya ili merkezde Alâeddin Tepesi üzerinde bulunan Anadolu Selçuklu Dönemi camisi inşasına I. Rükneddin Mesud döneminde Miladi 1116-1156 tarihinde başlanmış, Miladi 1221 tarihinde I. Alâeddin Keykubat tarafından tamamlanmıştır²³⁷. Konya Alâeddin Cami kitabelerinde banî olarak I. Mesud, II. Kılıçarslan, I. İzzettin Keykavus ve I. Alâeddin Keykubat'ın isimleri yazılıdır²³⁸. Konya Alâeddin Cami'de dört Selçuklu Sultanının isimleri yazmasına rağmen Cami inşasını tamamlayan I. Alâeddin Keykubat'ın ismi ile anılmaktadır. Konya Alâeddin Cami'deki durumun benzeri Gaziantep Kale El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami'de görülmektedir. Yapının son banisin isminin camiye verilmesi daha öncede uygulanan bir içtihat olduğundan aynı uygulama Gaziantep Kale Camisi'nde de uygulanabilir.

2.3. El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami Tarihçesi:

Bedreddin Aynî'den Salahaddin Eyyûbî'nin Ayıntab'da mermer süslemeli yüksek bir köşk ile bazı evler inşa ettirdiğini öğrenmekteyiz²³⁹. Bedreddin Aynî, Ayıntab şehrinin Melik Salih Ahmed bin Malik Zahir Gazi döneminde çok ilerlediğini bu zatın Ayıntab Kalesi'ne köşkler, istihkamlar ve camiler inşa ettirdiğini ifade etmektedir²⁴⁰. Nusret Çam bu bilgilere dayanarak Gaziantep Kale Camisi'ni 13. yüzyılın başlarına tarihlendirmektedir²⁴¹. Bedreddin Aynî'nin verdiği bilgiler ve 1955 yılında Gaziantep Arkeoloji Müzesi deposuna nakledilen sülüs yazılı 8 satırlık Arapça kitabenin tarafımızca transkribe edilmesi sonucu Cami'nin inşasına El-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'ün, Eyyûbî Devleti Mısır Sultanı olduğu 25 Zilkade 637, Miladi 17 Haziran 1240 tarihi ile vefat ettiği Hicri 15 Şâban 647, Miladi 23 Kasım 1249 tarihi arasında başlanmıştır. 23 Kasım 1249'da El-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'ün vefat etmesi ile Cami'nin inşası durmuş, sonrasında kitabede yazan tarih olan Nisan/Mayıs 1250 tarihine kadar geçen 6 aylık süreçte Eyyûbî Halep Sultanı El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf tarafından Cami tamamlanmıştır. (Görsel-13)

2.4. El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami Kitabesi:

Gaziantep Kalesi'nin tamiri sırasında bulunan beyaz kireç taşından 8 satırlık kitabe Gaziantep Müzesi deposunda bulunmaktadır. Kitabenin eni 111 cm, boyu 52 cm, kalınlığı ise 36 cm ölçülerindedir²⁴².

- (1) بسم الله الرحمن الرحيم هذا ما رقب ع بدا
- (2) النقب كمال ادين ال حاج ايوب بن محم و د
- (3) ا ثجدر فات ر بنه الكريم و صدقه عر بم لا نا
- (4) الساطان الملك الناصر الواجب له
- (5) على الا جناد و الهلوف و الحيرال هبر و غدير هم
- (6) عبد الفقر ال محمد بن زيد صحب ال عينتب

²³⁷ Kağnıcı, Nihat, Konya Alâeddin Camii Mihrap Yüzeyindeki Selçuklu Sülüsü Yazıların Hat Sanatı Açısından Değerlendirilmesi, Konya Sanat Dergisi, S.3, 2020, ss.79-94, s.80.

²³⁸ Kağnıcı, Nihat, Konya Alâeddin Camii Mihrap Yüzeyindeki Selçuklu Sülüsü Yazıların Hat Sanatı Açısından Değerlendirilmesi, Konya Sanat Dergisi, S.3, 2020, ss.79-94, s.80.

²³⁹ Tansü, Yunus Emre, Özgür Yücel, "Eyyûbiler Döneminde Ayıntab" *Tarihten Günümüze Ayıntab-Gaziantep*, Ankara: Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2018, s.19.

²⁴⁰ Tansü, Yunus Emre, Özgür Yücel, "Eyyûbiler Döneminde Ayıntab" *Tarihten Günümüze Ayıntab-Gaziantep*, Ankara: Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2018, s.19.

²⁴¹ Çam, Nusret, *Türk Kültür Varlıkları Envanteri Gaziantep*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006, s.298.

²⁴² Kitabenin ölçüleri dilekçe yazılarak Gaziantep Müze Müdürlüğünden talep edilmiş, Arkeolog Kübra Yılmaz tarafından bilgiler şahsıma iletilmiş ve yayınlanmıştır.

(7) بن ن اكب ال ملكيل و الث انئ بتو قيت ن ارحم الله
(8) ل برات م سن ستمه و ر بن و س مان

Kitabenin Okunuşu:

- 1) Bismillah El Rahman El Rahim Haza Amar Kubbea Bina
- 2) El Nakib Kâmil ad-Din El Hac Eyüb Bin Muhammed
- 3) Essücdür Fetr Bina El Kerime ve Sadaka Arab-ül Mevlâna
- 4) El Sultan El Melik El Nâsır El Vacip Le Hu
- 5) Ali El Ecnad ve Halef ve El Hayr El Habir ve Gadirhum
- 6) Abdul-Fakir El Muhammed bin Zeyd Sahib el-Ayıntab
- 7) Bina Nakib El Mükellil El Sani Bi Tevkiyetin Errahimallah
- 8) El Berat ... Muharrem Sene Sitte Mie ve Erbaen ve Seman (Hicri, Muharrem 648)
(Miladi, Nisan/Mayıs 1250)

Kitabenin Meali:

- 1) Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla bu kubbeyi imar etti. (Yaptı)
- 2) El Nakib Kâmil ad-Din El Hac Eyüb Bin Muhammed
- 3) Bu secdegâh, Kerim olan Allah'a (cc) sadık olan ve Arapların Mevlası (Arapların Önderi) olan iki sultan döneminde bina edildi.
- 4) Hayy'dan yana olan El Sultan El Melik El Nâsır'a vacip oldu. (Camiyi Tamamlamak)
- 5) El Hayr'ın (Hz. Muhammed'in) Gadir-i Hum'da Hz. Ali'yi halife ilan ettiğini haber aldığımızdan beri Hz. Ali'nin ordusuyuz.
- 6) Ayıntab sahibi Abdul-Fakir El Muhammed bin Zeyd
- 7) Mescidi Nakib (yönetici) Mükellil (sorumlu-mükellef) El Sani (iki sultan sanat ve maharet ile yaptırdı.) Bi tevkiyetin (iki sultanın alameti, nişanı, tuğra-imzasını ve fermanını ile yaptırdı.) er-Rahimallah'ın izni ile yaptırdı. (Rahim esmasına manevi kemale ulaşmış kişiler muhatabdır.)
- 8) El Berat (Sultan imzası bulunan belge) yazıldı. Muharrem sene sitte ve erbaen ve seman Hicri Muharrem 648, Miladi 1250

Transkripsiyondan yapının ilk yapıldığında kubbeli bir şekilde inşa edildiğini, Cami'yi ilk defa yaptıranın El-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb olduğunu, onun vefatı nedeniyle Cami'nin tamamlanmasının El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf'a vacib olduğunu, Sultanın kendisini Arapların önderi, mevlâsı olarak gördüğünü, Gadirhum'da Hz. Muhammed'in (s.a.v.) Hz. Ali'yi halife tayin ettiğini haber aldıklarından beri Hz. Ali'nin ordusu olduklarını, yapıda iki sultanında nişanı-imzası olduğunu ve yapının inşa tarihi olan Nisan/Mayıs 1250 tarihini öğrenmekteyiz.

Sâlih Necmeddin Eyyûb ve II. Salahaddin Yûsuf'un İsimlerinin Geçtiği Sikkeler:

Gaziantep Kale Camisi'ne banilik eden iki Eyyûbî Sultanının isimleri Kahramanmaraş Müzesinde bulunan sikkelerde şöyle ifade edilmektedir:

El-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb ve El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf'un isimlerinin geçtiği sikkelerde Sultanlar şöyle anılmışlardır.

Günnur Aydoğdu tarafından yazılan tez çalışmasında birçoğu satın alma ve bağış yoluyla Kahramanmaraş Müzesi envanterine giren 19 adet El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf sikkesi, 1 adet El-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'e ait sikke kataloglanmıştır²⁴³.

El-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'e ait olan altın sikke istirdat yolu ile müzeye gelmiş olup Hicri 643, Miladi 1245-1246 tarihli dir.

²⁴³ Aydoğdu, Günnur, Kahramanmaraş Müzesi'ndeki İslam Dönemi Sikkeleri (Osmanlı Dönemine Kadar), Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012, s.139.

Sikkede El-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'ün ismi sikkede şöyle geçmektedir:

“Muhammed / El-Melik Es-Sâlih / Necme'd-dîn Eyyûb bin / El-Melik El-Kâmil²⁴⁴”.

El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf'a ait olan 19 sikkede gümüş olup birçoğunda altı kollu yıldızlar içine yazılmış yazılar görülmektedir²⁴⁵. Çoğunluğunun basım yeri Halep olup üzerinde tarih okunabilen bir sikkede Hicri 647, Miladi 1249-1250 tarihi görülmektedir.

El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf'un ismi sikkede şöyle geçmektedir:

“El-Melik En-Nâsır / Yûsuf / bin El-Melik El-Aziz / Muhammed²⁴⁶”.

2.5. El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami Mimarisi:

2000 yılında Gaziantep Kalesi sur içinde hamam, mescit ve konut gibi yapılarının ortaya çıkarılması amacıyla Burhan Balcıoğlu alan sorumluluğunda yapılan kazıda mescidin ortaya çıkarıldığını Balcıoğlu'nun yayınından öğrenmekteyiz²⁴⁷. (Görsel-4) Balcıoğlu mescidin Bizans yapısı üzerine oturtulduğunu ifade etmektedir²⁴⁸.

2.5.1. Plan ve Cephe:

Yapı iki restitüsyon dönemi geçirdiği için ortaya iki farklı plan çıkmaktadır. Birinci restitüsyon dönemi yapının kitabesinde belirtilen Miladi 1250 yılında yapılmış olan Cami'nin ilk halidir. (Çizim-4) İkinci restitüsyon dönemi ise Cami'nin ilk inşa ettirildiği tarihten sonra aldığı bir hasardan sonra yapının kuzeyden güneye bir sahnın daralması ile oluşmuştur. (Çizim-10) (Görsel-4)

Günümüzdeki yapının doğu cephesi, güney beden duvarından kuzeye doğru 8,5 metre ölçüsündedir. Doğü cephe ile kuzey cephenin birleştiği köşenin zemin seviyesine bakıldığında doğu beden duvarının kuzeye doğru 395 cm daha ilerlediğini sonrasında batıya doğru dönerek yaklaşık 2 metre eninde uzadığı görülmektedir. (Görsel-16) Bu çıkıntı planda kırmızı kesik çizgiler ile gösterilmiştir. (Çizim-10) Böylece yapının ilk restitüsyon döneminde iki sahnın olduğu daha sonraki onarımda yapının güneye doğru bir sahnın daraltılarak tek sahnın hale dönüştüğü ortaya çıkmaktadır.

2.5.2. Birinci Restitüsyon Dönemi Planı:

Yapı mihraba paralel iki sahnın altı kemer gözlü dikdörtgen planlıdır. Yapının üst örtüsü mihrap önünde kubbe, kubbenin doğu ve batısında birer çapraz tonoz kuzeyinde ise üç çapraz tonoz ile örtülmüştür. (Çizim-4) Yapının üst örtüsü; ikisi serbest, ikisi doğu ve batı beden duvarına bitişik dört ayak ve kuzey ve güney benden duvarları tarafından taşınmaktadır. Güney cephe beden duvarının 1,6 metrelik kalınlığa sahip olması harimin merkezinde bulunan serbest ayaklar ve aynı dönemde inşa edilen Halep Kale Cami'nin maksure kubbesinin bulunması yapının üst örtüsünün öncelikle taş malzemeden olduğu ve iki serbest ayağın konumundan ötürü maksure kubbesi ile örtüldüğü ortaya çıkmaktadır. Minaresi yapının doğu cephesindedir. (Görsel-4-20) Doğü beden duvarına bitişik olarak yapılan minareye harimin doğu duvarında bulunan geçitten sağlanmaktadır. Minareden günümüze zeminden 80 cm yüksekliğinde kaidesi ile merdiven basamaklarının bir kısmı ulaşmıştır. Yapının eni 17 metre artı 2,30 metre minare, 19,30 metre eninde olup, 12,45 metre boyundadır. Böylece yapı 19,30 x 12,45 metre ölçülerine sahiptir. Yapının girişi mihrabın kuzeyinde bulunan taç kapıdan sağlanmaktadır. Yapının kuzey

²⁴⁴ Aydoğdu, Günnur, Kahramanmaraş Müzesi'ndeki İslam Dönemi Sikkeleri (Osmanlı Dönemine Kadar), Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012, s.171.

²⁴⁵ Aydoğdu, Günnur, Kahramanmaraş Müzesi'ndeki İslam Dönemi Sikkeleri (Osmanlı Dönemine Kadar), Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012, s.198-216.

²⁴⁶ Aydoğdu, Günnur, Kahramanmaraş Müzesi'ndeki İslam Dönemi Sikkeleri (Osmanlı Dönemine Kadar), Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012, s.199.

²⁴⁷ Balcıoğlu, Burhan, Gaziantep Kalesi 2000 Yılı Kazı Çalışmaları, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2000 Yılı*, Ankara: Müze Eserleri Turistik Yayınları, 2001, s.252.

²⁴⁸ Balcıoğlu, Burhan, Gaziantep Kalesi 2000 Yılı Kazı Çalışmaları, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2000 Yılı*, Ankara: Müze Eserleri Turistik Yayınları, 2001, s.254.

beden duvarında bir taç kapı ve iki pencere açıklığı, batı cephede iki pencere açıklığı, doğu cephede bir pencere açıklığı ve minare geçit kapısı, güney cephede ise saçak kısmına yakın iki pencere olması gerektiği izlenmektedir. Mihrabın iki yanında bulunan nişlerden batıdaki 90 cm eninde ve en az 1,90 metre yüksekliğinde olup müteharrik minber için açılmıştır. Mihrabın doğusunda bulunan niş ise 72 cm eninde ve 154-168 cm yüksekliğinde olan niş ise müteharrik vaaz kürsüsü için açılmıştır. Yapının güney beden duvarında ikisi mihrabın batısındaki duvarda ikisi de mihrabın doğusunda olmak üzere dört adet küçük niş bulunmaktadır.

2.5.2.1. Birinci Restitüsyon Dönemi Kuzey Cephe:

Yapının kuzey cephesi 19,10 metre eninde, zemin seviyesinden saçak seviyesine kadar 7,50 metre yüksekliğinde olup minare dahil yüksekliği ise 18 metredir. (Çizim-5) Yapının ve minarenin yüksekliği aynı dönemde inşa edilen Kadı Kemaleddin Cami yüksekliği göz önüne alınarak önerilmiştir. Kuzey cephenin mihraba karşılık gelen orta kısmında almaşık renkli taş teknikli, üzerinde kitabesi ve mukarnası bulunan, etrafı bitkisel ve geometrik süslemeli taç kapısı bulunmaktadır. Mihrabın her iki yanında zemin seviyesinden saçak silmelerine uzanan alt tarafı pencereli üst tarafı kör nişli mukarnaslı, etrafı bitkisel ve geometrik süslemeli iki pencere bulunmaktadır. (Çizim-17) Yapının doğusunda kaide kısmı hariç dört bölüme ayrılmış üç bölümün içlerine geometrik panolar yerleştirilmiş en üst bölümde ise sivri kemerli pencere açıklığı bulunan minaresi bulunmaktadır. Minarenin kuzey cephesi kaide kısmına denk gelen kısımda Çizim-14 ve Görsel-27-J da görülen üzerinde dilimli güneş kursu kabartmalı mimari parça minare kitabelik kısmının her iki yanına da birer adet yerleşmiş olmalıdır. Benzer bir örnek Silvan Eski Minare'de görülmektedir. (Görsel-28-A) (Görsel-29) Yapının saçak kısmı silmeler ile dışa taşkın vaziyette tasarlanmıştır. Maksure kubbesinin sekizgen kaidenin her kenarında birer pencere açıklığı bulunmaktadır.

2.5.2.2. Birinci Restitüsyon Dönemi Doğu Cephe:

Yapının güney cephesi 12,45 metre eninde zemin seviyesinden saçak seviyesine kadar 7,50 metre yüksekliğinde olup minare dahil yüksekliği ise 18 metredir. (Çizim-6) Doğu cephenin kuzey kenarında bir adet pencere, güney kenarında ise minare harime bitişik şekilde konumlanmıştır. Minarenin kuzey, doğu ve güney cephelerinde giriş kapısı bulunmamaktadır. Giriş minarenin batı cephesi olan harime bitişik olan kenarında harimden geçiş sağlanan kapı bulunmaktadır. Yapının saçak silmesi kısmı minarenin denk geldiği kısım hariç devam etmektedir. Kubbe ve kaidesi minarenin arkasında kaldığı için bir kısmı izlenmektedir.

2.5.2.3. Birinci Restitüsyon Dönemi Güney Cephe:

Günümüzde güney cephe zeminden yaklaşık 2 metrelik kısmı kot seviyesi altında kalmaktadır. (Çizim-7) (Görsel-23) Yapının ilk yapıldığı dönemdeki kot seviyesi yapılacak kazı çalışması ile edinilebilecek bir bilgidir. Biz gerekli kazıyı yapmadığımızdan şu anki kot seviyesini doğru kabul ederek çizimi yapmış bulunmaktayız. Güney cephenin ölçüleri Kuzey cephe ile aynıdır. Güney cephenin kot seviyesinden ötürü zeminden yaklaşık 3 ile 3,50 metre yüksekliğine kadar masif duvar, bu seviyenin üzerinde doğu ve batı kenarlarda mukarnaslı ve etrafı bitkisel ve geometrik süslemeli iki pencerenin olması gerekmektedir. Güney cephenin orta kısmı arkasında bulunan mihraptan ötürü masif olarak değerlendirdik ancak mihrap üstünde bir adet küçük pencere olabileceği de bir ihtimaldir. Yapının silmeli saçak kısmı bu cephede boydan boya devam etmektedir. Minarenin bu cephesi doğu cephe ile benzer kompozisyonudur. Kubbe ve sekizgen kaidesi de bu cepheden kesintisiz izlenebilmektedir.

Mihrap kısmında kullanılan Geç Roma-Erken Bizans Dönemi'ne tarihlenen devşirme mimari parçanın fotoğrafı günümüze ulaşırken mimari parça ne yazık ki ulaşamamıştır. Çizim-8 ve Görsel-11'de görülen mimari parça mihrap nişinin arka sırasında bulunmaktadır. Mihrap nişi varken harimden görünmeyen devşirme parçanın bir yüzü güney cephede görülmektedir. Görsel-11'e bakıldığında harimin kot seviyesinden yukarı doğru 7. taş sırasında olduğu

izlenmektedir. Bir yüzü güney cepheye bakan devşirme parça dış duvarın zeminden 8 veya 9. sırasında olması mümkün görülmektedir. (Çizim-7) Bu sebeple bu devşirme mimari parçanın replikası yapılarak güney cephede mihrabın hemen arkasına gelen kısmın zeminden 8 taş sırası yukarıya yerleştirilebilir. Geç Roma-Erken Bizans Dönemi'ne tarihlenen ve bir altar olduğu düşünülen mimari parçanın mihrap duvarında kullanılmış olmasının anlamlı bir sebebi muhakkak vardır. Ancak en mantıklı sebebin Anima-mundi²⁴⁹ olabileceği düşünülmektedir. Tanrının tecelli ettiği yer veya tapınaktan gelen mimari parçanın inşa edilen yeni mabette kullanılması Anima-mundi'nin nakledilmesidir. Bu sayede yapılan yeni mabet Tanrı tarafından kabul görür ve Tanrı bu mekâna tecelli eder.

2.5.2.4. Birinci Restitüsyon Dönemi Batı Cephe:

Yapının batı cephesi güney ve kuzey kenarlarında birer pencere bulunmaktadır. (Çizim-9) Batı cephenin ölçüleri doğu cephe ile aynıdır. Saçak kısmı kesintisiz devam etmektedir. Doğü cephede bulunan minarenin bir kısmı izlenirken sekizgen kaideli kubbe görülmektedir. Minarenin köşk kısmında bulunan kemerli pencere açıklığı dört yönde de bulunmaktadır.

2.5.3. İkinci Restitüsyon Dönemi Planı:

Bu dönemde yapı kuzeyden güneye doğru daraltılmıştır. Harimin ortasındaki iki serbest ayağın güney tarafı büyük ölçüde orijinalliğini korurken kuzey tarafı ve cephesi orijinalliğini yitirmiştir. (Çizim-10) Yapı 17 metre artı 2,30 metre minare toplamda 19,30 metre eninde, birinci restitüsyon dönemi boyu olan 12,45 metre boyundan 3,95 metre güneye çekilerek 8,50 metre boyunda kalmıştır. Böylece yapı 19,30 x 8,50 metre ölçülerindedir. Yapının ikinci restitüsyon döneminde onarım yapılırken maksure kubbesinin bulunduğu sahn ve üst örtüsü büyük oranda sağlam olduğundan harimin merkezinde bulunan serbest ayaklara dokunmadan kuzey cephe duvarını serbest ayakların kuzeyine bitişik olarak inşa etmişlerdir. Bu tasarımda taç kapı L biçiminde bir geçit eklenerek giriş kapısının yönü batıya dönük olarak yapılmıştır. Taç kapının her iki yanına birer pencere yerleştirildiği günümüzde seçilmektedir. Yine bu dönemde kuzey beden duvarının doğu kenarından kuzeye uzanıp batıya dönen bir çevre duvarı ile Cami'ye bir avlu kazandırılmıştır. Burhan Balcıoğlu eserinde 5,50 x 11,25 metre ölçülerindeki avlunun kuzeyinde taban bölümleri sıvalı ve kare biçimli üç abdest alma yerinin bulunduğunu ifade etmektedir²⁵⁰. Yapının güney beden duvarı, minaresi, doğu ve batı duvarları ve taşıyıcı ayaklar büyük oranda konum ve orijinalliklerini korumuşlardır. Yapının taç kapı kalıntısında gördüğümüz siyah-beyaz alması taş düzeninden, birinci restitüsyon dönemindeki taç kapı malzemelerinin sökülerek ikinci restitüsyon dönemi kuzey cephe ve taç kapısında kullanılmış olduğu izlenmektedir.

2.5.3.1. İkinci Restitüsyon Dönemi Kuzey Cephe:

Yapının geçirdiği ikinci restorasyonda tamamen değişikliğe uğrayan cephe, kuzey cephedir. (Görsel-17) Bu cephede birinci restorasyon dönemindeki kuzey cepheden sökülen malzemeler kullanılmıştır. Kuzey cepheye birinci restitüsyon döneminde bulunmayan, dikdörtgen kütle halinde dışa taşıntı yapan L biçimli giriş geçididir. Bu geçitte giriş kapısının yönü batıya bakmaktadır. Yapıya, yapının kuzeyinde bulunan giriş geçidinin batı cephesinde bulunan kapıdan batı-doğu ekseninde girilip, güneye dönülüp, harim kapısı geçildikten sonra harime ulaşılır. (Görsel-18-19) Kuzeyden yapıya bakıldığında cephenin ortasında giriş geçidi çıkıntısının masif duvarı, doğu ve batı kenarlarda zeminden 5 sıra taş üzerinde başlayan pencereler, minarenin kuzey cephesi, kubbe ve sekizgen kasnağı izlenmektedir. (Çizim-11) Kuzey cephenin doğu kenarında pencere açıklığı harim tarafından bakıldığında seçilmezken

²⁴⁹ Ay, Eyyüp, "Dini Mekânların Masuniyeti ve Aktarımsal Kullanımı Üzerine Arkeolojik Bir Yaklaşım", *İnanç Turizmi Günleri III (12-14 Mayıs 2006)*, ed. Hümeysra Özalp Konyar, İstanbul: Şubat Yayıncılık, 2006, s.164.

²⁵⁰ Balcıoğlu, Burhan, Gaziantep Kalesi 2000 Yılı Kazı Çalışmaları, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2000 Yıllığı*, Ankara: Müze Eserleri Turistik Yayınları, 2001, s.254.

batı kenarı zemin seviyesine yakın bir oranda günümüze ulaştığı için seçilememektedir. Biz ise doğu kenardaki pencerenin simetrik aksı olan batı kenarında da uygulanmış olması gerektiğini düşünmekteyiz.

Yapının kuzeyinde 5,50 x 11,25 metre ölçüsünde bir avlu bulunmaktadır. Avlunun kuzey duvarının arkasında ise üç bölümlü hücreler görülmektedir. Burhan Balcıoğlu bu bölümlerin abdest alma yeri olabileceğini ifade eder²⁵¹.

2.5.3.2. İkinci Restitüsyon Dönemi Doğu Cephe

Yapının doğu cephesinde 2.30 x 2,25 metre ölçüsünde kare bir kaide bulunmaktadır. Harimin doğu duvarında bulunan 70 cm enindeki açıklık izlenmektedir. Burhan Balcıoğlu bu açıklığı pencere olarak değerlendirmiş, yapının doğusunda bulunan kare kaidenin varlığını yazmış ancak hangi mimari öğenin kaidesi olduğunu belirtmemiştir²⁵². Biz ise yapının doğusunda bulunan kare kaidenin Cami'nin minaresine ait olabileceğini düşünmekteyiz. Kaide minareye ait ise harimin doğu duvarındaki 70 cm enindeki açıklığın harimden minareye geçişi sağlayan kapı olduğu ortaya çıkmaktadır. (Görsel-21-22) Kare kaidenin batı tarafının ortasında bulunan yükseltinin ise minare merdivenine ait olabileceği göz ardı edilmemelidir.

Halep Kalesi üzerinde bulunan Salahaddin Eyyûbî'nin oğlu El Melikü'z Zahir Gazi (Miladi 1186-1216²⁵³) döneminde inşa edilen Halep Kale Cami minaresi de yapının doğu cephesine ve kare kaideli²⁵⁴ olarak inşa edilmiştir. (Görsel-20) Julia Gonnella eserinde 11. yüzyılda Baalbek'te bulunan Vaftizci Yahya'nın babası Hz. Zekeriya naaşın Halep Kale Camisi'nin bulunduğu alana nakledildiğini Moğol istilasından sonra Halep Ulu Cami'ye nakledildiğini ifade eder²⁵⁵. Julia Gonnella, Halep Kale Cami'nin 1822 yılındaki depremde ağır hasar aldığını 1970 ve 1980 yıllarında restore edildiğini belirtir²⁵⁶.

Yapıya doğu cepheden bakıldığında minarenin doğu cephesi, minarenin iki yanında masif duvarlar ve kuzey cephe geçiş çıkıntısının doğu cephesi yine masif duvar olarak izlenmektedir. Kubbe ve sekizgen kaidesi minarenin arkasında kaldığından tamamı izlenememektedir. (Çizim-12)

2.5.3.3. İkinci Restitüsyon Dönemi Güney Cephe:

Güney cephe ikinci restitüsyon döneminde orijinalliğini korumuştur. (Görsel-23) Bu yüzden birinci restitüsyon dönemi ile aynı özellikleri taşımaktadır. (Çizim-7)

2.5.3.4. İkinci Restitüsyon Dönemi Batı Cephe:

Batı cephe kot seviyesinin 152 cm yukarisından başlamaktadır. Harim kısmından bakılınca zemin seviyesinde olan batı beden duvarı yapının batısından bakıldığında zeminden 152 cm'lik bir duvar yüksekliği izlenmektedir. (Görsel-24)

Batı cephenin zemin seviyesinde günümüze ulaşmasından ötürü doğu cephenin aksında bulunan batı cephenin ortasında kuzey cephede gördüğümüz pencere sistemi olması simetri bakımından düşünüldüğünde olağan görülmektedir. Batı cephenin masif duvar ile kaplı veya saçak hizasında bir küçük pencere olması da başka olasılıktır. Biz yapının simetrik bütünlüğünü göz önünde tutarak pencere açıklığının olduğunu düşünmekteyiz.

Kuzey cepheden dışa taşıntı yapan geçidin kapısı batıya bakmaktadır. (Görsel-18) Giriş kapısının etrafı siyah ve beyaz taşlardan alması taş örgüsü ile yapılmış olduğunu yapının girişi

²⁵¹ Balcıoğlu, Burhan, Gaziantep Kalesi 2000 Yılı Kazı Çalışmaları, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2000 Yıllığı*, Ankara: Müze Eserleri Turistik Yayınları, 2001, s.254.

²⁵² Balcıoğlu, Burhan, Gaziantep Kalesi 2000 Yılı Kazı Çalışmaları, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2000 Yıllığı*, Ankara: Müze Eserleri Turistik Yayınları, 2001, s.254.

²⁵³ Özaydın, Abdülkerim, "el-Melikü'z-Zâhir Gazi", *İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.29, 2004, s.83-84.

²⁵⁴ Gonnella, Julia, *The Citadel Of Aleppo*, Switzerland/Geneva: The Aga Khan Trust for Culture, 2008, s.40,41.

²⁵⁵ Gonnella, Julia, *The Citadel Of Aleppo*, Switzerland/Geneva: The Aga Khan Trust for Culture, 2008, s.40,41.

²⁵⁶ Gonnella, Julia, *The Citadel Of Aleppo*, Switzerland/Geneva: The Aga Khan Trust for Culture, 2008, s.40,41.

ve mihrabında gördüğümüz düzenden anlamaktayız. Kitabe kapının hemen üstünde onunda üzerinde mukarnaslı kavsara izlenmektedir. Batı cephede saçak çıkıntısı, kubbe ve sekizgen kasnağı tam bir şekilde görülürken minaresi kubbenin ardında kalarak üstteki iki bölümü izlenmektedir. (Çizim-13)

2.5.4. Harim Planı:

Harimin kuzey beden duvarından dışa taşan ikisi giriş kapısının iki yanında diğeri kuzey doğu köşede üç taşıyıcı ayak görülmektedir. Kuzeybatı köşede de bu taşıyıcı ayağın olması gerekmektedir fakat bu cephe zemin seviyesinde günümüze ulaşmasından ötürü ayak seçilememektedir. Biz bu aksta dört taşıyıcı ayağın olduğunu düşündüğümüzden plana kuzeybatıdaki ayağı da ekledik. Sırtınızı mihraba dönüp kuzeye baktığınızda mihrabın aksında giriş kapısı ve iki yanında birer taşıyıcı ayak, kapının doğu tarafında duvarın içine girinti yapan bir pencere kemer açıklığı ve onunda doğusunda duvara bitişik bir ayak görülmektedir. Batı tarafa baktığınızda zeminden seviyesi üzerinde bir taş sırası izlenmektedir. (Görsel-25-26)

Harimin doğu duvarına bakıldığında bir sıra taş seviyesi üzerinde 70 cm enindeki minareye geçiş kapısı görülmektedir. (Görsel-22) Minare giriş kapısının kuzeyindeki duvarda zeminden yukarıya doğru yedinci sırada bulunan kesme taş üzerine basit kazıma tekniği ile mandala şeması çizilmiştir. (Çizim-24) (Görsel-51) Mandala şeması süsleme kısmında değerlendirilecektir. Doğru duvarı ile kuzey duvarının kesiştiği yerde çıkıntı tapan köşe kısmına siyah bazalt taşlar gelecek şekilde bir taşıyıcı ayak yerleştirilmiştir.

Harimin güney duvarı diğer cephelere göre daha iyi seviyede günümüze ulaşmıştır. Güney beden duvarının ortasında yarım daire biçiminde içe girinti yapan mihrap nişi, mihrabın doğusunda 72 cm eninde niş ile mihrabın batısında 90 cm eninde birer niş bulunmaktadır.

Mihrabın doğu ve batı tarafında ikişer adet toplamda dört adet olmak üzere kaşlı kemerli kübbiye²⁵⁷ nişi bulunmaktadır. Kübbiye nişlerinin eni 23 cm, yüksekliği 50 cm, derinliği 83 cm'dir. Batı duvarı ise zemin seviyesindedir.

2.5.5. El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami Mimari Öğeleri:

2.5.5.1. Minare:

Yapının doğusunda bulunan 2,25 x 2,30 metre ölçüsündeki kaidenin minare kaidesi olduğunu düşünmekteyiz. (Görsel-21) Aynı dönemde inşa edilen Halep Kale Cami'nin minaresi yapının doğu cephesinin kuzey kenarındadır²⁵⁸. Yani aynı dönemde inşa edilen Halep Kale Cami'nin minaresi yapının doğu cephesinde bulunması Gaziantep Kalesi El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami'nin benzer ölçü ve şartlarda bir minaresi olması gerektiğini ortaya çıkartır. Burhan Balcıoğlu eserinde²⁵⁹ yapının minaresi ile ilgili bir bilgi paylaşmamıştır ve yapının doğusunda bulunan kare kaidenin hangi mimari öğenin kaidesi olduğunu belirtmemiştir.

Biz ise yapının doğusunda bulunan kaidenin kare gövdeli bir minareye ait olduğunu düşünmekteyiz.

Gaziantep Kalesi El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami minaresi nasıldı sorusuna cevap ararken aynı dönemde bölgede inşa edilmiş kare gövdeli Eyyûbî minarelerine bakmak gerekir.

Suriye, Lazkiye şehrinin 30 km doğusunda al-Haffah kasabası civarında bulunan Salahaddin Kalesi sur içinde bulunan Miladi 1188 tarihinde inşa edilen Cami'nin kare gövdeli minaresi bulunmaktadır. (Çizim-15-B) (Görsel-28-B) Minare kare gövdeli olup büyük oranda

²⁵⁷ **Kübbiye:** Arapça “kütübiyye”den: Duvar içine gömülü camekan kanatlı ve etajerli dolap. Evişen, Abdülkadir, *Gaziantep'te Söylenen Deyimler ve Atasözleri Sözlüğü*, Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2023, s.308.

²⁵⁸ Gonnella, Julia, *The Citadel Of Aleppo*, Switzerland/Geneva: The Aga Khan Trust for Culture, 2008, s.41.

²⁵⁹ Balcıoğlu, Burhan, *Gaziantep Kalesi 2000 Yılı Kazı Çalışmaları, Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2000 Yılı*, Ankara: Müze Eserleri Turistik Yayınları, 2001.

masif ve bezemesiz duvarlara sahiptir. Minarenin kaide kısmında dikdörtgen bir küçük pencere ile köşk kısmında her yöne bir tane denk gelecek şekilde yerleştirilen dört kemerli pencere bulunmaktadır. Köşk kısmının üzerinde dışa taşıntı yapan saçak kısmı izlenmektedir.

Bir başka Eyyûbî minaresi ise Diyarbakır ili Silvan ilçesinde bulunan Eski Minare (Acem Minare) kitabesine göre Hicri 609, Miladi 1212 yılında Eyyûbî Hükümdarı Ebul Muzaffer Gazi tarafından inşa ettirilmiştir²⁶⁰. Minarenin ait olduğu Cami, Miladi 1259 yılında Hülagü orduları tarafından tahrip edilmiş günümüze sadece yapının minaresi ulaşmıştır. Minarenin mimarı kitabesi ile sabit olup “Üstâd Ebul-Hasan ibni Ebu Said”dir²⁶¹. İrfan Yıldız eserinde eski adı Meyyafakirin olan Diyarbakır’ın kuzeyine bulunan şehrin Orta Çağ’ın önemli bir şehri olduğunu belirtir ve minaredeki kitabelerden üç Meyyafakirin Eyyûbî Sultanı döneminde inşa edildiğini ifade eder²⁶². Minare kitabelerinde banî olarak yazan üç sultanın isimleri şöyledir: Melikü'l-Evhad Necmeddin Eyyûbî (Miladi 1200-1209), Melikü'l-Eşref Musa (Miladi 1210-1219) ve Ermen Şahı Ebu'l Muzaffer Gazi (Miladi 1220-1244)²⁶³.

İrfan Yıldız minarede Suriye-Mısır etkisinin yoğun biçimde hissedildiğini ve bunda Şam bölgesinden gelen taş ustalarının büyük etkisi olduğunu belirtir²⁶⁴.

Dikey eksenli minareyi yatay eksenle bölen dört silme ile beş bölüme ayrılan Silvan Eski Minaresi’nin en alt bölümünde kuzey, güney ve batı cephede olmak üzere ikişer dilimli kavsaralı nişleri bulunmaktadır. (Çizim-15-A) (Görsel-28-A) (Görsel-29) Bu dilimli kavsaralı nişler kitabelerin iki yanına gelecek şekilde yerleştirilmişlerdir. Bu bezemede Mısır etkilidir. Benzer bir mimari öge ise Gaziantep Kale Camisi’ne ait olan günümüzde kaledeki hamamın soğukluk kısmında muhafaza edilmektedir. (Çizim-14) (Görsel-27-J)

Aynı dönemde inşa edilmiş olan Halep Kale Cami, Eyyûbî minaresi bizim için bir örnek teşkil etmesi bakımından önemlidir. (Görsel-20) Yapının kuzeydoğu köşesine konumlanan kare gövdeli minare simetrik olmayan biçimde çifte silmeler ile yatay eksenle üç bölünmüştür. (Çizim-15-C) (Görsel-28-C) Minare gövdesindeki iki çifte silmenin arasında birde tekli silme bulunmaktadır. Güney cephesinde iki küçük kare pencere ile bir de mazgal pencere bulunmaktadır. Kare gövdeden köşk kısmına mukarnaslı bir geçiş ile geçilmekte olup köşk kısmı dört ayağın üzerine yerleştirilmiş kubbemsi külahtan oluşmaktadır. Genel itibariyle süsleme bakımından sadedir.

Halep Ulu Cami 1169 yılında İsmailîler tarafından yakılmış sonrasında Nurettin Mahmut Zengi tarafından restore edilmiştir²⁶⁵. Minarenin Zengi döneminden kalmış olması, sonraki yıllarda restore edildiyse dahi aslına riayet edilerek restore edildiği görülmektedir. Halep Ulu Cami Minaresi, Silvan Eski Minare, Haffah Kale Minaresi ve Halep Kale Minaresi örneklerinde olduğu gibi kare gövdelidir. Ayrıca Silvan Eski Minare örneğindeki gibi silmeler ile yatay eksenle dört parçaya bölünmüştür. Halep Ulu Cami Minaresi şerefe altı bölümde görülen üç dilimli kemerli silmeler birçok Eyyûbî yapısında izlenmektedir. (Görsel-28-D) Gaziantep Kale El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami’ye ait olması muhtemel olan Görsel-27’deki bezemeli mimari parçalar göz önüne alındığında Halep Ulu Cami Minaresi gibi bezemeli bir restitüsyon önerilmesi mümkündür.

²⁶⁰ Sönmez, Zeki, *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu-Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995, s.150.

²⁶¹ Sönmez, Zeki, *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu-Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995, s.150.

²⁶² Yıldız, İrfan, İzzet Zorlu, *Silvan Eyyûbî Camii Minaresi ve Süsleme Programı, Eyyûbîler’de İlim Kültür ve Sanat*, ed.Abdulhalim Ofraz, İstanbul: Hiper Yayın, 2020, s.473-475.

²⁶³ Yıldız, İrfan, İzzet Zorlu, *Silvan Eyyûbî Camii Minaresi ve Süsleme Programı, Eyyûbîler’de İlim Kültür ve Sanat*, ed.Abdulhalim Ofraz, İstanbul: Hiper Yayın, 2020, s.474.

²⁶⁴ Yıldız, İrfan, İzzet Zorlu, *Silvan Eyyûbî Camii Minaresi ve Süsleme Programı, Eyyûbîler’de İlim Kültür ve Sanat*, ed.Abdulhalim Ofraz, İstanbul: Hiper Yayın, 2020, s.482.

²⁶⁵ Çakar, Enver, Mehtap Nasıroğlu, *Halep Ulu Cami Vakfı (1584 Tarihli Evkaf Defterine Göre)*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, C.VIII, S. 1, Elazığ, 2012, ss.69-99, s.71.

Bir başka minare örneği ise Gaziantep Kale Cami birinci banisi olan Melik Salih Necmeddin Eyyûb tarafından Kahire'de inşa edilmiş olan El-Medresetü's Sâlihiye'nin minaresidir. (Görsel-28-E) Hicri 641, Miladi 1243-44 yıllarında inşa edilen El-Medresetü's Sâlihiye, Gaziantep Kale Cami'nin inşa tarihi olan 1250 Nisan/Mayıs'tan 7 yıl önce inşa edilmiştir. İki yapının da banisinin Melik Salih Necmeddin Eyyûb olduğu, aralarında sadece 7 yıl bulunan Cami'nin minarelerinin benzer olabileceği düşünülebilir. Minarelerin benzer olabilmesine bir delilde Gaziantep Kalesi'nde bulunan Görsel-27-N ve Görsel-27-G mimari parçalarıdır. Görsel-27-N parçası El-Medresetü's Sâlihiye'nin bitişiğinde bulunan Melik Salih Eyyûb Türbesi saçak hizasında görülürken²⁶⁶, Görsel-27-G mimari ögesi El-Medresetü's Sâlihiye'nin minaresi altında bulunan giriş kapısının iki yanında görülmektedir. Eldeki mimari parçalar ve aynı bani tarafından inşa ettirilmiş olması ve Kahire'deki yapılara olan benzerlik oldukça önemlidir. Bu delillerden hareket ile Gaziantep Kale Cami Minaresi'nin El-Medresetü's Sâlihiye Minaresi (Görsel-28-E) ile benzer tip ve kompozisyonda olması düşünülebilir.

Dört minare örneği değerlendirildiğinde Haffah Salahaddin Kalesi ve Halep Kalesi minare örnekleri genelde masif duvarlı süsleme bakımından sade minarelerdir. Antep Kale Cami Minaresi bu iki minare örneğinde olduğu gibi kare gövdeli, masif duvarlı ve sade bezemeli olması ihtimal dahilindedir. Ancak Gaziantep Kalesi üzerinde bulunan (Çizim-14) (Görsel-27-J) mimari öge kalıntılarında gördüğümüz süslemeler bize Gaziantep Kale Cami'nin hem cepheleri hem de minaresinin yoğun ve kaliteli bir bezeme kompozisyonuna sahip olduğu bilgisini vermektedir. Bu nedenle Silvan Eski Minare'nin kaide kısmındaki kitabelerin iki tarafına yerleştirilen dilimli niş bezemesin aynısının Gaziantep Kale Cami'de (Çizim-14) (Görsel-27-J) bulunması iki caminin minaresinin benzer kompozisyonda olabileceği görüşünü ortaya çıkarmaktadır. Dilimli niş mimari ögesi, Gaziantep Kale Cami'nin birinci banisi olan Melik Salih Necmeddin Eyyûb tarafından yenilendiği²⁶⁷ bilinen Diyarbakır Dağ Kapı Burçlarında²⁶⁸ da görülmektedir. Bu sebeple Gaziantep Kale El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami Minaresi'nin Silvan Eski Minaresi'ne benzer kompozisyonda olması mümkün görülmektedir. Ayrıca Görsel-27-N ve Görsel-27-G mimari parçaları ile El-Medresetü's Sâlihiye minaresi arasındaki benzerlik Gaziantep Kale El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami Minaresi'nin benzer tipte olabileceği bir başka olasılık olarak değerlendirilmelidir. (Görsel-28-E)

2.5.5.2. Pencere:

Cami'nin günümüze ulaşan hali ikinci restitüsyon dönemine ait olduğundan iki restitüsyon dönemi arasında pencere sayılarında farklılık olduğu görülmektedir. Birinci restitüsyon dönemi kuzey cephede 2, doğu cephede 1, güney cephede 2, batı cephede 2 olmak üzere toplam 7 penceresi bulunduğunu yapının simetrik bir düzende yapılmış olması gerekliliğini göz önüne alarak belirtmekteyiz. İkinci restitüsyon döneminde ise yapı kuzeyden güneye bir sahnı daraltıldığı için kuzey cephede 2, doğu cephede 0, güney cephede 2, batı cephede 1 olmak üzere 5 penceresinin bulunduğunu düşünmekteyiz.

Cami'nin günümüze ulaşan durumunda sadece kuzey cephenin doğu kenarında bir pencere açıklığı kemer iz düşümü ile seçilebilmektedir. Cami'nin kazısını yapan Burhan Balcıoğlu, Cami'nin kuzey ve doğu duvarında birer pencere bulunduğunu ifade eder²⁶⁹. Biz ise

²⁶⁶ Behrens-Abuuseif, Doris, *Islamic Architecture in Cairo an Introduction*, Egypt: The American University in Cairo Press, 1998, s.86.

²⁶⁷ Sönmez, Zeki, *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu-Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995, s.152.

²⁶⁸ Çelik, Yılmaz, *Diyarbakır Surlarında Hayvan Figürleri*, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008. (Levha-21, Resim-34)

²⁶⁹ Balcıoğlu, Burhan, *Gaziantep Kalesi 2000 Yılı Kazı Çalışmaları, Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2000 Yılı*, Ankara: Müze Eserleri Turistik Yayınları, 2001, s.253.

kuzey penceresini kabul ederken doğu duvarında bulunan açıklığın (Görsel-22) bir pencereden ziyade minareye açılan kapı olduğunu düşünmekteyiz. Doğru duvarda bulunan açıklık 70 cm olup bir pencere için oldukça dardır. Açıklığın nerdeyse zemin seviyesine kadar inmesi ve doğu cephede kare bir kaide bulunması bu açıklığın bir pencereye değil bir kapıya ait olduğunun kanıtı niteliğindedir. Kuzey cephenin doğu kenarında pencere açıklığı seçilirken batı kenarının günümüze ulaşan kısmının zemine yakın olmasında pencere izdüşümü seçilememektedir. Batı duvarında zemin seviyesinde günümüze ulaştığından pencere izdüşümü seçilememektedir. Güney cephenin zeminden 2 metre civarında günümüze ulaşan kısmında pencere izdüşümü seçilememektedir. Ancak bizim yapının simetrik bir tasarıma sahip olduğu düşüncemizden dolayı mihrabın olduğu bölüm masif duvar mihrabın iki tarafına den gelen kenarların ise zemin seviyesinden 2,50 ile 3 metre yükseklikte başlayan birer pencere olması gerekmektedir.

Pencereler nasıldı sorusuna cevap ararken elimizdeki en önemli kaynak Gaziantep Kalesi'nde bulunan Görsel-27-G mimari ögesidir. Mimari parçanın mukarnaslı kısmı içbükeye doğru inmektedir. Etrafında ise sekiz kollu yıldız biçimli geometrik bezeme ile yine Mısır kökenli olan dilimli süsleme görülmektedir. Dilimli süsleme ikinci sıra mukarnas dişleri üzerinde de bulunmaktadır. (Görsel-27-G) Peki Görsel-27-G parçası pencerenin neresine aittir? Bu mimari öge pencerelerin üst kısımlarına yerleştirilen dikdörtgen panoların içbükey çökük kısımlarından mukarnasla geçiş sağlanan kör pencere panolarıdır.

Benzer bir pencere uygulaması Kahire El-Medresetü's Sâlihiye Minaresi altında bulunan giriş kapısı kemerlerinin her iki yanına yerleştirilen mukarnas bezemeli kör pencere nişleridir²⁷⁰. Etrafı bordür şeklinde bitkisel bezemeli nişi üst tarafında dört sıra mukarnas dizisi gülbezek rozetler ve merkezi konuma yerleştirilen bir güneş kursu bulunmaktadır. (Görsel-30-A) Gaziantep Kalesi'nde bulunan mimari parçanın mukarnasları ile Kahire El-Medresetü's Sâlihiye penceresi kör nişi benzer kompozisyondadır. (Görsel-30-C)

Halep Kalesi giriş kulesi penceresi dikdörtgen bir pano içinde kalan alanın içbükey halde mukarnas ile çökertip pencere bu içbükey alana yerleştirilmiştir. (Görsel-30-B) Pencere dikdörtgen ve üzeri lentolu olup siyah-beyaz alması taş dizimi ile yapılmıştır.

Görsel-27-G'den edindiğimiz bilgi ve Kahire El-Medresetü's Sâlihiye Minaresi altındaki kemerin iki yanındaki mukarnaslı kör pencere nişleri, Gaziantep Kale El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami pencerelerinin nasıl olabileceği konusunda bize kaynak oluşturmaktadır. Bu bilgilerden hareketle tasarladığımız pencere kemerli olup etrafı Görsel-27-G'de olduğu gibi sekiz kollu yıldız motifli geometrik bordürler ile çevrelenmiştir. (Çizim-16) Kemerli pencerenin hemen üstünde dikdörtgen içbükey kör bir pencere nişi bulunmaktadır. Nişin alt tarafı içe doğru bezemesiz tasarlanmışken üst tarafı mukarnas dişleri ile kademelendirilmiştir. Kör pencere nişi ve kemerli pencere en dışta dilimli bezemeli bordür ile çevrelenmiştir. (Çizim-16)

Gaziantep Kale El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami kalıntısı pencere kemerleri seviyesinin altında bir düzeyde günümüze ulaştığından pencere kemerleri nasıl olmalı sorusuna yine aynı dönemde inşa edilmiş Kadı Kemaleddin Cami ve Ravanda Kalesi örneklerinden cevap bulabiliriz. (Görsel-31-A-B-C-D) Kadı Kemaleddin Cami penceresi basık kemerli olup kemer içten dışa doğru şevli bir şekilde gelmektedir. Ayrıca Kadı Kemaleddin Cami penceresinde siyah-beyaz alması duvar örgüsü tekniği de izlenmektedir. (Görsel-31-A) Kilisli Kadri'nin eserinde bulunan Ravanda Kalesi kitabesinde Salahaddin Eyyûbî kendi döneminde anılan ismi olan "el-Melik'en-Nâsır Yûsuf bin Eyyûb" olarak anılmaktadır²⁷¹. Ravanda Kalesi doğu

²⁷⁰ Behrens-Abuseif, Doris, *Islamic Architecture in Cairo an Introduction*, Egypt: The American University in Cairo Press, 1998, s.89.

²⁷¹ Kilisli, Kadri, *Kilis Tarihi*, İstanbul: Kilis Cumhuriyet Kütüphanesi, 1932, s.15. Ayrıca bakınız: Akpolat, Mustafa Servet, Haçlı Seferleri Sırasında Önem Kazanan Bir Orta Çağ Kalesi: Ravanda, Edebiyat Fakültesi Dergisi, C.26, S.2, 2009, ss.17-32, s.21.

tarafının tamamı Salahaddin Eyyûbî Dönemi'nde yapıldığı ifade edilmektedir²⁷². Ravanda Kalesi Görsel-31-B örneğinde ise iki yandan içe doğru kavisli taşların üzerine yekpare bir lento konularak oluşturulan Osmanlı mimarisinde Bursa tipi kemer olarak ta bilinen bir tip kullanılmıştır. Pencere sistemlerinde de kullanılabilecek bu tip farklı bir seçenek olması bakımından önemlidir. Ravanda Kalesi Görsel-31-C örneğinde basık kemer altına atılmış yekpare lento ile oluşan bir kemer tipi görülmektedir. Bu kemer tipi pencere, kapı girişleri ve mekanlar arası geçiş açıklıklarında kullanılmaktadır. Birçok Eyyûbî yapısında örneği bulunmaktadır. Ravanda Kalesi'nden bir başka kemer tipi ise sivri kemerdur. (Görsel-31-D) Dört farklı örnekte kullanılan kemer tipinin Gaziantep Kalesi El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami pencerelerine uygulanmış olması mümkündür. El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami, Kadı Kemaleddin Cami ile aynı zamanda yapılmış olması Kadı Kemaleddin Cami pencerelerinde siyah-beyaz almalı dizilimin kullanılmasından ötürü El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami'nin pencerelerinin Görsel-31-A'da görüldüğü gibi olması gerekmektedir.

Ayrıca yapının sekizgen kubbe kaidesinin her kenarında birer küçük dikdörtgen pencere bulunmaktadır.

2.5.5.3. Taç Kapı:

Yapı iki restitüsyon dönemi geçirdiğinden ve günümüze gelen taç kapının sonradan yapılmış olduğundan ötürü biz birinci restitüsyon dönemi taç kapısı üzerine yoğunlaşacağız.

Günümüzde Gaziantep Kalesi'nde bulunan mimari parçalardan Görsel-27-A-B-F-H-K-N-T parçaları yapının taç kapısına ait olduğu görülmektedir. Görsel-27-F parçasında mukarnas sıraları görülürken, Görsel-27-N'de dilimli niş parçası görülmektedir. Bu parçalar taç kapının kavrasa kısmının mukarnaslı ve dilimli nişli bir tasarımda olduğu yönünde düşünmemizi sağlamaktadır. Görsel-27-A-B-H-K-T parçaları ise taç kapı etrafının bordürler ile bezendiğini göstermektedir. Görsel-27-T mimari parçası üzerinde görülen altı dairenin bir biri içine geçmesi ile oluşan merkezinde bir daire bulunan gülbezek rozetli parça taç kapıda kullanılmış olma ihtimali bulunmaktadır. Günümüzde Gaziantep Arkeoloji Müzesi deposunda bulunan boyu 52 cm, eni 111 cm, derinliği ise 36 cm ölçülerindeki Gaziantep Kale Camisi'ne ait olan kitabenin giriş kapısının hemen üzerinde olduğu benzer örneklerden hareket ile tespit edilmiştir. Taç kapının kapı kanatlarının ahşap malzemeden olabileceği gibi demir malzemeden olma olasılığı da bulunmaktadır. Aynı dönemde El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami'nde birinci banisi El-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb tarafından Kahire'de inşa edilen El-Medresetü's Sâlihiye'nin kapı kanatlarının demir olduğuna dair olan rivayet²⁷³ önemlidir. Gaziantep Kale El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami giriş kapılarının da demirden yapılmış olma olasılığını ortaya çıkarmaktadır. Kapı kanatları eğer ahşap malzemeden yapılmış ise kapı üzerinde, günümüzde Türk ve İslam Eserleri Müzesi deposunda bulunan minberin yan aynalıklarında görülen sekizgen ve onikigen geometrik tasarım Gaziantep Kale Cami kapı kanatlarında da uygulanmış olabilir. (Görsel-46-A) (Görsel-45-B) Miladi 1233-1245 yılları arasında Salahaddin Eyyûbî'nin kız kardeşi Rabia Hatun tarafından inşa ettirilen Şam Sahibiye Medresesi taç kapısı dilimi niş ve mukarnaslı kavsarası ayrıca kitabe tasarımı Gaziantep Kale Camisi'ne benzer özellikler taşıması bakımından önemlidir. Şam Sahibiye Medresesi taç kapısı kitabesinde görülen Tabula Ansata (Görsel-33-A) benzeri Gaziantep Kale Cami kitabesinde de görülmektedir. (Görsel-13-14) Gaziantep Kale Cami mihrabı etrafındaki siyah-beyaz almalı taş kullanımı (Görsel-26) ile günümüzdeki L biçimli girişin iç kısmında görülen siyah-beyaz

²⁷² Akpolat, Mustafa Servet, Haçlı Seferleri Sırasında Önem Kazanan Bir Orta Çağ Kalesi: Ravanda, Edebiyat Fakültesi Dergisi, C.26, S.2, 2009, ss.17-32, s.21.

²⁷³ Bayhan, Ahmet Ali, *Mısır'daki Eyyubi Devri Mimari Eserleri: Medreseler ve Hankâh/Zaviyeler*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, C.0, S.12, 2004, s.7.

almaşık taş kullanımı (Görsel-37-A) taç kapının iki yanı ile üstünde siyah-beyaz almaşık taş örgüsü olduğunu ortaya çıkarmaktadır.

Halep ve Şam bölgesinde bulunan Eyyûbî Dönemi taç kapılarına bakacak olursak birbirinden farklı taç kapı örnekleri görülmektedir. (Görsel-32-A-B-C-D-E-F-G-H-I) Haffah Salahaddin Kalesi Mescidi taç kapısı örneğinde taç kapı nişi kavsara kısmında yatay eksende hizalanmış içi mukarnaslı üç basık kemer bulunmaktadır. (Görsel-32-A) Eyyûbî mimarisi taç kapılarında tercih edilen mukarnas tipi Büyük Selçuklu Devleti mimarisinde yaygın olarak kullanılan hurma ağacı gövdesi motifli mukarnas tipidir. Bu mukarnas hurma ağacı²⁷⁴ gövdesindeki dalların kırılması ile oluşan yatay eksende birbirinin üzerine diyagonal yerleşen dizilim ile oluşurlar. Benzer mukarnas örneği İsfahan Cuma Cami taç kapılarında görülmekte olup, Eyyûbî mimarisine Selçuklu mimarisinden geçmiş olan bir mimari özelliktir. Halep Firdevsi Medresesi taç kapısı nişi kavsarasında hurma gövdesi motifli mukarnas ile dilimli güneş kursu motifi kompozit olarak kullanılmıştır. (Görsel-32-B) Birçok Eyyûbî taç kapısı ve sonrasında Memlûk mimarisinde devam eden bu kompozit özellikte kavsaranın en üst kısmında güneş ışıklarından oluşmuş dilimler alt tarafında ise hurma gövdesi mukarnas dizilimi bulunmaktadır. Halep Dayfe Hatun Hankâhı taç kapısında ise Halep Firdevsi Medresesi taç kapısı kavsarasında görülen kompozit uygulamanın farklı bir versiyonu olmuştur. (Görsel-32-C) Halep Dayfe Hatun Hankâhı taç kapısı kavsarasında üstte altı kollu yıldızdan yayılan ışığı geometrik bir biçimde betimleyip alt tarafına ise hurma gövdesi mukarnas dizilimi uygulamışlardır. Kahire Salih Necmettin Medresesi taç kapısında lentolu basık kemerli giriş açıklığı üst tarafına ise sivri kemerli kör pencere açıklığından yayılan ışık dilimlerle betimlenmiştir. (Görsel-32-D) Şam Qaymari Maristanı taç kapısı derin bir eyvanı andıran niş, nişin her iki yanında birer taş seki, kemerin kapı hizasındaki kısmında her iki tarafta çifte sütunlar, kavsara kısmı hurma gövdesi mukarnas dizilimi ve üstünde ışık dilimleri bulunmaktadır. Şam Qaymari Maristanı taç kapısı siyah-beyaz almaşık taş dizilimi ve ablak teknikli motifler ile süslenmiştir. (Görsel-32-E) Şam Adiliye Medresesi taç kapısı derin bir niş, ters T biçimli kitabesi, kavsara kısmından yatay eksende paralel ili tane üç dilimli kemer bulunmaktadır. (Görsel-32-F) Halep Sultaniye Medresesi taç kapısı sivri kemerli bir niş, zemin kısmının iki yanında birer seki, nişi üç yönden dolanan kitabe kuşağı ile sivri kemerli sade bir kavsaradan oluşmaktadır. (Görsel-32-G) Halep Zahiriye Medresesi taç kapısı sivri kemerli bir niş, sivri kemerin kavsara kısmında geometrik süslemeler bulunmaktadır. (Görsel-32-H) Şam Rükniye Medresesi taç kapısı sivri kemerli farla derin olmayan bir nişten oluşmaktadır. (Görsel-32-I)

Eyyûbî mimarisi taç kapılarında kompozisyon ve strüktürel bakımdan çeşitlilik bulunmaktadır. Gaziantep Kale El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami I. restitüsyon dönemi taç kapısı günümüze ulaşmadığından tam olarak nasıl olduğunu bilememekteyiz. Bu halde Görsel-32'de görülen tüm taç kapıların Gaziantep Kale El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami taç kapısında uygulanmış olma ihtimali bulunmaktadır. Biz Halep Firdevsi Medresesi taç kapısı kavsara ve kemer düzenini Gaziantep Kale El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami taç kapısında önermiş bulunmaktayız.

Elimizdeki mimari parçalar ve benzer örneklerden yola çıkarak tasarladığımız taç kapının kapı kanatları ahşap ve üzerinde Cami'nin müteharrik minberinin yan aynalıklarında görülen sekizgen ve onikigen bezemeler bulunmaktadır. Kapını iki yanı ve üstü siyah-beyaz almaşık taş duvar örgüsü ile oluşturulmuştur. Kitabe kapının üzerine yerleştirilmiş, kitabenin üzerinde bulunan kavsaraya ise mukarnas sıraları ile dilimli niş yerleştirilmiştir. Pencere kenarlarında da gördüğümüz sekiz kollu yıldız ve dilimli bezemeden oluşan bordür taç kapıyı üç yönden kuşatmıştır. (Çizim-17)

²⁷⁴ GÖK, Turgay, Gaziantep'te Bir Mimar Sinan Eseri: Şeyh Fethullah Zaviyeli-Cami Mimarisinde Sembolizm, Gaziantep Üniversitesi Ayıntab Araştırmaları Dergisi, 2023, C.6, S.1, ss.28-88, s.53.

2.5.5.4. Kitabe:

Gaziantep Kalesi'nin onarımı sırasında bulunan beyaz kireç taşından sülüs yazı ile yazılmış 8 satırlık Gaziantep Arkeoloji Müzesi deposuna nakledilmiştir. Kitabenin boyu 52 cm, eni 111 cm, derinliği ise 36 cm ölçülerindedir²⁷⁵.

Gaziantep Kale El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami kitabesi üzerinde "Tabula Ansata" olarak bilinen, iki üçgen ve bir dikdörtgenden oluşan çerçeve görülmektedir. (Görsel-13-14)

"Kulplu Tablet" anlamına gelen "Tabula Ansata", ekli üçgen anlamına gelen "Ansae" ile dikdörtgen tablet anlamına gelen "Tabula" kelimesinin birleşiminden oluşmuştur²⁷⁶. Romalılar "Tabula" kelimesini "Tahta", "Masa", balmumu ile doldurulmuş ahşap tablet ve farklı türden dikdörtgen tabletleri tanımlamak için kullanırlardı²⁷⁷. MÖ 1. yüzyıl şairi Tibullus Roma şehrindeki İsis Tapınağı'nda Tanrıça'ya adanmış çok sayıda adak tabelasının bulunduğunu ifade eder²⁷⁸. Ahşap malzemeden Tabula'ların yanı sıra Roma İmparatorluğu'nun şehirlerinde kamusal alanlarda bronz ve mermer malzemeden devletin resmi anlaşmaları, yasaları ve fermanları Tabula biçimli levhalarla sergiliyordu²⁷⁹. Tabula biçimi Yunanistan'da Geç Arkaik Dönem'de asılması ve halka açık olarak sergilenmesi amaçlanan yazılı metinlerin belirli bir işlevsel gereksinimi karşılamak için ortaya çıktığı anlaşıyor²⁸⁰. MÖ 7. yüzyılın sonu 6. yüzyılın başlarında tapınaklara ahşap adak levhaları asılırdı; bunların sütunlara asılırken üçgen "ansae" kulpları dikdörtgen ana gövde içindeki yazıya zarar vermeden asılmasına olanak tanırıdı²⁸¹. Geç Arkaik ve Erken Klasik Dönem'de sanatçılar ahşap üzerinde uygulanan "Tabula Ansata" biçimli adak plakalarını daha dayanıklı bir malzeme olan gümüş, bronz veya başka bir alaşımdan metaller kullanarak yapmaya başladılar²⁸². Daha sonra taş ustaları Tabula Ansata biçimi taş malzeme üzerinde uygulamaya başladılar ve adak plakalarının yanında cenaze ile ilgili yazıtlar ve anıtlar içinde kullanılmaya başlandı²⁸³. Tabula Ansata bir "Yunan" icadı olmasına rağmen Roma Dönemi'nde popüler hale geldi; mezarlarda, villalarda, zafer kemerlerinde, anıtsal yapılarda yaygın biçimde kullanılmaya başlandı²⁸⁴. Tabula Ansata'nın önceleri sütuna

²⁷⁵ Gaziantep Arkeoloji Müzesi Müdürlüğünü tarafından verilen bilgidir.

²⁷⁶ Leatherbury, Sean V., Framing Late Antique Texts as Monuments: The Tabula Ansata Between Sculpture, ed. Andrej Petrovic, Ivana Petrović, Edmund Thomas, The Materiality of Texts-Placement, Perception, and Presence of Inscribed Texts in Classical Antiquity, Boston: Brill, 2019, pp.380-404, p.381.

²⁷⁷ Leatherbury, Sean V., Framing Late Antique Texts as Monuments: The Tabula Ansata Between Sculpture, ed. Andrej Petrovic, Ivana Petrović, Edmund Thomas, The Materiality of Texts-Placement, Perception, and Presence of Inscribed Texts in Classical Antiquity, Boston: Brill, 2019, pp.380-404, p.383.

²⁷⁸ Leatherbury, Sean V., Framing Late Antique Texts as Monuments: The Tabula Ansata Between Sculpture, ed. Andrej Petrovic, Ivana Petrović, Edmund Thomas, The Materiality of Texts-Placement, Perception, and Presence of Inscribed Texts in Classical Antiquity, Boston: Brill, 2019, pp.380-404, p.383.

²⁷⁹ Leatherbury, Sean V., Framing Late Antique Texts as Monuments: The Tabula Ansata Between Sculpture, ed. Andrej Petrovic, Ivana Petrović, Edmund Thomas, The Materiality of Texts-Placement, Perception, and Presence of Inscribed Texts in Classical Antiquity, Boston: Brill, 2019, pp.380-404, p.383.

²⁸⁰ Leatherbury, Sean V., Framing Late Antique Texts as Monuments: The Tabula Ansata Between Sculpture, ed. Andrej Petrovic, Ivana Petrović, Edmund Thomas, The Materiality of Texts-Placement, Perception, and Presence of Inscribed Texts in Classical Antiquity, Boston: Brill, 2019, pp.380-404, p.384.

²⁸¹ Leatherbury, Sean V., Framing Late Antique Texts as Monuments: The Tabula Ansata Between Sculpture, ed. Andrej Petrovic, Ivana Petrović, Edmund Thomas, The Materiality of Texts-Placement, Perception, and Presence of Inscribed Texts in Classical Antiquity, Boston: Brill, 2019, pp.380-404, p.384.

²⁸² Leatherbury, Sean V., Framing Late Antique Texts as Monuments: The Tabula Ansata Between Sculpture, ed. Andrej Petrovic, Ivana Petrović, Edmund Thomas, The Materiality of Texts-Placement, Perception, and Presence of Inscribed Texts in Classical Antiquity, Boston: Brill, 2019, pp.380-404, p.384.

²⁸³ Leatherbury, Sean V., Framing Late Antique Texts as Monuments: The Tabula Ansata Between Sculpture, ed. Andrej Petrovic, Ivana Petrović, Edmund Thomas, The Materiality of Texts-Placement, Perception, and Presence of Inscribed Texts in Classical Antiquity, Boston: Brill, 2019, pp.380-404, p.384,385.

²⁸⁴ Leatherbury, Sean V., Framing Late Antique Texts as Monuments: The Tabula Ansata Between Sculpture, ed. Andrej Petrovic, Ivana Petrović, Edmund Thomas, The Materiality of Texts-Placement, Perception, and Presence of Inscribed Texts in Classical Antiquity, Boston: Brill, 2019, pp.380-404, p.385.

veya duvara asmak için işlevsel olarak kullanılan üçgen biçimli kulplar (Ansea), dikdörtgen ana gövdeye delikler açılarak zincirle bağlanmaya başlanınca işlevini kaybetmiş olsa da üçgen kulplardan (Ansea) biçimsel olarak vazgeçilmemiştir²⁸⁵. Tabula Ansata, Roma'da askeri zafer taklarında çerçeve olarak tercih edildiği gibi ithaf ve cenaze yazıları içinde popüler bir çerçeve haline gelmişti²⁸⁶. Tabula Ansata'nın ilk çıkışı adak levhası olmasına rağmen farklı ortamlardaki her türden metnin anma çerçevesi haline gelmiş ve adak levhası ile olan özel bağını yitirmişti²⁸⁷. MS 4. yüzyıldan itibaren ise tüm Roma İmparatorluğu coğrafyasında popülerliğini korudu ve tüm Hristiyan yazıtları için çokça tercih edilen bir çerçeve olarak kullanıldı²⁸⁸.

Hristiyan mimarisinde kullanılan Tabula Ansata'ya bir örnek Diyarbakır Dağ Kapı Surlarında bulunan kitabedir. Şevket Beysanoğlu eserinde Dağ Kapı'da bulunan kitabenin çizimini transkripsiyonunu paylaşmıştır. Kitabede şu ifadeler yazılıdır: “*Adlarını kitapta bulacağınız (?) kişilerin verdikleri paralarla Diyakos Appios'un çabaları sonucu yapılmış (?) han (?)*. Yapan taşçı ustası Paulos. Tarih 449²⁸⁹”. Beysanoğlu eserinde kitabenin “hosbice” denilen ve genellikle rahiplerin ve Hristiyan hacıların konuk edildiği bir “Han”a ait olduğunu ifade eder²⁹⁰. (Görsel-33-C)

İslam mimarisinde Eyyûbî Dönemi kitabelerinde de Tabula Ansata çerçeve kullanılmıştır. Diyarbakır Silvan şehir surları üzerinde bulunan ve Gertrude Bell tarafından resmi çekilen kitabede Arap alfabeli Tabula Ansata çerçeveli kitabe bulunmaktadır. (Görsel-33-B)

Şam Sahibiye Medresesi taç kapısı kavsarası altında bulunan kitabe Tabula Ansata çerçeve şeması görülmektedir. (Görsel-33-A) Eyyûbî mimarisinde Tabula Ansata kullanımının Şam'da uygulanan bir örneği olması bakımından önemlidir.

Yunan tapınaklarında adak levhası olarak kullanılan, Roma İmparatorluğu Dönemi'nde yaygın olarak tercih edilen, Hristiyan mimarisinde kendisine yer bulan ve Eyyûbî Dönemi'nde de kullanımının devam ettiğini gördüğümüz Tabula Ansata denilen çerçevenin Gaziantep Kale Cami kitabesinde kullanılmış olması oldukça dikkat çekicidir. Yukarıda transkribe ettiğimiz kitabe hem edebi bir metin olarak hem de etrafında kullanılan Tabula Ansata çerçeve bakımından yapıyı anıtsal kılmaktadır. Tabula Ansata sadece form olarak dahi üzerinde yüklü birçok anlam taşımaktadır. Yapı ustaları Tabula Ansata'yı geçmişten gelen bir süsleme öğesi olarak görmüş ve tercih etmiş olabileceği gibi Tabula Ansata'nın sembolize ettiği manayı bilerek tercih etmiş de olabilirler. Tabula Ansata'nın Sean V. Leatherbury eserinde ifade ettiği anlamlar dışında döneminde tercih edilmesine sebep olan başka anlamlarının da olabileceği gözden kaçırılmamalıdır.

²⁸⁵ Leatherbury, Sean V., Framing Late Antique Texts as Monuments: The Tabula Ansata Between Sculpture, ed. Andrej Petrovic, Ivana Petrović, Edmund Thomas, The Materiality of Texts-Placement, Perception, and Presence of Inscribed Texts in Classical Antiquity, Boston: Brill, 2019, pp.380-404, p.385.

²⁸⁶ Leatherbury, Sean V., Framing Late Antique Texts as Monuments: The Tabula Ansata Between Sculpture, ed. Andrej Petrovic, Ivana Petrović, Edmund Thomas, The Materiality of Texts-Placement, Perception, and Presence of Inscribed Texts in Classical Antiquity, Boston: Brill, 2019, pp.380-404, p.387.

²⁸⁷ Leatherbury, Sean V., Framing Late Antique Texts as Monuments: The Tabula Ansata Between Sculpture, ed. Andrej Petrovic, Ivana Petrović, Edmund Thomas, The Materiality of Texts-Placement, Perception, and Presence of Inscribed Texts in Classical Antiquity, Boston: Brill, 2019, pp.380-404, p.387.

²⁸⁸ Leatherbury, Sean V., Framing Late Antique Texts as Monuments: The Tabula Ansata Between Sculpture, ed. Andrej Petrovic, Ivana Petrović, Edmund Thomas, The Materiality of Texts-Placement, Perception, and Presence of Inscribed Texts in Classical Antiquity, Boston: Brill, 2019, pp.380-404, p.387.

²⁸⁹ Beysanoğlu, Şevket, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi Birinci Cilt Başlangıçtan Akkoyunlular'a Kadar*, Ankara: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, 2003, s.151,152.

²⁹⁰ Beysanoğlu, Şevket, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi Birinci Cilt Başlangıçtan Akkoyunlular'a Kadar*, Ankara: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, 2003, s.151,152.

2.5.5.5. Kubbe:

Yapının üst örtüsü mihrap önü alanın maksure kubbesi ile diğer bölümlerin ise tonozla örtüldüğü aynı dönemden inşa edilmiş Halep Kale Cami örneği, Gaziantep Kale Cami kitabesindeki “kubbea” ifadesi ve yapının günümüze ulaşan kalıntı ve planlarından anlaşılmaktadır. Güney beden duvarını 1,50 metre kalınlığında tasarlanması duvarların taşıyıcı vazifesinin olduğu ve üzerinde taş malzemeden bir üst örtü taşıdığını gösterir. Mihrabın hemen karşısında iki serbest ayağın bulunması da maksure kubbesinin varlığına işaret etmektedir. Halep Kale Cami kubbesinin sekizgen bir kaidesi bulunup kaidenin her kenarında birer kare pencere bulunmaktadır. Bizde bu bilgilerden hareket ile Gaziantep Kale El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami kubbesini sekizgen kaideli, kaide kenarları pencere ve maksure kubbeli bir biçimde olabileceğini önermekteyiz. (Çizim-18) Gaziantep Kalesi'nde bulunan Görsel-27-L-M'de görülen mimari parça beyaz mermer malzemeden olup dışı spiral biçimli yivlerden oluşmaktadır. Mimari parçanın içinde bir yuva bulunmaktadır. İçindeki yuvasından ötürü kubbe üzerine yerleştirilen bir âleme ait parça olabileceği düşünülmektedir.

Eyyûbî mimarisi yapılarında maksure kubbesi birçok yapıda kullanılmıştır. Halep Firdevsi Medresesi kubbesi kasnaklı olup kasnaklarda pencereler bulunmaktadır. (Görsel-34-A) Halep Kale Cami kubbesinin sekizgen kasnağı bulunup kasnağın her kenarında birer pencere bulunmaktadır. (Görsel-34-B) Şam Adiliye Medresesi kubbesi sekizgen kaideli olup her kenarda çift pencere bulunmaktadır. (Görsel-34-C) Halep Sultaniye Medresesi kubbesi kasnaksız biçimde yapılmıştır. (Görsel-34-D) Şam Rükniye Medresesi kubbesi iki sıra kasnaklı olup alttaki kasnak sekiz kenarlıdır. Alttaki kasnak sivri kemer içinde çift pencereden oluşmaktadır. Üstteki kasnak ise onikigen kenara sahip olup kubbe dilimli şekilde yapılmıştır. Eyyûbî mimarisi kubbelerinde farklı bir strüktüre sahip olması sebebi ile önemlidir. (Görsel-34-E) Halep Kamiliye Medresesi kubbesi çokgen kasnaklı olarak yapılmıştır. (Görsel-34-F) Gaziantep Kadı Kemaleddin (Boyacı) Cami kubbesi kasnaksız biçimde tasarlanmıştır. (Görsel-34-G) Gaziantep Kale El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami ile çağdaş olması önemlidir.

Eyyûbî mimarisi kubbelerine baktığımız zaman genelde maksure kubbesi olduğu, çokgen kasnak kullanıldığı, kasnaklarda pencerelerin olduğu izlenmektedir. Gaziantep Kale El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami restitüsyon önerisinde Görsel-34 görülen kubbeler bilgi verici niteliktedir.

2.5.5.6. Mihrap:

Yapının kuzeyinde bulunan taç kapıdan girildiğinde kapıya paralel olarak güneyde bulunan mihrap ve iki tarafındaki nişler bakımından üzerinde Erken İslam mimarisi özelliği taşımaktadır. Mağrip ve Endülüs Bölgesi'nde dini mimaride Erken dönemden itibaren yaygın olarak kullanılan plan tipinin doğudaki en güzel örneklerinden bir tanesi Gaziantep Kale El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami'de bulunmaktadır.

Birçok camide mihrap şahsına münhasır olarak tasarlanıp minber ve vaaz kürsüsü ile bir bağlantısı bulunmamaktadır. Gaziantep Kale Cami mihrabı batısında minber nişi doğusunda vaaz kürsüsü nişinin bir araya gelmesi ile oluşmuş kompozit bir kurguya sahiptir. Bu nedenle mihrap, minber ve vaaz kürsüsü nişlerinin bir bütün halinde değerlendirmemiz gerekir. Gaziantep Kale Cami mihrap, vaaz kürsüsü ve minber nişlerinin eni 3,97 metre olup, mihrabın doğusundaki vaaz kürsüsü nişinin eni 72 cm, derinliği ise 112 cm'dir. Mihrap nişinin eni 106 cm olup derinliği 78 cm'dir. Mihrabın batısındaki minber nişinin eni 89,5 cm derinliği ise 124 cm'dir. Mihrabı vaaz kürsüsü nişi ve minber nişinden ayıran duvarın kalınlığı her iki tarafta da 64 cm'dir. (Çizim-19) Bu tasarımın yapının işlevselliğine katkıları bulunmaktadır. Birinci katkısı ahşap malzemeden yapılmış tekerlekli (müteharrik) minber ve tekerlekli vaaz kürsüsünün namaz esnasında mihrabın yanındaki nişler içerisine girmesi ile imamın arkasındaki birinci saf bölünmemiş ve kesintiye uğramamış oluyor. İkinci katkısı cami

içerisinde gerçekleştirilecek ders, meclis, toplantı, sohbet, şehre gelen devlet veya din adamının vereceği konferans gibi hitabetlerde minber yerine müteharrik vaaz kürsüsünün kullanılmasıdır. Bu sayede peygamber tahtı olarak bilinen, üzerinde Hakk'ın sözleri nakledilen ve yalnızca ibadet için kullanılması hoş görülen minber ibadet dışında kullanılmamaktadır. Bir başka katkısı ise müteharrik (tekerlekli) vaaz kürsüsü duvar içindeki nişe girerek imamın arkasındaki safi bölmeden ve kesintiye uğratmadan namaz kılınmasına sebep olmaktadır. Üçüncü katkısı duvar içindeki nişe giren ahşap malzemeden müteharrik minber haftada bir cuma namazları ve yılda iki bayram namazları dışında kalan süreçte niş içinde bulunduğundan yıllar içinde geçireceği deformasyonun minimize olmasıdır.

Ernst Diez eserinde Ahmed b. Muhammed Makkari'den naklettiği bilgiye göre II Hakem döneminde Kurtuba Ulu Cami'nin tekerlekler üzerinde hareket eden 35.700 Dinar değerinde, üzerinde Hz. Ömer'e ait Kuran'ı Kerim bulunan müteharrik minberinin varlığını bildirir²⁹¹. Günümüze ulaşmayan minberin Kurtuba Ulu Cami'nin II. Hakem döneminde yapılan minber olarak bilindiğini ifade eder²⁹². II. Hakem, Miladi 961-976 yılları arasında Endülüs Emevî Devleti yöneticisi ve halifesidir²⁹³. Feyza Yıldırım'ın eserinde Kurtuba Cami'nin dönemsel genişlemesi plan üzerinden gösterilmiş I. Abdurrahman, II. Abdurrahman ve II. Hakem tarafından yapılan genişletmede cami her seferinde kible yönünde ilerlemiştir²⁹⁴. Kurtuba Ulu Cami planına oldukça derin bir mihrap nişi ve mihrap nişinin iki yanında birer niş bulunmaktadır. Makkari'nin naklettiği gibi tekerlekli minber mihrabın batısındaki nişe girmektedir. II. Hakem'in (961-976) dönemindeki genişletme kible duvarı daha ileriye naklolduğu düşünüldüğünde I. Abdurrahman tarafından Miladi 785 yılındaki²⁹⁵ ilk inşa ve sonraki genişletmede mihrabın iki tarafında niş olup olmadığını bilmiyoruz. Böylece bilinen en eski müteharrik minber Miladi 961-976 tarihli Kurtuba Ulu Cami minberi olduğu ortaya çıkmaktadır.

Gaziantep ili camilerinde mihrabın batısında veya hem batısında hem doğusunda birer niş bulunan benzer planlara bakıldığı zaman; Araban Kale Cami, Kadı Kemaleddin (Boyacı) Cami, Gaziantep Kale El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami, Ahmet Çelebi Cami, Şirvani (İki Şerefeli) Cami ve Ömeriye Cami'de nişler görülmektedir.

Mağrip Bölgesi'ndeki örnekler bakıldığında Tinmel Ulu Cami Miladi 1153, İşbiliye Ulu Cami 1176, Fesü'l-Cedîd Ulu Cami 1279, El-Mansûra Cami 1302, Taza Ulu Cami 1142-XIV. Asır, El-Hamra Cami XIV. Asır, El-Ubbâd Cami 1339, Ebu İnanıyye Medresesi, Muvâsîn Cami 1558-1563, İbnü Yûsuf Medresesi 1565, Bâb Dukkâle Cami 1586 planlarında²⁹⁶ mihrabın yanında nişler olduğu görülmektedir.

Eyyûbî Dönemi yapılarına bakıldığında Halep Dayfe Hatun Hankâhı 1237,1238 Halep Zahiriye Medresesi, Halep Sultaniye Medresesi 1224, Halep Kamiliye Medresesi 1230-1237, mihrabın yanında nişler olduğu görülmektedir.

En erken örneğini Kurtuba Ulu Cami'de (961-976) gördüğümüz plan tipi İspanya, Fas, Cezayir ve Tunus Bölgesi'nde birçok dini yapı planında izlenmektedir. Kuzey Afrika ve İspanya Bölgesi'nde görülen bu plan tipinin Kuzey Suriye Bölgesi olan Halep ve Gaziantep'te örnekleri bulunmaktadır. Mihrabın iki yanında bulunan birer niş kurgulu plan tipi Mağrip ve

²⁹¹ Ernst Diez, "Minberler", *M.E.B.İ.A.*, VIII, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979, s.337.

²⁹² Ernst Diez, "Minberler", *M.E.B.İ.A.*, VIII, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979, s.337.

²⁹³ Özdemir, Mehmet, "Hakem II", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.15, 1997, ss.174,175, s.174.

²⁹⁴ Yıldırım, Feyza, Kurtuba Ulu Camii'nin Portal Tezyinatı, *Lale Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi* (5), Ocak – Haziran 2022, ss.18-49, s.22.

²⁹⁵ Yıldırım, Feyza, Kurtuba Ulu Camii'nin Portal Tezyinatı, *Lale Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi* (5), Ocak – Haziran 2022, ss.18-49, s.19.

²⁹⁶ Haddad, Makram, *Mağrip Bölgesi İslam Mimarisinde Mukarnas (XVI. Asra Kadar)*, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019, s.83-161.

Endülüs Bölgesi dini mimarisinde yaygın bir şekilde kullanılmasının sebebi İslam dininin ilk ortaya çıktığı Mekke, Medine ve devamında Şam Bölgesi'nde oluşan bir içtihat sebebi ileler.

Plan tipinin ortaya çıkma sebebi minber olduğundan bu konuyu minber bölümünde daha detaylı anlatacağız. Şu anda ortaya çıkan en güzel bilgi; köklerinin Erken İslam mimarisinde olduğunu bildiğimiz, Orta Çağ İslam mimarisinde yoğun bir şekilde uygulanan bir plan tipinin Kuzey Suriye Bölgesi'ndeki en iyi örneklerin Araban Kale Cami, Kadı Kemaleddin Cami, Gaziantep Kale El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami ile Gaziantep Bölgesi'nde olmasıdır. Böylece Gaziantep cami mimarisinin plan bakımından kadim köklere dayandığını ve İslam mimarisinin Mağrip'teki en güzel örnekleri anlatılırken benzer plan tipinin Kuzey Suriye ve Gaziantep'te bulunduğu belirtilmesi Gaziantep İslam mimarisinin, İslam mimarisindeki içindeki hak ettiği yeri almasına vesile olacaktır.

Gaziantep Kalesi El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami'nin güney beden duvarı birinci restitüsyon döneminde inşa edildiği şekli ile ikinci restitüsyon döneminde de muhafaza edildiğini bilmekteyiz. Mihrabın günümüze ulaşan haline bakıldığında mihrabın nişinin dışında kalan iki kenar ile minber nişinin batısında, vaaz kürsüsü nişinin doğusunda bir sıra olmak kaydı ile siyah-beyaz almaşık taş örgü duvar görülmektedir. Mihrabın zemin seviyesindeki bir taş sırasının üst kısmında bir oluk oluşturacak seviyede silme izlenmektedir. Zemin seviyesindeki silmeli taş sırasının haricinde mihrabın iç yüzeyi günümüze ulaşmamıştır.

Mihrap nişinin hemen ardına denk gelen güney beden duvarına yerleştirilmiş dört yönden figürlü bezemeli mimari parça bulunmuştur. Mimari parçanın akıbeti tarafımızca araştırılmış, Gaziantep Müze Müdürlüğünden dilekçe ile eser hakkında bilgi istenmiş ancak eserin Müze'de bulunmadığı anlaşılmıştır. Eserin günümüzde nerede olduğu bilinmemektedir ancak elimizde eserin fotoğrafı²⁹⁷ bulunmaktadır. (Görsel-11) (Görsel-12-M) Mimari parça fotoğraf üzerinden incelendiğinde yüzeyi belli oranda tahrip olmasına rağmen üzerindeki figürler seçilmektedir. Zeminde bir kaya veya dağ olabilecek bir yumru çıkıntı, onun üstünde iki kanadı doğu ve batı yönde açılmış bir kartal, onun üstünde kanatlı güneş kursu ve güneş kursunun diskinden yukarı doğru çıkıp iki yana akan bir su unsuru (ırmak, nehir vb.) bir kemer oluşturacak şekilde yerleştirilmiştir. Elimizdeki fotoğrafta diğer yönde farklı bir bezeme olduğu seçilmekte ancak figürler anlaşılamamaktadır. Bu mimari parçanın tarihlendirilebilmesi için Malatya Arslantepe Kazı Başkanı olan Prof. Dr. Francesca Balossi Restelli'den görüş talep edilmiş, Rastelli mimari parçanın Geç Roma veya Erken Bizans Dönemi'ne tarihlendirilebilecek bir altar parçası olduğunu bildirmiştir. Bir altar parçasının cami yapısı inşa edilirken devşirme malzeme olarak kullanılması ve de tam mihrabın arkasına yerleştirilmesi dikkat çekici olduğu kadar düşündürücüdür de. Bir caminin mihrabına, başka bir dinin sunak olarak kullandığı litürjik bir mimari parça devşirme olarak neden yerleştirilir?

Burhan Balcıoğlu Cami'nin bir Bizans yapısı üzerine inşa edildiğini belirtmektedir²⁹⁸. Bu Bizans yapısı Halep Kale Cami ve Araban Kale Cami örneklerinde görüldüğü gibi bir kilise yapısı olması kuvvetle muhtemeldir. Bir caminin inşa edileceği yer seçilirken bir kilise veya bir tapınağın üzerine inşa edilmesinin tercih edilmesi ancak Anima-mundi ile açıklanabilir. Eyyüp Ay; eserinde Anima-mundi'nin İlk Çağ mitoloji literatüründe görülen Tanrı tecellisi anlamında kullanıldığını, Tanrı'nın tecelli ettiği yerin zamanla onun ikametgahı olduğunu ve mukaddes bilindiğini ifade eder²⁹⁹. Tanrı'nın tecelli ettiği yer, müminin kalbi, bir ağaç kovuğu veya bir

²⁹⁷ Çam, Nusret, *Türk Kültür Varlıkları Envanteri Gaziantep*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006, s.278,279.

²⁹⁸ Balcıoğlu, Burhan, Gaziantep Kalesi 2000 Yılı Kazı Çalışmaları, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2000 Yılı*, Ankara: Müze Eserleri Turistik Yayınları, 2001, 254.

²⁹⁹ Ay, Eyyüp, "Dini Mekânların Masuniyeti ve Aktarımsal Kullanımı Üzerine Arkeolojik Bir Yaklaşım", *İnanç Turizmi Günleri III (12-14 Mayıs 2006)*, ed. Hümeysra Özalp Konyar, İstanbul: Şubat Yayıncılık, 2006, s.164.

arazi parçası olabileceğini belirtir³⁰⁰. Tanrı'nın tecelli ettiği ve kutsal (Anima-mundi) saydığı mekân Hz. Musa kıssasında şöyle anlatılır: Hz. Musa; Tuva'da bir ateş görür ve yaklaşır, Tanrı ona seslenir “*Ayakkabılarını çıkar, çünkü sen Kutsal Vadi Tuva'dasın*”³⁰¹” fenomeni olarak tecelli eder³⁰². Tanrının tecelli ettiği yere mabet yapılır, içinde Tanrı anılır, ilahiler eşliğinde şanı yüceltilir böylece yer bir masuniyet kazanır sonrasında gelen her yeni din bu mekânda tapınak inşa etmeyi tercih eder.

Gaziantep Kale Cami mihrabı minber nişi ve vaaz kürsüsü nişi ile bir bütün olarak tasarlanmıştır. (Çizim-20) Siyah-beyaz almalı taş örgüsü, mihrap zeminindeki silmeli taş sırası mihrabın nasıl olabileceği konusunda bize fikir vermektedir. (Görsel-35) Elimizdeki bir başka kaynak ise aynı dönemde Gaziantep'te inşa edilen Kadı Kemaleddin Cami Mihrap-Minber-Vaaz Kürsüsü nişi tasarımıdır. (Görsel-38) Elimizdeki bilgiler ile mihrabı tasarladığımızda mihrap nişi zemini silmeli sıralı taş, mihrap içi Kadı Kemaleddin Cami mihrabında olduğu gibi dikey eksenli almalı renkli taş dizilimi, zıvanalı renkli taşlardan oluşan sivri kemerden oluşmaktadır. Mihrap kavarası yatay eksenle sıralanan almalı taş diziliminden oluşmaktadır. Mihrabın sivri kemeri üzerinde Çizim-14 ve Görsel-27-J'da görülen mimari parçanın yerleştirilmiş olması bir olasılıktır. Aynı mimari parçanın minare kitabeleri iki yanında da kullanılmış olabileceğini Diyarbakır Silvan Eski Minare örneğine dayanarak belirtmiştik. (Görsel-29) Mihrap nişinin kavsara hizasında iki yanına yerleştiren mimari parça (Görsel-27-R-S) Kadı Kemaleddin Cami mihrabında bulunmaktadır. (Görsel-38) Kavsara hizasındaki bu mimari parçanın mihrabın iki yanına asılan kandiller için kullanılmış olabileceği tarafımızca düşünülmektedir. Mihrap nişinin etrafında yapının dış cephesinde ve taş kapısında kullanıldığını gördüğümüz dilimli bezemenin ters U biçiminde bordür oluşturduğunu düşünmekteyiz. Mihrabın her iki yanındaki minber ve vaaz kürsüsünün giriş kısımları izlenmektedir.

Eyyûbî Dönemi mimari yapıları mihraplarına bakıldığında farklı motifler ve benzer tasarımlar izlenmektedir.

Şam Aksab Cami, Eşref Musa bin Adil zamanında Miladi 1229-37 yılları arasında yapılmışsa da Miladi 1321 ve 1428 yıllarında iki kez genişletilmiş ve onarılmıştır. Mihrap yapının ilk yapıldığı dönemde yapılmış olabileceği gibi Memlûk onarımlarında da yapılmış olabilir. Onarım olduysa dahi aslına sadık kalındığı ihtimali ile yapılmış olması mümkündür. Renkli taşlar ile ahlak tekniği hatta bir mozaik tekniği olan opus sectile tekniği ile yapılmıştır. (Görsel-36-A) Benzer teknik, Halep Sultaniye Medresesi, Halep Shadhbakhtiyiye Medresesi, Halep Firdevsi Medresesi mihraplarında da görülmektedir. (Görsel-36-B-D-E) Şam Aksab Cami mihrabına baktığımız zaman sivri kemerli, her iki yanı gri mermerden çifte sütunce, mihrap içinde dikey panolar, mihrap kavsarası yatay almalı ahlak teknikli, kavsara altında altın yıldızlı kitabe kuşağı, mihrap etrafı üç yönden genişçe bir alanın opus sectile teknikli geometrik bezeme, kavsara üstünde silme ile oluşturulmuş Mısır düğümü bulunmaktadır. (Görsel-36-A)

Halep Sultaniye Medresesi mihrabına bakacak olursak, sivri kemerli, mihrabın iki yanında birer siyah sütunce, mihrap içi dikey renkli taşlı almalı biçimde düzenlenmiş, kavsara kısmı yatay almalı teknikle oluşturulmuş, sivri kemerli kavsara etrafı dairevi düğümlerin farklı renkli ve almalı sıralanması ile oluşmuş motif uygulanmış, kavsara üzerinde bulunan panonun üst tarafında her iki köşesine geometrik kufi hat ile “Muhammed” yazılmış, mihrap etrafını dolanan silme ile T biçimi oluşturulmuştur. (Görsel-36-B)

³⁰⁰ Ay, Eyyüp, “Dini Mekânların Masuniyeti ve Aktarımsal Kullanımı Üzerine Arkeolojik Bir Yaklaşım”, *İnanç Turizmi Günleri III (12-14 Mayıs 2006)*, ed. Hümeysra Özalp Konyar, İstanbul: Şubat Yayıncılık, 2006, s.164.

³⁰¹ Kur'an-ı Yolu Meâli, Hazırlayan: Hayrettin Kahraman-Mustafa Çağrııcı-İbrahim Kâfi Dönmez-Sadrettin Gümüş, İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Basım, 2020, s.311. (Tâ-Hâ Suresi, 12. Ayet)

³⁰² Ay, Eyyüp, “Dini Mekânların Masuniyeti ve Aktarımsal Kullanımı Üzerine Arkeolojik Bir Yaklaşım”, *İnanç Turizmi Günleri III (12-14 Mayıs 2006)*, ed. Hümeysra Özalp Konyar, İstanbul: Şubat Yayıncılık, 2006, s.164.

Halep Daye Hatun Hankâhı mihrabı tasarımı; mihrap içi, dikey ve renkli mermer parçaların alması dizilimi ile oluşturulmuş, mihrabın iki yanında akantüs başlıklı birer sütunce bulunan, kavsara kısmı dikey dilimlere ayrılmış, kavsara üstünde dairevi bezeme yerleştirilmiş, kavsara üstünde iki köşede bulunan alanlara Mısır düğümü yerleştirilmiş, mihrap etrafında silmelerle çerçevelenmiştir. (Görsel-36-C)

Halep Shadhbakhtiyya Medresesi mihrabına bakıldığında, mihrap içi dikey alması mermerler ile oluşturulmuş, mihrabın iki yanında birer sütunce, sivri kemerli kavsaranın etrafı Mısır düğümlerinin farklı renklerle birbiri içinden geçmesi ile oluşturulmuş bezeme görülmekte, mihrap etrafı silmeler ile çerçevelenmektedir. (Görsel-36-D) Kavsara üzerinde görülen Mısır düğümlü alması tasarım Halep Sultaniye Medresesi, Halep Firdevsi Medresesi mihrabında görülmektedir. (Görsel-36-B-E)

Halep Firdevsi Medresesi mihrabı ise, siyah, gri, sarı, bordo renkli mermer kullanılmış, mihrap içi dikey alması mermerler ile oluşturulmuş, sivri kemerli kavsara yatay alması mermer dilimi ile oluşturulmuş, mihrabın iki yanında gri mermerden birer sütunce bulunmakta, kavsara üstünde Mısır düğümlerinin alması dizilimi ile oluşturulmuş zincir motifi, kavsara üzeri her iki tarafında geometrik kufi hat ile “Muhammed” yazmakta, mihrabın alınlık kısmında sekiz kollu yıldız ve beşgenlerden oluşan geometrik bezeme görülmektedir. (Görsel-36-E)

Halep Zahirîye Medresesi mihrabına bakarsak, mihrap içi dikey panolara ayrılmış, mihrabın batı tarafında sütunce bulunmakta doğu tarafında ise kaidesi görülürken sütunce bulunmamakta, sivri kemerli kavsarası izlenmekte, mihrabın iki yanına dikdörtgen panolar içinde geometrik bezeme işlenmiş, mihrap etrafı silmelerle çerçevelenmiştir. (Görsel-36-F)

Halep Kamiliye Medresesi mihrabına bakacak olursa, mihrap içinde bulunan dikey mermerler yerinden çıkmış olduğu için duvar örgüsü görülmekte, sivri kemerli kavsara sade biçimde tasarlanmış, kavsara üstünde dairevi madalyon bulunmakta, kavsara üstü her iki kenarında stilize biçimde “Ali” yazmakta, mihrap etrafı silmelerle çerçevelenmiştir. (Görsel-36-G)

Gaziantep Kadı Kemaleddin Cami mihrabına bakarsak, mihrap içi dikey ve kırmızı siyah taş alması biçimde tasarlanmış, mihrap içi dikey dizilimlerden orta sıranın üst kısmında kubbemsi bir motif oluşturulmuş, kavsara ile mihrap içi yatay bir silme ile ayrılmış, silmenin güneye bakan iki tarafında oluşturulmuş birer kandillik çıkıntısı görülmekte, sivri kemerli kavsara siyah-beyaz taşların yatay dizilimi ile oluşturulmuş, kavsaranın dış yüzeyinde siyah-beyaz taşlar birbirine zıvana ile geçirildiği izlenmekte, mihrabın etrafını su kabağı³⁰³ bezemesi ile çerçevelenmiştir. (Görsel-36-H) Mihrapta çarpın taşı olarak bilinen kırmızı taş, keymih taşı ve karataş kullanılmıştır³⁰⁴. Gaziantep Kadı Kemaleddin Cami mihrabı malzeme olarak yerel malzeme kullanılmışsa da teknik ve kompozisyon Eyyûbî mihrapları ile benzer özellikler taşımaktadır. Mihrap içi dikey taş dizilimi, sivri kemerli ve yatay alması taş dizilimi, mihrap içinde bulunan silmeler Eyyûbî mihrap özellikleri olarak değerlendirilebilir.

Ravanda Kalesi mihrabı ise oldukça sade olup, basık kemerlidir. Beyaz düzgün kesme taşlarla oluşturulmuştur. (Görsel-36-I)

Eyyûbî Dönemi mihrapları göz önünde bulundurularak Gaziantep Kale El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami mihrabı değerlendirildiğinde siyah-beyaz alması taş işçiliği ve mihrabın zemin kısmında bulunan silme Eyyûbî özelliği olarak değerlendirilebilir. (Görsel-36-J)

Burhan Balcıoğlu eserinde Gaziantep Kale El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami mihrabının arkasındaki yıkıntı duvarda çivi izleri bulunduğunu bundan mihrap nişinin yüzeyine

³⁰³ GÖK, Turgay, Gaziantep'te Bir Mimar Sinan Eseri: Şeyh Fethullah Zaviyeli-Cami Mimarisinde Sembolizm, Gaziantep Üniversitesi Ayıntab Araştırmaları Dergisi, 2023, C.6, S.1, ss.28-88, s.57.

³⁰⁴ Atalar, Ali, Osmanlı Dönemi Antepevleri, İstanbul: Kanaat Basımevi, Merinos Halı Kültür Hizmeti, 2004, s.14-16.

yerleştirilmiş ahşap mihrabının olabileceğini ifade etmiştir³⁰⁵. Balcıoğlu'nun ifadelerinden hareketle mihrap ve etrafındaki nişler incelenmiş minber nişinin doğu duvarında paslanmış bir çivi bulunmuştur. Çivinin orijinal olduğunu ve Cami'nin yapıldığı zamana tarihlendirilmesi gerektiğini düşündüğümüz çivi tarafımızca belgelenip Gaziantep Müze Müdürlüğü yetkililerine teslim edilmiştir. Yaklaşık 11 cm uzunluğundaki çivi oldukça paslanmış. Burhan Balcıoğlu'nun ifadesine kanıt niteliği bulunan çivinin taşıdığı önemli bilgi göz ardı edilmemelidir. (Görsel-37-B-C-D) Eğer Gaziantep Kale Cami mihrabı Burhan Balcıoğlu'nun ifade ettiği gibi ahşap bir mihrapsa Gaziantep Kale Cami ile aynı dönemde Halep Haleviye Medresesi ahşap mihrabı³⁰⁶ (Miladi 1245) bize mihrabın nasıl olabileceğine dair bilgi vermektedir. (Görsel-39) Hicri 643, Miladi 1245 yılında Harranlı sanatçı "Ebü'l-Hüseyn Muhammed Bin El-Harrani" tarafından yapılan mihrap Halep Müzesinde bulunmaktadır³⁰⁷.

2.5.5.7. Minber

Gaziantep Kale Cami minberi hareketli yani müteharrik olduğu için öncelikle müteharrik minber nedir? Kökeni ve gelişimi nasıl olmuştur? Ona bakalım:

2.5.5.7.1. Müteharrik (Hareketli) Minber:

Nusret Çam eserinde caminin kible duvarında bulunan nişe sığan, raylar üzerinde ileri geri hareket eden, demir tekerlekleri 10-12 cm çapında olan ve minberin nişine girdiğinde harim zemininde kalan rayların tahta kapak veya halılarla kapatılan minberleri "müteharrik minber" olarak adlandırmaktadır³⁰⁸. (Çizim-21) (Görsel-40)

Nusret Çam müteharrik özelliğe sahip bir başka minberin II. Hakem tarafından yaptırılan Kurtuba Cami minberi olduğunu, (Görsel-40-B) Kurtuba Cami'nin bulunduğu İspanya Bölgesi'nden Anadolu'ya gelmesinin sanatkarın muhayyilesine, müteharrik minberi tanımış veya duymuş olması sonucuna bağlanması gerektiğini belirtir³⁰⁹.

Alper Altın ise eserinde müteharrik minberlerin ahşap olmasından ötürü günümüze gelenlerin sınırlı olduğunu bu sebeple camilerin kible duvarındaki mihrabın yanlarında bulunan nişlerin müteharrik minberler için yapılmış olduğundan yapıların planına bakarak da müteharrik minberlerin tespit edilebileceğini belirtir³¹⁰. Murabıtların Tlemsen Ulu Camii, Muvahhidlerin Tinnel, Kutubiye, Qasba ve İşbiliye Ulu Camileri de mihrabın yanında derin nişler bulunduğunu ve bundan hareketle müteharrik minberin Kuzey Afrika ya da İspanya'da ortaya çıkmış olabileceğini ifade eder³¹¹.

Müteharrik minberin kökeni ve ortaya çıkış sebebini en mantıklı şekilde Stefano Carboni eserinde ortaya koymuştur. Stefano Carboni eserinde dört Sünni mezhepten en geleneksel olan Mâlikîyye mezhebi; Abbasi Halifesi tarafından bir hukuk sistemi kurmak için Medine'de önde gelen bir hukukçu olan İmam Malik ibn Enes (ö.795) seçildiğini ifade eder³¹². Miladi 756

³⁰⁵ Balcıoğlu, Burhan, Gaziantep Kalesi 2000 Yılı Kazı Çalışmaları, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2000 Yıllığı*, Ankara: Müze Eserleri Turistik Yayınları, 2001, 254.

³⁰⁶ Ettinghausen, Richard, Oleg Grabar, Marilyn Jenkins-Madina, *İslam Sanatı ve Mimarisi 650-1250*, Gaziantep: Türk Arkeoloji ve Kültürel Miras Enstitüsü Yayınları, 2022. s.274.

³⁰⁷ Aykaç, Razan, Suriye Halep, Hama ve Rakka Müzelerindeki Türk-İslam Dönemine Ait Eserlerden Örnekler, *Art Sanat*, 17 (2022), ss.59-82, s.65-67.

³⁰⁸ Çam, Nusret, Gaziantep Camilerinde Minber Problemi ve Müteharrik Minberler, *Belleten Dergisi*, C. LII (205), 1994, ss.1683-1694, s.1684.

³⁰⁹ Çam, Nusret, Gaziantep Camilerinde Minber Problemi ve Müteharrik Minberler, *Belleten Dergisi*, C. LII (205), 1994, ss.1683-1694, s.1685,1686.

³¹⁰ Altın, Alper, *Gaziantep Türk İslam Mimarisi (Eyyubilerden Cumhuriyete)*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015, s.1437.

³¹¹ Altın, Alper, *Gaziantep Türk İslam Mimarisi (Eyyubilerden Cumhuriyete)*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015, s.1437,1438.

³¹² Carboni, Stefano, "The Historical and Artistic Significance of the Minbar From the Kutubiyya Mosque", *The Minbar From the Kutubiyya Mosque*, New York: The Metropolitan Museum of Art, 1998, s.45.

yılında İspanya'da kurulan Endülüs Emevî İslam Halifeliği ve Kuzey Afrika Mağrip Bölgesi'nde (Trablusgarp, Tunus, Cezayir, Fas) Hz. Peygamber dönemi dini tutumların geliştirilmesini hedeflemekte, bu sebeple en geleneksel mezhep olan Mâlikîyye mezhebi Endülüs'ün tek resmi mezhebi haline gelmiştir³¹³.

Hicretten hemen sonra inşa edilen Mescidü'n-Nebi ilk yapıldığında minber, mihrap ve minare gibi mimari elemanlara sahip değildir³¹⁴. Hz. Peygamber ilk günlerde hutbeyi ayakta okumaktadır. Hz. Peygamberin ayakta hutbe okuması zorluk vermekte tavsiyeler üzerine bir hurma kütüğü getirilmiş ve Hz. Peygamber hurma kütüğüne yaslanarak hutbe vermiştir³¹⁵. Hicri 7 Miladi 628 veya 8/629 yılında Tenim ed-Dari adlı biri Şam kiliselerinde olduğu gibi bir minber yapmayı teklif etmiş, Hz. Peygamber teklifi kabul etmiş, böylece ilgin ağacından üç basamaklı olan İslam mimarisinin ilk minberi yapılmış ve harimin içinde yerini almıştır³¹⁶.

Hz. Peygamber döneminde minberin ortaya çıkış sebebi bir ihtiyacı karşılaması içindir. Bu sebeple Mâlikîyye mezhebi hukukçuları minberin harim içerisindeki varlığını sorgulamışlar. Cuma ve bayram namazlarında üzerinde hutbe okunan minberin diğer zamanlarda harim içinde bulunmasını hoş görmemişlerdir. Kabe'de cuma ve bayram namazlarında kullanılan minber tekerlekli olup vazifesi bittikten sonra bir kenara çekilmekteydi. Tekerlekli minber uygulamasını harimin güney beden duvarına mihrabın batısına bir niş açarak çözen mimarlar müteharrik minber sisteminin de cami mimarisine katılmasını sağlamışlardır.

Hz. Osman döneminde, Hz. Peygamber'in minberinin kullanmadığı zamanlarda minberin üzerini kadife bir kumaş ile örten ilk kişinin Hz. Osman olduğu söylenir; kilimlerinde aynı amaçla kullanıldığı bilinir. Minberin üstü örtülmesi için Abbasi Halifeleri Bağdat'tan her yıl "kisva"³¹⁷ (kiswa) adı verilen örtü gönderilmiş ve bu uygulama birkaç yüzyıl devam etmiştir³¹⁸. Stefano Carboni minberlerin hareketli olmasının tek nedeninin Kabe'de bulunan minberin cuma ve bayram namazları haricinde dinlenme yerinde durması her cuma ve bayram namazında dinlenme yerinden itilerek getirilmesi olduğunu belirtir³¹⁹. Mâlikîyye mezhebi hukukçularının, minberin cami taban alanına girmemesi ve minberin kullanılmadığı zamanlarda gözden uzak olması gerektiği görüşü Mağrip Bölgesi'nde hareketli minber geleneğinin uygulanmasında etkili olduğu görülmektedir³²⁰. Stefano Carboni, Mağrip Bölgesi'ndeki hareketli minber geleneğinin Kabe'de kullanılmadığı zaman dinlenme yerinde bulunan hareketli minber geleneği ile Hz. Osman zamanında başlayan ve Abbasi Dönemi'nde de devam eden hatta Bağdat'tan gönderilen tıpkı Kabe'ye her yıl dokunan "kisva" örtüsü gibi bir uygulama ile minberin kullanılmadığı zamanlarda üzerini örterek cami içinde gözden uzak tutma

³¹³ Carboni, Stefano, "The Historical and Artistic Significance of the Minbar From the Kutubiyya Mosque", *The Minbar From the Kutubiyya Mosque*, New York: The Metropolitan Museum of Art, 1998, s.45.

³¹⁴ Can, Yılmaz, Minberin Cami Mimarisine Katılımı, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C.VIII, S.3, 2008, ss.9-30, s.13.

³¹⁵ Can, Yılmaz, Minberin Cami Mimarisine Katılımı, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C.VIII, S.3, 2008, ss.9-30, s.13-14.

³¹⁶ Can, Yılmaz, Minberin Cami Mimarisine Katılımı, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, C.VIII, S.3, 2008, ss.9-30, s.13-15.

³¹⁷ **Kisva-Kisve:** Terim olarak Mescid-i Haram'daki Kâbe örtüsünü ifade eder. Günümüzde hala düzenli olarak üretilmekte ve değiştirilmektedir. III. Ahmet döneminde kisva İstanbul'da üretilmeye başlandı. İç örtü son olarak 1861 yılında Sultan Abdülaziz tarafından gönderildi ve 1943 yılına kadar kullanıldı. Kaynak: Ünal, Sadettin, "Kâbe", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, C.24, ss.14-21, s.17,18.

³¹⁸ Carboni, Stefano, "The Historical and Artistic Significance of the Minbar From the Kutubiyya Mosque", *The Minbar From the Kutubiyya Mosque*, New York: The Metropolitan Museum of Art, 1998, s.44.

³¹⁹ Carboni, Stefano, "The Historical and Artistic Significance of the Minbar From the Kutubiyya Mosque", *The Minbar From the Kutubiyya Mosque*, New York: The Metropolitan Museum of Art, 1998, s.46.

³²⁰ Carboni, Stefano, "The Historical and Artistic Significance of the Minbar From the Kutubiyya Mosque", *The Minbar From the Kutubiyya Mosque*, New York: The Metropolitan Museum of Art, 1998, s.46.

uygulamasının birleşiminden ortaya çıktığını belirtir³²¹. Mimarlar ve İslam hukukçuları tarafından minberin hafta boyunca harimde olmaması ve cuma günü yeniden ortaya çıkması için tasarlanan basit ancak ustaca bir çözüm olan kible duvarına minberin girebileceği yükseklik ve derinlikte bir niş yapmaktır. Minberin kullanılmadığı zamanlarda bu nişe daha kolay yerleştirilmesi için Kâbe minberinde olduğu gibi tekerlek ve ray sistemi eklenmiştir³²². Joseph Schacht, Doğu Afrika'da bulunan bir minber üzerine yaptığı çalışmada, arkeolojik kazılarda ve edebi kaynaklarda mihrabın batı tarafındaki oda bulunan mağripteki camilerin kronolojik listesini ortaya çıkardı, buna göre hareketli minberler için kible duvarında niş bulunan en eski cami Ağlabiler yönetimindeki Tunus'ta Sfax Ulu Cami Miladi 849 ve Tunus Ulu Cami Miladi 864 tarihli iki örnektir³²³. Joseph Schacht, Mağrip Bölgesi dışında Miladi 848 yılında II. Abdülrahman tarafından genişletilen Kurtuba Cami, Miladi 830 tarihli Tunus Karyevan Cami ile Bağdat'ın kuzeyinde bulunan Samarra Cami'nin hareketli bir minbere sahip olmalarının göz ardı edilmemesi gerektiğini belirtir³²⁴. Miladi 966 Kurtuba Cami, Miladi 980 tarihli Fez'deki Endülüs Cami, Miladi 1007 tarihli Cezayir'deki Kal'atü Benî Hammâd Cami, Miladi 1022 tarihli Almeria Ulu Cami, 11. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenen Tunus Sousse Cami, Miladi 1136 tarihli Tlemsen Ulu Cami ve Miladi 1120 tarihli Kutubiyye camileri hareketli minberleri veya minber kalıntıları günümüze ulaşmıştır³²⁵. (Görsel-40) Stefano Carboni eserine oldukça etkileyici bir hadis ile son vermiş; *"Melekler, caminin her kapısında gelenlerin isimlerini yazmak için dururlar ve imam minbere oturduğunda tomarlarını katlar ve vaazı dinlemeye başlarlar"* eğer yanında meleklerin bulunmasını hak eden bir minber varsa oda Kutubiyye Cami minberidir." der³²⁶. (Görsel-40-E) Bizde Stefano Carboni'ye katılıyor ancak meleklerin yanında bulunacağı bir başka minberin ise Gaziantep Kadı Kemaleddin Cami'sinde olduğunu belirtiyoruz.

Gaziantep Kadı Kemaleddin Cami'nin kuyumcu işçilikli minberi (Görsel-42) (Görsel-40-F) Stefano Carboni gibi detaycı bir araştırmacının dahi gözünden kaçmıştır ki bu da bize Kadı Kemaleddin Cami minberinin uluslararası yayınlarda yer alacak çalışmalarının yapılmamış olduğunu göstermektedir. Kadı Kemaleddin Cami minberinin uluslararası yayınlanacak bir yayın ile dünyaya tanıtılması gerekmektedir. Kadı Kemaleddin Cami minberi üzerindeki kitabeyi Sabri Şakir Yener okumuş; Hicri 759 Cemaziyelahir, Miladi 1358 Mayıs/Haziran tarihini nakletmiş, kitabe üzerinde "nüccire" ifadesi geçmesi "nacarlandı-nacariye işi bitti" anlamı taşımaktadır³²⁷. Bu kitabede ilk defa yapıldı ifadesi geçmemesinden dolayı kitabeyi bir onarım kitabesi olarak görüp aslında Cami'nin inşa edildiği tarih olan Miladi 1216-1260³²⁸ tarihinden de eski olduğunu düşünmekteyiz. Bu düşüncemizi destekleyen birçok dayanak bulunmaktadır. Öncelikle Kudüs'ü fethedince Mescid-i Aksâ'ya konmak üzere Halep'te sanat

³²¹ Carboni, Stefano, "The Historical and Artistic Significance of the Minbar From the Kutubiyya Mosque", *The Minbar From the Kutubiyya Mosque*, New York: The Metropolitan Museum of Art, 1998, s.46.

³²² Carboni, Stefano, "The Historical and Artistic Significance of the Minbar From the Kutubiyya Mosque", *The Minbar From the Kutubiyya Mosque*, New York: The Metropolitan Museum of Art, 1998, s.46.

³²³ Carboni, Stefano, "The Historical and Artistic Significance of the Minbar From the Kutubiyya Mosque", *The Minbar From the Kutubiyya Mosque*, New York: The Metropolitan Museum of Art, 1998, s.46.

³²⁴ Carboni, Stefano, "The Historical and Artistic Significance of the Minbar From the Kutubiyya Mosque", *The Minbar From the Kutubiyya Mosque*, New York: The Metropolitan Museum of Art, 1998, s.46.

³²⁵ Carboni, Stefano, "The Historical and Artistic Significance of the Minbar From the Kutubiyya Mosque", *The Minbar From the Kutubiyya Mosque*, New York: The Metropolitan Museum of Art, 1998, s.46.

³²⁶ Carboni, Stefano, "The Historical and Artistic Significance of the Minbar From the Kutubiyya Mosque", *The Minbar From the Kutubiyya Mosque*, New York: The Metropolitan Museum of Art, 1998, s.62.

³²⁷ Yener, Şakir Sabri, *Gaziantep Kitabeleri*, Gaziantep: Gaziantep Yüksek Tahsil Okutma ve Kültür Derneği Yayın Kolu, 1958, s.13.

³²⁸ Gök, Turgay, Kadı Kemaleddin (Boyacı) Cami Banisi ve İnşa Tarihi ile İlgili Önermeler, *Gaziantep: Arulis Dergisi*, S.11, 2022, ss.47-51, s.51.

değeri yüksek bir ahşap minber yaptırdığını bildiğimiz³²⁹ Nurettin Mahmud Zengi, bir ahşap minber de Hama Ulu Camisi'ne yaptırmıştır³³⁰. Haleviye Medresesi ahşap mihrabı ve Hama Ulu Cami minberi Halep çamından yapılmıştır³³¹. Gaziantep Kadı Kemaleddin Cami minberinde yaptığımız incelemede minberin çam ağacından yapılmış olduğunu tespit ettik. Gaziantepli marangoz ustalarına sorduğumuzda Gaziantep'te minber yapımında kullanılacak kalitede çam olmadığını öğrendik. Hama Ulu Cami minberi Nurettin Mahmud Zengi tarafından Halepli bir ustaya Hicri 559, Miladi 1163/1164 tarihinde yaptırılan minber hem kullanılan Halep çamı malzeme bakımından hem de yan aynalıkta kullanılan onikigen ve sekizgen doğrusal ve diyagonal dizilimi ile oluşturulan geometrik süsleme bire bir benzemektedir. Böylece bizim düşüncemiz doğruysa Kadı Kemaleddin Cami minberi Hama Ulu Cami minberi yapım tarihi olan Miladi 1163 ile Nureddin Mahmud Zengi'nin vefat tarihi olan Miladi 1174 yılları arasında yapılmış olmalı, Miladi 1216-1260 yılları arasında inşa edilen Kadı Kemaleddin Cami yapılırken Halep'ten Ayıntâb'a nakledilerek Kadı Kemaleddin Cami'ye yerleştirilmiş olmalıdır. (Görsel-42)

Kadı Kemaleddin Cami minberinin Nurettin Mahmut Zengi tarafından yaptırılmış olması ihtimalini güçlendiren bir başka kanıt ise Mescid-i Aksa için Halep'te Nurettin Mahmut Zengi tarafından yaptırılan minber üzerindeki hatemkârî bezeme ve geometrik kompozisyonudur. (Görsel-50-A-B) Sylvia Auld, eserinde Halep'te Nurettin Mahmut Zengi tarafından Hicri 564, Miladi 1168-1169 yılında yaptırılan ve Salahaddin Eyyûbî döneminde Mescid-i Aksâ'ya nakledilen minberin Miladi 1969 yılında çıkan yangında yandığını belirtir³³². Çıkan yangında yanan Mescid-i Aksâ minberinden kurtarılabilen parçaları Kûdüs Haram-ı Şerif'te bulunan İslam Müzesinde sergilenmektedir³³³. (Görsel-49-A-B) Kadı Kemaleddin Cami minberi modüllerinde uygulanan hatemkârî bezeme tekniği neredeyse bire bir Mescid-i Aksâ minberi modüllerinde de uygulanmıştır. (Görsel-49-C-D) Birçok özellik Kadı Kemaleddin Cami minberinin Nurettin Mahmut Zengi tarafından yaptırıldığını işaret etmekte ve her yeni erişilen bilgi bu tezi desteklemektedir. Konunun bilimsel ispatı için Kadı Kemaleddin Cami minberinden alınacak örnekler ile laboratuvar ortamında arkeometrik ölçümler yapılmalıdır. Radyokarbon ve ağaç halkası tarihlendirme tekniği (dentrokronoloji) tezimizin bilimsel doğruluğunu ortaya koyabilmesi için önemlidir³³⁴.

Miladi 1183-1185 yılları³³⁵ arasında Endülüs'ten kutsal topraklara hac yolculuğuna çıkan İbni Cübeyr dönüş yolunda Harran'dan Halep'e geçmiş ve Ayıntab'a uğramamıştır. Halep şehrini ziyaret eden İbni Cübeyr Halep Ulu (Ümeyye/Emevi) Cami'yi ziyaretinde caminin minberini şöyle tarif etmiştir:

Minber mihrabın yanında bir taç gibi yükselmekte ve neredeyse tavana değmektedir. Tepesi kubbeli olup, etrafı ahşap dekoratif çıkıntılarla süslenmiş ve tamamı fildişi ve abanozla işlenmiştir. Fildişi ve Abanoz işleme, minberden mihraba, oradan da aralıksız olarak kible

³²⁹ Kök, Bahattin, Nureddin Zengi Mahmud, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007, C.33, ss.259-262, s.262.

³³⁰ Aykaç, Razan, Suriye Halep, Hama ve Rakka Müzelerindeki Türk-İslam Dönemine Ait Eserlerden Örnekler, *Art Sanat*, 17 (2022), ss.59-82, s.72.

³³¹ Aykaç, Razan, Suriye Halep, Hama ve Rakka Müzelerindeki Türk-İslam Dönemine Ait Eserlerden Örnekler, *Art Sanat*, 17 (2022), ss.59-82, s.65.

³³² Auld, Sylvia, The Minbar Of Nur Al-Din In Context, ed. Robert Hillenbrand, Sylvia Auld, *Ayyubid Jerusalem The Holy City In Context 1187-1250*, England London, Altajir Trust, 2009, pp.72.

³³³ Auld, Sylvia, The Minbar Of Nur Al-Din In Context, ed. Robert Hillenbrand, Sylvia Auld, *Ayyubid Jerusalem The Holy City In Context 1187-1250*, England London, Altajir Trust, 2009, pp.72.

³³⁴ Renfrew, Colin, Paul Bahn, *Arkeoloji Kuramlar, Yöntemler ve Uygulama*, çev. Gürkan Engin, İstanbul: Homer Kitapevi, 2017, ss.143,146.

³³⁵ İbni Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara Seyahatname*, Çeviren: İsmail Güler, İstanbul: Selenge Yayınları, 2003, s.9.

duvarının tamamına yayıldığı için, dünyanın en müthiş tablosunu oluşturur. Bu caminin güzelliği anlatılmakla bitmez³³⁶.

Halep Ulu (Ümeyye/Emevi) Cami İsmailîler'in şehre düzenlediği saldırıda 24 Temmuz 1169 tarihinde yakılmıştır ve cami Nureddin Mahmud Zengi tarafından restore edilmiştir³³⁷. Abüsselam Uluçam eserinde İbni Cübeyr'in yazısına göre Halep Ulu (Ümeyye/Emevi) Cami minaresi dışında kalan tüm yerleri temel seviyesine kadar yıkılıp yeniden yapıldığını belirtir³³⁸. Miladi 1260 yılında Hülagü ve Ermeni Kralı I. Hetum Halep şehrine saldırmış bu saldırıda Halep Ulu (Ümeyye/Emevi) Cami büyük oranda hasar görmüştür³³⁹. Halep Ulu (Ümeyye/Emevi) Cami'nin onarılması için Memlûk Devleti Sultanı Kalavun Miladi 1285 yılında Halep Kadısı Şemseddin İbn Sakr'a emir vermiş ve onarım gerçekleşmiştir³⁴⁰. Halep Ulu (Ümeyye/Emevi) Cami'nin yeni minberini de Memlûk Devleti Sultanı El-Melikü'n-Nâsır Muhammed bin Kalavun yaptırmıştır³⁴¹. (Görsel-50-C-D-E)

İbni Cübeyr'in Miladi 1184 yılındaki Halep Ulu (Ümeyye/Emevi) Cami ziyaretinde Abanoz ve Fildişi süslemeli bir minberinin bulunduğunu, hatta bu süslemenin minberden mihraba kadar devam ettiğini oradan da tüm kible duvarını kapladığını³⁴² ifade etmektedir. İbni Cübeyr'in "fildişi" ve "abanoz" süsleme olarak bahsettiği teknik Gaziantep Kadı Kemaleddin Cami minberinin künde-kârî parçaları üzerinde görülen Hatemkârî bezemeden başkası değildir. (Görsel-50-A-B)

Gaziantep ili cami planlarına baktığımızda planında müteharrik minber nişi bulunan altı cami bulunmaktadır. Bu camiler sırasıyla Araban Kale Cami, Kadı Kemaleddin (Boyacı) Cami, Gaziantep Kale El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami, Ahmet Çelebi Cami, Şirvani (İki Şerefeli) Cami ve Ömeriye Cami'dir. Araban Kale Cami'de minber ve vaaz kürsüsü nişi bulunmakta ancak minber ve vaaz kürsüsü günümüze ulaşmamıştır. Kadı Kemaleddin Cami minberi ise yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Miladi 1163-1174 tarihine tarihlenmekte günümüzde ise in situ olarak Kadı Kemaleddin Cami'de bulunmaktadır. Kadı Kemaleddin Cami mihrabının doğu tarafında bulunan niş ise vaaz kürsüsüne ait olmalıdır ancak günümüzde bu nişte vaaz kürsüsü bulunmamakta olup niş ahşap bir kapı ile kapatılmıştır. (Görsel-40-F) Gaziantep Kale El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami Miladi 1250 yılına tarihlenmekte olup günümüzde İstanbul Türk ve İslam Eserleri deposunda bulunmaktadır. (Görsel-40-G) Gaziantep Kale El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami mihrabının doğusunda bulunan ve vaaz kürsüsü nişi günümüze ulaşırken vaaz kürsü günümüze ulaşmamıştır. Ahmet Çelebi Cami minberi Miladi 1673 tarihine tarihlenmekte³⁴³ olup minber günümüzde in situ olarak Ahmet Çelebi Cami'de bulunmaktadır. (Görsel-40-H) Ahmet Çelebi Cami'de vaaz kürsüsü nişi

³³⁶ İbni Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara Seyahatname*, Çeviren: İsmail Güler, İstanbul: Selenge Yayınları, 2003, s.185.

³³⁷ Çakar, Enver, Mehtap Nasıroğlu, *Halep Ulu Cami Vakfı (1584 Tarihli Evkaf Defterine Göre)*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, C.VIII, S. 1, Elazığ, 2012, ss.69-99, s.71. Gazzî, (Kâmil bin Hüseyin bin Muhammed el-Bâlî el-Halebî), *Kitâbu Nehri'z-Zeheb fî Târîhi Haleb*, II, Haleb, 1342 (1923), s.236.

³³⁸ Uluçam, Abdüsselam, "Halep Ulucamii", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.15, 1997, ss.248,249, s.248.

³³⁹ Uluçam, Abdüsselam, "Halep Ulucamii", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.15, 1997, ss.248,249, s.248. Ayrıca bakınız: Kılıç, Mustafa, *Halep Eyyübîleri El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Devrinde Eyyübîler Devleti*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019, s.130-131.

³⁴⁰ Uluçam, Abdüsselam, "Halep Ulucamii", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.15, 1997, ss.248,249, s.248.

³⁴¹ Uluçam, Abdüsselam, "Halep Ulucamii", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.15, 1997, ss.248,249, s.248.

³⁴² İbni Cübeyr, *Endülüsten Kutsal Topraklara Seyahatname*, Çeviren: İsmail Güler, İstanbul: Selenge Yayınları, 2003, s.185.

³⁴³ Çam, Nusret, *Gaziantep Camilerinde Minber Problemi ve Müteharrik Minberler*, *Belleten Dergisi*, C. LII (205), 1994, ss.1683-1694, ss.1692.

bulunmamaktadır. Şirvani Cami minberi Miladi 1681 tarihine tarihlenmekte³⁴⁴ olup Ahmet Çelebi Cami minberi ile yakın zamanda yapılması ve benzer işçiliğinden ötürü aynı usta tarafından yapıldığı düşünülmektedir. (Görsel-40-I) Ömeriye Cami mihrabın batısında minber nişi bulunmaktadır. Bu minber nişi Ömeriye Cami güney cephesinde bir çıkıntı yapmaktadır. Nusret Çam tarafından yazılan eserde Ömeriye Cami'nin köşk minber ve köşk vaaz kürsüsü olduğu görülmektedir³⁴⁵. (Görsel-40-J) Nusret Çam eserinde Ömeriye Cami mihrabının batısında bulunan 2,20 cm derinliğindeki nişin müteharrik bir minber için yapılmış olduğunu işaret ettiğini belirtmektedir³⁴⁶. Ömeriye Cami'nin 1966 tarihli eski eser fişinde Cami'nin ahşap bir minberi olduğu belirtilmektedir. Nusret Çam'ın 2000 yılında yaptığı araştırmada köşk tipinde tırabzanlı minber bulunduğu izlenirken günümüzdeki minber sonraki dönemde yapılan bir restorasyonda yapılmıştır. Ömeriye Cami minberi Kadı Kemaleddin Cami minberine benzer tipte yapılmaya çalışılmış, geometrik süslemeler kazıma tekniği ile oluşturulmuştur. (Görsel-40-K-L) Ömeriye Cami'nin ilk yapıldığında müteharrik minberinin olup olmadığı yapılacak kazı veya jeoradar incelemeleri ile ortaya çıkacak bir konudur. Yayınlarda Ömeriye Cami'nin erken dönem minberi hakkında bilgi bulunmamaktadır. Bu sebeple eğer müteharrik bir minberi varsa dahi akıbeti bilinmemektedir.

2.5.5.7.2. TİEM Deposunda Bulunan Gaziantep Kale El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami Minberi:

Mihrabın batısında 90 cm eninde 123 cm derinliğinde minber nişi bulunmaktadır. (Çizim-10) Minber Nusret Çam'ın isimlendirdiği gibi müteharriktir. Minber nişi yaklaşık 190 cm yüksekliğinde günümüze ulaşmıştır. Türk ve İslam Eserleri Müzesi minberi, envanter fişinde 270 cm yüksekliğinde olduğu yazarken Nusret Çam'ın eserinde minberin yüksekliği 230 cm olarak belirtilmiştir. Bu yüzden Türk ve İslam Eserleri Müzesinde bulunan minberin yüksekliğini net olarak bilmemekteyiz. Mihrabın batısında bulunan nişin yüksekliği en az minberin sığabileceği 230 cm veya 270 cm yüksekliğindedir. 2000 yılında Gaziantep Kale Cami kazı raporundan Burhan Balcıoğlu mihrabın batı bölümünde 83 x 260 cm ölçüsünde minber kaidesi ortaya çıktığını, ahşap minberin sökülerek götürülmüş olabileceğini belirtir³⁴⁷. (Görsel-41) Alper Altın eserinde Gaziantep Kale Cami minberi ile ilgili Osmanlı arşivlerinde dört kayıt olduğunu belirtir. İlk kayıta; minberin sökülerek Hükümet Konağına nakledildiği ve Müze-i Hümayun'a gönderilmesi gerektiği, ikinci kayıta; Müze-i Hümayun'a konulması kararlaştırılan minberin, emniyetli ve sağlam bir şekilde İstanbul'a gönderilmesine karar verildiği, üçüncü kayıta; Müze-i Hümayun'a konulacak olan minberin İskenderun'a gönderildiği, dördüncü kayıta ise İskenderun'a gönderilen ahşap minber hakkında araştırma yapılarak geri gönderilmesi istenmiştir³⁴⁸.

Birinci Belge:

Maarif Nezaret-i Celilesine

Fi 11 Mart 304 Ayıntab da harab olan Ka'la Cami'nde bulunub Müze-i Hümayun'a irsal mukarrer olan mansü minber bundan dört sene mukaddem mahalinden Hükümet Konağına naklinde ahşabdan ma'mûl olmasına menbi birbirlerinden sökülüb bozulduğu ve hayat-ı asliyesine icra mümkün olduğu ve alan Hükümet Konağı'ndan mahfuz olduğu belediye

³⁴⁴ Çam, Nusret, Gaziantep Camilerinde Minber Problemi ve Müteharrik Minberler, *Belleten Dergisi*, C. LII (205), 1994, ss.1683-1694, ss.1694.

³⁴⁵ Çam, Nusret, Türk Kültür Varlıkları Envanteri Gaziantep, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006, ss.345.

³⁴⁶ Çam, Nusret, Türk Kültür Varlıkları Envanteri Gaziantep, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006, ss.345.

³⁴⁷ Balcıoğlu, Burhan, Gaziantep Kalesi 2000 Yılı Kazı Çalışmaları, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2000 Yılı*, Ankara: Müze Eserleri Turistik Yayınları, 2001, s.254.

³⁴⁸ Altın, Alper, *Gaziantep Türk İslam Mimarisi (Eyyubilerden Cumhuriyete)*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015, s.57.

meclisine ba-i'lâm ifade olunması üzerine minber-i mezkûr irsale şayan bir şey olduğu bil-müşahâde anlaşıldığı marûfdur efendim.

Fi Rumi, 12 Mayıs 1304, (Miladi, 24 Mayıs 1888, Hicri, 13 Ramazan 1305).

Kaymakam-ı Ayıntab³⁴⁹(Görsel-43)

İkinci Belge:

Maarif-i Umumiye Nezaret-i Celilesi Huzur-ı Samime

Maruz-ı Çakerleridir ki

Ayıntab Kalası derununda vaki cami-i şerif de ahşabdan mamu'l ve kar-ı kadim minberin Müze-i Hümayun'a vaz' olunmak üzere Dersaadet'e celbi mukarrer olup yola çıkarılmak için hazırlığı selef çakeri tarafından arz ve işa'r kılındığı yedi numrolu 2 Kanun-i Evvel 306 tarihli emirname-i âli nezaretpenahileride irade buyurmuş ve mezkûr minber ise selef çakerinemasında yalnız Hükümet Konağı celbiyle iktifa olunarak haliyle birağılmış olduğu halde bu kerre üzeri tahtalatdırılarak mekariye ... kabil olmadığı cihetle araba vürudu intizarında bulunmuş iken Gürünlü Rekib oğlu Hacı Mahir Ağa'nın arabacısı Hacı Karabet bit-tesadüf İskenderun iskelesine salma şebim? eylemek üzere gerek icraat-i nakliye gerek masarifi sairesi olan altı yüz gurus belediye dairesinden verilerek bugün yol çıkarıldığı ve oradan dahi vapura teslimen doğruca huzur-ı âli-i nezaretpenahiyelerine takdim ve irsal olunması hususunda dahi İskenderun Kaymakamlığına izbar ve işa'r kılınmış olduğu mahtum-ı sami-i nezaretpenahileri buyurdukda vusulü haberinin emru işa'rı babında ve her halde emurnâme hazret-i men leluh emrindir.

Fi Hicri, 7 Muharrem 1306, Rumi, 1 Eylül 1304, Miladi, 13 Eylül 1888

Kaymakam-ı Ayıntab³⁵⁰ (Görsel-44)

Birinci belgede "Maarif Nezareti" diye hitap ettiği Eğitim Nazırlığıdır. Dört sene evvel yerinden sökülerek Hükümet Konağına nakledilen, Müze-i Hümayun'a nakli kararlaştırılan minberin yerinden sökülürken bozulduğu ancak minber vazifesi görecekte durumda olduğu, Müze-i Hümayun'a gönderilmeye değer olduğuna şahit olunduğu anlaşılmıştır der. Birinci belgenin 24 Mart 1888 tarihli olduğu düşünüldüğünde Mart 1884 yılında minberin Gaziantep Kale Cami'den sökülerek Hükümet Konağına nakledildiği anlaşılmaktadır. İkinci belgede yine Eğitim Nazırlığına hitap ederek başlamış ve bu sefer belgenin muhatabı bizatihi Eğitim Nazırlığıdır. Nezaretpenahi diye hitap ettiği Nazır'a kulunuz arz eder ki diyerek söze başlar. Ahşaptan mamul kadim sanatlı, "Dersaadet" yani İstanbul'a gönderilmesi istendiği kararlaştırılan minberin "selef çakeri" yani benden önceki yetkiliye emredildiği halde minberi Hükümet Konağına nakledilerek beklemeyi kâfi görmüştür. Bu sefer bende minberi tahta muhafaza içine koyarak Gürünlü Rekib oğlu Hacı Mahir Ağa'nın arabacısı Hacı Karabet'e 600 kuruş ücreti belediye dairesi tarafından ödenip İskenderun'da vapura teslim etmek üzere yola çıkarılmıştır. Eğitim Nazırı'na takdim edilmek üzere İskenderun Kaymakamı'na yazı yazılmıştır. Nezaretpenahileri Eğitim Nazırı'na gönderdiğimiz minber ulaşınca "vusul" olunca minberin ulaştığına dair emir belgesini her halde göndermeniz sizin emrinizdedir. İfadeleri ile son bulmaktadır.

Bu yazışmalardan minberin Mart 1884 yılında sökülerek Hükümet Konağına nakledildiği, Eğitim Nazırı'nın emrine muhalif olarak minberi göndermek yerine Hükümet Konağında bekletildiği, yerine yeni gelen yöneticinin ise selefinin yarım bıraktığı işini tamamladığını öğreniyoruz. Minberin sökülürken hasar aldığını ancak bütünlüğünün bozulmadığını görüyoruz. Minberin tahta muhafaza içine konup, muhtemelen at arabası ile Gaziantep'ten İskenderun'a yaklaşık 210 km yolu gittiğini ve İskenderun'da Kaymakam'ın durumdan haberdar olduğunu ve vapura bindirilerek doğruca İstanbul'a Eğitim Nazırı'na

³⁴⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi, Dosya No:97, Gömlek No:148. Belgelerin transkripsiyonu Prof. Dr. Nusret Çam tarafından yapılmış, Ahmet Özsoy tarafından bizimle paylaşılmıştır.

³⁵⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi, Dosya No:102, Gömlek No:64.

nakledildiği anlaşılmaktadır. Gönderen yönetici minberin İstanbul'a ulaştıktan sonra yazılı bir şekilde haber verilmesini talep ettiği anlaşılmaktadır.

Gaziantep Kale Cami minberine benzer bir yan aynalık Fredrich Sarre'nin "Die Selcukischer Kleinkunst" eserinde Konya minberlerine benzer diye bahsettiği, ancak minberin nereden geldiğini belirtmemektedir³⁵¹. (Çizim-22-A) (Görsel-45-A) Bahattin Ögel ise eserinde araştırmasına göre minberin Ayıntap'tan geldiğini ifade etmiş ancak hangi camiye ait olduğunu belirtmemiştir³⁵². Ögel, eserin geometrik tezyinatının Çelebi Mehmet Türbesi kapısında benzerliğinden hareketle Memlûk tesirli olabileceğini söylemiştir³⁵³. Nusret Çam ise eserinde 1980'li yıllarda Türk ve İslam Eserleri Müzesini ziyareti sırasında Müze'de sergilenen bir minber yan aynalığının (Çizim-22-B) (Görsel-45-B) Kadı Kemaleddin Cami minberi yan aynalığına geometrik kurgu ve ebat bakımından nerdeyse birebir benzediği dikkatini celb etmiş³⁵⁴ (Çizim-22-C) (Görsel-45-C) ve bir başka benzer parçanın Fredrich Sarre'nin kitabında olduğu bilgisi ile üç minber arasındaki benzerliği bir makale ile yayımlamıştır. Nusret Çam, Türk ve İslam Eserleri Müzesindeki minberin 219 cm eninde 252 cm yüksekliğinde olduğunu kendi yaptığı ölçüme dayanarak, Fredrich Sarre'nin kitabında bahsi geçen minberin 220 cm eninde, 259 cm yüksekliğinde olduğunu Sarre'nin kitabına dayanarak belirtmektedir³⁵⁵. Resimlerden de anlaşılabacağı üzere TİEM³⁵⁶ minber parçası ile Sarre minber parçası bütün bir minber değildir. Nusret Çam, Sarre minberi ile TİEM minberi parçalarının bir minberin iki yüzü olduğunu ve tek bir minbere ait olduğunu rahatça söyleyebiliriz demiştir³⁵⁷. Nusret Çam, Türk ve İslam Eserleri Müzesinde bulunan minber ve Sarre minberi yan aynalıklarının oluşturduğu minberin Gaziantep Kale Cami mihrabının batısında bulunan niş ve nişin zeminindeki 230 cm uzunluğundaki çukurun yaklaşık 220 cm eninde olan bu minberin sığabileceği genişlikte olduğunu, raylar ve tekerlekler üzerinde hareket eden bir minberin varlığını akıllara getirdiğini ifade eder³⁵⁸. (Görsel-35) Sarre kitabında minber parçasının Osmanlı Müzesinde olduğunu ifade etmiştir³⁵⁹.

Gaziantep Kale Cami minberinin akıbetini öğrenmek amacı ile Türk ve İslam Eserleri Müzesine dilekçe ile müracaat ettik. Müze yetkilerinden minberin 245 envanter numarası ile kayıtlı ahşap eser olduğunu, eserin sergide deforme olmaması için gerekli koruma önlemlerinin alınarak Müze deposunda muhafaza edildiğini öğrendik. Minberin envanter fişi ve fotoğrafları yayımlamam için şahsım ile paylaşıldı. (Çizim-22-B) (Görsel-45-B)

³⁵¹ Ögel, Bahattin, Selçuklu Devri Anadolu Ağaç İşçiliği Hakkında Notlar, Ankara: *Yıllık Araştırmalar Dergisi I*, 1957. ss.199-220, s.217.

³⁵² Ögel, Bahattin, Selçuklu Devri Anadolu Ağaç İşçiliği Hakkında Notlar, Ankara: *Yıllık Araştırmalar Dergisi I*, 1957. ss.199-220, s.217.

³⁵³ Ögel, Bahattin, Selçuklu Devri Anadolu Ağaç İşçiliği Hakkında Notlar, Ankara: *Yıllık Araştırmalar Dergisi I*, 1957. ss.199-220, s.218.

³⁵⁴ Çam, Nusret, 14. Yüzyıldan Üç Ahşap Minber Birkaç Soru, Birkaç Cevap, Denizli: *XIII. Orta Çağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri: 14-16 Ekim 2009*, 2010, ss.165-174, s.166.

³⁵⁵ Çam, Nusret, 14. Yüzyıldan Üç Ahşap Minber Birkaç Soru, Birkaç Cevap, Denizli: *XIII. Orta Çağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri: 14-16 Ekim 2009*, 2010, ss.165-174, s.167.

³⁵⁶ **TİEM:** Türk ve İslam Eserleri Müzesi Kısaltması.

³⁵⁷ Çam, Nusret, 14. Yüzyıldan Üç Ahşap Minber Birkaç Soru, Birkaç Cevap, Denizli: *XIII. Orta Çağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri: 14-16 Ekim 2009*, 2010, ss.165-174, s.168.

³⁵⁸ Çam, Nusret, 14. Yüzyıldan Üç Ahşap Minber Birkaç Soru, Birkaç Cevap, Denizli: *XIII. Orta Çağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri: 14-16 Ekim 2009*, 2010, ss.165-174, s.170.

³⁵⁹ Çam, Nusret, 14. Yüzyıldan Üç Ahşap Minber Birkaç Soru, Birkaç Cevap, Denizli: *XIII. Orta Çağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri: 14-16 Ekim 2009*, 2010, ss.165-174, s.167.

Envanter bilgi fişinde 245 envanter numarası ve tavsifi (nitelendirilmesi) kutucuğunda el yazısı ile şu ifadeler yazmaktadır:

“Minber (eni) 0.90 x (boyu) 2,70 x (yüksekliği) 2.30 ebatındadır. İki yanları ortalarında onikişer köşeli yıldız şekilleri bulunan kafesli tezyinatı hakimdir. Bundan başka her iki tarafında ayrıca yine kafesli ve hendesi şekiller arasında üçer madalyon bulunmaktadır. Buna ilaveten birde minber kürsüsü vardır ki 0,77 x 0,60 ebatında dört ayaklıdır. Kenarları çiçek kabartma tezyinatlı sütunlarla çevrilmiştir. Sonradan konma adi tahtadan beş adet parmaklığı hakimdir. Hepsisi 33 parçadan mürekkeptir. Eski Envanter No:19 Eserin geliş tarihi: 21. 08. 1948'dir.”

Müze yetkilileri ile yaptığım görüşmede eserin 1948 yılında Çinili Köşk (İstanbul Arkeoloji) Müzesinden Türk ve İslam Eserleri Müzesine nakledildiği, eserin eski envanter numarası olan 19 ile İstanbul Arkeoloji Müzesine kaç yılında nerden geldiğinin öğrenilebileceği belirtilmiştir. Yetkililer minberin batı yan aynalık kanadının bütünlüğünü koruduğunu ancak doğu kanadının parçalar halinde Müze deposunda olduğunu bildirmiştir. Ayrıca minberin iki yan aynalığını iç taraftan birleştiren dört ayaklı köşk kısmı zeminin bulunduğunu belirtmiştir. Böylece Fredrich Sarre'nin eserinde Osmanlı Müzesinde olduğunu belirttiği parçanın da akıbeti öğrenilmiştir. Sarre'nin yayımladığı yan aynalık bir şekilde dağılarak bütünlüğünü kaybetmişse de günümüzde Müze deposunda bulunmaktadır.

Türk ve İslam Eserleri Müzesinde bulunan minber görseline bakacak olursak korkuluğun dikkörtgen, kare ve kenarlara denk gelen üçgen parçalarında on iki kollu yıldız merkezli şebekeler bulunmaktadır. (Görsel-45-B) Bu korkuluk şebekelerinde görülen geometrik kompozisyon Kadı Kemaleddin Cami minber korkuluğu ile neredeyse birebir benzetmektedir. (Görsel-45-C) Minber parçasının yan aynalığına bakacak olursak minberde süpürgelik ve geçit nişlerinin olmadığını zeminden köşk kısmına kadar yekpare bir bütün parçadan teşekkül etmektedir. Yan aynalık geometrik kompozisyonu Kadı Kemaleddin Cami minberi ve Sarre minberi yan aynalığı ile birebir aynı olduğu ve aynı şablonun kullanılarak yapıldığı izlenmektedir. (Görsel-45-A-B-C) Yan aynalık geometrik kurgusunda on iki kollu yıldız merkezli bir kompozisyon ile sekizgen merkezli diğer kompozisyonun paralel ve diyagonal dizilimi ile oluşturulan açık uçlu (sonsuz) geometrik kompozisyon görülmektedir. (Çizim-23) On iki kollu yıldız merkezli kompozisyona 1 sekizgen kompozisyona ise 2 numarasını verdik. Yan aynalıkta 1 nolu kompozisyondan 10 adet tam, 1 adet %62,5, 10 adet yarım, 4 adet çeyrek olmak üzere toplamda 25 adet 1 nolu kompozisyon izlenmektedir. Yan aynalıkta 2 nolu kompozisyondan 12 adet tam, 9 adet yarım, 1 adet çeyrek olmak üzere toplam 22 adet görülmektedir. Bu şablon Kadı Kemaleddin Cami minberi, TİEM minber parçası ve Sarre minber parçasında ortak olarak kullanılmıştır.

Şablon olarak TİEM minberi ile Kadı Kemaleddin Cami minberi aynı olmasına rağmen Kadı Kemaleddin minberi künde-kâri çıtaların iç tarafında üzeri hatemkâri bezemeler ile süslenmiş künde-kâri modülleri bulunurken, TİEM minberi künde-kâri çıtalarının içinde künde-kâri modüller bulunmamaktadır. (Görsel-50-A-B) TİEM minberinde künde-kâri çıtaların arkasına ahşap plaka yerleştirilip her künde-kâri modülün içine denk gelecek şekilde kalemişi çiçek bezemeleri ile süslenmiştir. Aynı durum TİEM minberinin doğu cephesi olan Sarre minber parçası içinde geçerlidir. Künde-kâri çıtaların arkasına ahşap plaka yerleştirilip künde-kâri çıtalar arasındaki künde-kâri modüllerin yerleşmesi gereken yuvalara kalemişi ile çiçek motifleri işlenmiştir. Kanımızca TİEM'de bulunan Gaziantep Kale minberindeki kalemişi uygulama orijinal değildir. Gaziantep Kale Cami minberi ilk yapıldığı Miladi 1250 yıllarında Kadı Kemaleddin Cami minberi gibi üzerinde hatemkâri bezemelerin bulunduğu künde-kâri modülleri yerleştirilmek kaydı ile yapılmış olmalıdır. (Görsel-50-A-B) Minberin sonraki dönemlerde geçirdiği bir onarımda künde-kâri modüller sökülmüş ve açık kalan çıta aralarının iç tarafında ahşap plakalar yerleştirilmek kaydı ile örtülmüş ve dıştan görülen künde-kâri modüllerinin olması gereken açıklıklara kalemişi ile çiçek motifleri işlenmiştir. (Görsel-46-A)

Minberin arkasına plaka yerleştirildiği onarımın kesin olarak hangi tarihte yapıldığını bilmemekteyiz. Ali Nacar Cami'nin kelem işi bezemeli vaaz kürsüsü üzerinde gördüğümüz Hicri 1235, Miladi 1819/1820 tarihi, (Görsel-46-B) Ali Nacar Cami'nin Miladi 1820 yılında onarım geçirmiş olması, Alaybey Cami minberi külahında da kalemişi bezeme bulunması ve Alaybey Cami'nin Miladi 1809/1810 yılında onarım geçirmiş olması 19. yüzyılın başlarında Gaziantep ilinde birçok camide kalemişi bezeme yapıldığını göstermektedir³⁶⁰. Ahmet Çelebi Cami kadınlar mahfili üzerinde bulunan kalemişi süslemeler ile Gaziantep Kale Cami minberi kalemişi bezemeleri benzerlik göstermektedir. Süreyya Eroğlu, Gaziantep'te 16. yüzyılda Nakkaş Kasım adıyla bilinen Mescid'in varlığından hareket ile en az 16. yüzyıldan itibaren nakkaşlık sanatının olduğunu belirtir ancak Ahmet Çelebi Cami kalemişi bezemeleri ile ilgili net bir tarihlendirme yapmaz³⁶¹. Böylece elimizde 16. yüzyıl ile üzerinde Hicri 1235 tarihi yazan Ali Nacar Cami vaaz kürsüsü bulunmaktadır. Bu şekilde düşündüğümüzde Gaziantep Kale Cami minberi onarımı ve kalemişi süslemeleri 16. yüzyıl veya Hicri 1235 Miladi 1809/1810 tarihi ile Kale Cami'nin artık kullanılmaz hale geldiği 1822 depremi³⁶² arasında yapılmış olmalıdır. Ali Nacar Cami vaaz kürsüsü üzerinde görülen çiçek motifi ile Türk İslam Eserleri Müzesinde bulunan Gaziantep Kale Cami minberi çiçek bezemesi oldukça birbirine benzemektedir. Bu benzerlikten hareket ile Gaziantep Kale Cami minberi üzerindeki kalemişi bezemelerin 18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın başında yapılmış olabileceği ortaya çıkmaktadır. Üzeri kalemişi bezemeli bir başka minber ise Ankara Hacı Bayram Veli Cami'de görülmektedir. (Görsel-46-C) Gönül Öney Hacı Bayram Veli Cami Minberi ve ahşap işlerinin tümünün Nakkaş Mustafa tarafından yapıldığını iddia etmektedir³⁶³.

Gaziantep Kale Cami minberinin müteharrik olması, yan aynalıklarında kullanılan künde-kârî çitalarının geometrik şablonu ile Kadı Kemaleddin Cami minberi arasındaki benzerlik ve iki camininde yakın dönemde yapılmış olması göz önüne alındığında aralarında bir bağ olduğu ortaya çıkmaktadır. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi Kadı Kemaleddin Cami minberi ile Hicri 564, Miladi 1168-1169 yılına tarihlenen³⁶⁴ Mescid-i Aksâ Cami minberinin Halep'te Nurettin Mahmut Zengi tarafından yaptırılmış olma ihtimali düşünüldüğünde Gaziantep Kale Cami minberinin de Nurettin Mahmut Zengi tarafından yaptırılmış olma ihtimali ortaya çıkmaktadır. TİEM deposunda bulunan minber parçalarını detaylı inceleyemediğimiz için künde-kârî parçalar üzerinde hatemkârî bezemenin varlığını veya yokluğunu doğrulayamamaktayız. TİEM deposunda bulunan minber parçalarının incelenmesi, arkeometrik ölçümler yapılması, radyokarbon ve ağaç halkası (dentrokronoloji) tarihlendirme tekniğiyle tarihlendirme³⁶⁵ yapılması Kadı Kemaleddin Cami minberi ile Gaziantep Kale Cami minberi arasındaki bağın ortaya çıkması mümkün olacaktır.

2.5.5.8. Vaaz Kürsüsü:

Gaziantep Kale Cami mihrabının doğu tarafında bulunan 72 cm eninde 112 cm derinliğinde niş bulunmaktadır. (Çizim-10-18) (Görsel-35) Vaaz kürsüsü nişini doğu duvarında zeminden 154 cm yüksekliğinde niş kemerinin başlangıcı olan parça izlenmektedir. (Görsel-

³⁶⁰ Gök, Turgay, Gaziantep Alaybey Cami Minberi Külahındaki Servi Ağacı Bezemesi ile Tasavvuf, Miraç Hadisesi ve Hz. Musa Kıssası Arasındaki İkonografik Benzerlik, *Gaziantep Üniversitesi Ayıntab Araştırmaları Dergisi*, 2022, C.5, S.2, ss.75-106, s.81,101,102. (Foto-2,4)

³⁶¹ Eroğlu, Süreyya, Gaziantep Ahmet Çelebi Camisi; Kadınlar Mahfili'nin Kalemişi Süslemeleri, *Turkish Studies*, C. 9/5, 2014, ss.901-927, s.926.

³⁶² Güzelbey, Cemil Cahit, Hulusi Yetkin, *Gaziantep Şer'i Mahkeme Sicillerinden Örnekler, Cilt: 81-141, Miladi 1729-1825*, Gaziantep: Gaziantep Kültür Derneği Kitap ve Buroşür Yayınları, 1970, s.121.

³⁶³ Karakuş, Filiz, Ekrem Bahadır Çalışkan, "The Place of Hacı Bayram Veli Mosque and its Surroundings in Ankara City Identity", *Journal of Architectural Sciences and Applications*, C.8, S.1, 2023, ss.146-160, s.153.

³⁶⁴ Auld, Sylvia, *The Minbar Of Nur Al-Din In Context*, ed. Robert Hillenbrand, Sylvia Auld, *Ayyubid Jerusalem The Holy City In Context 1187-1250*, England London, Altajir Trust, 2009, pp.72.

³⁶⁵ Renfrew, Colin, Paul Bahn, *Arkeoloji Kuramlar, Yöntemler ve Uygulama*, çev. Gürkan Engin, İstanbul: Homer Kitapevi, 2017, ss.143,146.

47-J) Basık kemerli olması gereken kemerin zeminden yaklaşık 168 cm olabileceği mümkün görülmektedir. Burhan Balcıoğlu tarafından yapılan kazıda mihrabın batısındaki niş yani bizim vaaz kürsüsü olarak nitelendirdiğimiz niş zeminde iki adet ahşap plakanın bulunduğunu ifade eder. Bu ahşaplar muhtemelen Cami'nin ahşap zemin döşemesinin kalıntılarıdır. (Görsel-48)

Mağrip Bölgesi'nde de harimin kible duvarında mihrabın batısında minberi nişi bulunduğu gibi mihrabın doğusunda da bir niş olduğu birçok örnekte görülmektedir. Bunlar da en belirgin olanları Cezayir'de bulunan Miladi 1134 tarihli Tilimsân Ulu Cami³⁶⁶ (Görsel-47-A), Fas'ta bulunan Miladi 1153 tarihli Tinmel Ulu Cami³⁶⁷ (Görsel-47-B), Cezayir'de bulunan 1302 tarihli El-Manûra Cami³⁶⁸ (Görsel-47-C), Fas, Fes'deki XIV. yüzyıla tarihlenen El-Hamra Cami³⁶⁹ (Görsel-47-D) dir. Gaziantep ilinde ise mihrabın doğusunda niş bulunan üç cami vardır. Hicri 1216-1260 yılları arasına tarihlendirdiğimiz³⁷⁰ Kadı Kemaleddin Cami (Çizim-3-B), Araban Kale Cami (Çizim-3-A) (Görsel-47-I) ve Miladi 1250 tarihli Gaziantep Kale El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami'nde (Çizim-3-C) görülmektedir. Miladi 1214 tarihli Halep Zahiriye Medresesi mihrabının iki yanında birer niş izlenmektedir. (Görsel-47-G-H)

Şu an için müteharrik vaaz kürsüsü örneği görmüş değiliz. Minber kısmında bahsettiğimiz gibi Mâlikîyye mezhebinin, minberin cami tabanında görülmemesi gerektiği yönündeki görüşü ile mimarların kible duvarına ekledikleri nişler bulunmaktadır. Bu nişlerden mihrabın batısında bulunan nişin minber için ayrıldığını günümüze ulaşan minberlerden ve kullanımlardan bilmekteyiz. Ancak mihrabın doğusunda bulunan nişin işlevi ile ilgili bir bilgi görülmemektedir. Biz mihrabın batısında bulunan nişin vaaz kürsüsü için yapılmış olduğunu düşünmekteyiz. Gaziantep Kale Cami vaaz kürsüsü nişi yüksekliği, minber nişi yüksekliğine göre daha kısadır. (Görsel-47-F) Kadı Kemaleddin Cami minber ve vaaz kürsüsü nişinde de aynı durum izlenmektedir.

Yaşar Çoruhlu eserinde cami ve medreselerde vaaz veya ders vermeye mahsus, üstüne merdivenle çıkılan mimari öge olduğunu ifade eder³⁷¹. İslam sanatında bilinen en eski vaaz kürsüsünün Mısır'ın Güney Sina şehrinde bulunan Sina Dağı eteklerindeki Turi Sina St. Catherine Manastırı içinde bulunan bir camide bulunduğunu belirtir. Clement Imbault Huart Arapların üst basamağı Kabe'nin eşğine denk gelen Kabe'nin duvarına dayatılan dört (bugün altı) tekerlekli ve dokuz basamaklı müteharrik merdiveni kürsü olarak tabir ettiklerini belirtir³⁷².

Yaşar Çoruhlu'nun ifade ettiği Turi Sina St. Catherine Manastırı içinde bulunan Cami'nin Fâtımî Dönemi'ne tarihlenen vaaz kürsüsüne ait bir görsel bulamamış olsak da vaaz kürsüsünün en az Fâtımî Dönemi'nde kullanılıyor olması önemli bir bilgidir. Vaaz kürsüsü ile ilgili kaynakların azlığı dikkat çekmektedir. İslam mimarisinin bilhassa eğitim ve medrese mimarisinin önemli bir unsuru olan vaaz kürsüsü üzerine yapılacak araştırmalar eğitimin İslam inancında ne kadar önemli olduğunu ortaya koyacaktır.

İslam'ın ilk döneminden günümüze kadar gelen hareketli minber uygulaması vaaz kürsüsü için de geçerlidir. Cami tabanında minberin görülmesini hoş karşılamayan Mâlikîyye

³⁶⁶ Haddad, Makram, *Mağrip Bölgesi İslam Mimarisinde Mukarnas (XVI. Asra Kadar)*, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019, s.79,80.

³⁶⁷ Haddad, Makram, *Mağrip Bölgesi İslam Mimarisinde Mukarnas (XVI. Asra Kadar)*, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019, s.87,88.

³⁶⁸ Haddad, Makram, *Mağrip Bölgesi İslam Mimarisinde Mukarnas (XVI. Asra Kadar)*, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019, s.105,106.

³⁶⁹ Haddad, Makram, *Mağrip Bölgesi İslam Mimarisinde Mukarnas (XVI. Asra Kadar)*, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019, s.112,113.

³⁷⁰ Gök, Turgay, Kadı Kemaleddin (Boyacı) Cami Banisi ve İnşa Tarihi ile İlgili Önermeler, *Gaziantep: Arulis Dergisi*, S.11, 2022, s.47-51.

³⁷¹ Çoruhlu, Yaşar, "Kürsü", *İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002, C.26, ss.573-574, s.573.

³⁷² Huart, Clement Imbault, "Kürsü", *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, Cilt: 6, 1977, s.1089.

mezhebi hukukçuları muhtemelen vaaz kürsüsünün de görülmemesi gerektiğini düşünmektedir. Bu nedenle ister müteharrik minberler gibi hareketli olsun ister sabit olsun namaz esnasında vaaz kürsüsünün konulacağı mihrabın doğu tarafında bir niş oluşmuştur. Takdir edilir ki hiçbir mimari detay beyhude yapılmaz. Eğer mihrabın sadece batısında minber için nişe ihtiyaç olsaydı mihrabın doğusunda bir niş daha açma ihtiyacı duyulmazdı. Mihrabın doğusuna niş açılmış ise bu nişin işlevinin müteharrik vaaz kürsüsünün içine girebilmesi için yapılmış olması akla en yakın gelen ihtimaldir. Hipotezimizi destekleyecek bulguların ileriki araştırmalarda ortaya çıkacağını düşünmekteyiz.

Vaaz kürsüsü restitüsyon önerimiz Cami'nin Türk ve İslam Eserleri Müzesinde bulunan minber ile aynı özelliklere sahip ancak ebat bakımından daha küçük hareketli vaaz kürsüsü olduğu yönündedir. Mihrabın batısındaki nişe tekerlekleri ile girip çıkabilen hareketli vaaz kürsüsünün ahşap kapıları olmalıdır. Karşıdan bakıldığında kapıları olmalı kapılarının üzerinde hatemkâri süslemeler görülmektedir. Vaaz kürsüsünün yan aynalıkları Kadı Kemaleddin Cami minberinde görülen onikigen kompozisyonda olup künde-kâri tekniğinde yapılmalıdır. Künde-kâri modüllerin yüzeyi hatemkâri bezemeler ile bezenmelidir. (Görsel-42)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM (DEĞERLENDİRME)

3.1. Plan:

Gaziantep ilinde Kadı Kemaleddin Cami, Araban Kale Cami ve Gaziantep Kale El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami'nin planı köklerini Erken İslam mimarisi ve Malikiyye mezhebine dayanan daha çok Mağrip Bölgesi'nde görülen bir plan tipidir. Bu plan tipinin en belirgin özelliği mihrabın iki yanında açılan nişlerdir. Bu nişler bazen yapının güney cephesinde çıkıntılar yapabilir. Bu tip camiler daha çok küfe plan tipi olan çok destekli plan tipini kullanmış ve mihrabın bulunduğu maksure bölümü genelde bir kubbe ile vurgulanmıştır. Genelde harimin kuzeyinde avlusu bulunur.

Gaziantep camileri plan tipleri günümüzde hak ettiği yere oturtulamamıştır. Bu çalışma ile beraber kadim kökleri olan ve Endülüs Emevî Devleti'nin de kullandığı bir dönem Mağrip Bölgesi'nin standart planı haline gelen plan tipinin Anadolu'daki bilinen üç örneğin Gaziantep'te olduğu ortaya çıkartılmıştır.

3.2. Malzeme:

Gaziantep Kale Cami duvarlarında genel itibari ile beyaz havara taşı kullanılmış, giriş kapısı, mihrap, harimin kuzey duvarında bulunan taşıyıcı ayaklarda siyah bazalt taş malzeme kullanılmıştır. (Görsel-25-26-36-A) Burhan Balcıoğlu tarafından yapılan kazıda vaaz kürsüsü nişinde iki düzgün ahşap sırası bulunduğunu belirtir ve Cami'nin zemininin ahşap alabileceğini ifade eder³⁷³. (Görsel-48) Cami'nin Türk ve İslam Eserleri Müzesindeki minberi ahşap malzemeden yapılmıştır. (Görsel-45-B) Mihrabın batısında bulunan nişte duvara çakılı orijinal bir çivi bulunmuş Gaziantep Müze Müdürlüğü yetkililerine teslim edilmiştir. (Görsel-37-B-C-D) Minberin tekerlekleri de metal malzemeden yapılmış olması gerekmektedir. Günümüzde Gaziantep Kalesi üzerindeki hamamın soğukluk kısmında bulunan mimari parçalardan Görsel-27-R-S'de görülen bizim kandil tutamacı olduğunu düşündüğümüz parça kırmızı mermerdir. Yine bu mimari parçalardan Görsel-27-L-M'de görülen mimari parça kuvars içeren bir taş malzemedir. Günümüze ulaşmasa da pencere korkulukları da metal malzemeden olmalıdır.

3.3. Teknik:

Yapının giriş kısmı ve mihrabında ablak olarak da bilinen renkli taş işçiliği görülmektedir. Yapının kitabesinde ve Görsel-27-A-B-D-F-G-H-J-K-L-M-N-S-T mimari öğelerinde taş oyma ve taş kazıma teknikleri görülmektedir. Cami'nin günümüzde Türk ve İslam Eserleri Müzesi deposunda bulunan minberi üzerinde hakiki künde-kârî, ahşap oyma ve kalemişi tekniği görülmektedir.

3.4. Süsleme:

Gaziantep Kalesi Cami giriş kısmı ve mihrap kısmında siyah-beyaz taşların alması-k dizilimi ile oluşturulmuş ablak teknikli duvar örgüsü en dikkat çekici süslemesidir.

Gaziantep Kale Cami kitabesi üzerinde bir dikdörtgenin iki yanına yerleşmiş birer üçgenden oluşan Tabula Ansata olarak bilinen şema kullanılmıştır. (Görsel-14) Antik Yunan tapınaklarında ilk örnekleri görülen, Roma ve Bizans Dönemi'nde oldukça popüler olan şemanın İslam Dönemi kitabesinde devam etmesi oldukça önemlidir. İlk dönemde işlevsel olarak tabletlerin iki yanına ip bağlayarak duvara asma ihtiyacından ortaya çıkan şema sonraki dönemlerde sembolik anlamlar yüklenmiş ve kitabelerde çoğunlukla tercih edilmiştir. Tabula Ansata şeması refrigerium olarak bilinen çeşitli hayvanların bir kaptan su içtiği şema ile benzerlik göstermektedir. Her iki şemada ortada bulunan nesnenin iki tarafında yerleşmiş iki nesne bulunmaktadır.

³⁷³ Balcıoğlu, Burhan, Gaziantep Kalesi 2000 Yılı Kazı Çalışmaları, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2000 Yıllığı*, Ankara: Müze Eserleri Turistik Yayınları, 2001, s.254.

Refrigerium olarak bilinen sahne genellikle bir kaptaki su, şarap, üzüm veya hayat ağacı etrafına toplanmış ruhları temsil eden ve simetrik olarak karşılıklı yerleştirilmiş tavus kuşu, geyik, aslan veya koyun gibi hayvan figürlerinin sembolik anlamları bulunur³⁷⁴. Ortada bulunan kaptan su-şarap vs. iki yanına konumlanmış hayvan figürleri; inanan insanların ölümsüzlüğü yudumlamalarına, susuzluklarını Tanrı ile gidermelerine gönderme yapmış olmalıdır³⁷⁵. Refrigerium sahnesi özellikle kiliseler, mezar yapılarının duvar resimleri, lahitler ve mezar taşlarında görülmektedir³⁷⁶.

Refrigerium sahnesinde ortada bulunan kap Tabula Ansata'da bir dikdörtgen olarak betimlenmiştir. Refrigerium sahnesinde iki yanda bulunan tavus kuşu, geyik, aslan veya koyun gibi hayvanlar Tabula Ansata'da iki tarafa yerleştirilmiş birer üçgen ile betimlenmiştir.

Gaziantep Kale Cami'de görülen bir başka süsleme ögesi ise harimin doğu duvarında bir blok taş üzerine kazıma tekniği ile işlenmiş mandala şemasıdır. (Çizim-24) (Görsel-51) Mandala şemasının cami yapılırken bezeme maksadıyla yapılmadığı açıktır. Belli ki sonraki dönemlerde birileri tarafından kazınarak mütevazı bir üslup ile nakşedilmiştir. Bizim için önemli olan şemanın üzerinde taşıdığı ikonografik bilgi ve bu bilgiye sahip olan insanların bir dönem bu Cami'de ibadet etmiş olmalarıdır. Hüseyin Alantar eserinde, Mandalanın Budist öğretinin kurguları eşliğinde geliştiğini, iç içe geçen üç bölmeli (aşamalı) üç kareden³⁷⁷ oluşan bir şema olduğunu ifade eder³⁷⁸. Alantar, mandala şemasının içinde Tanrıların yaşadığı sarayın bulunduğunu, kare görünümlü Tanrılar Sarayı'nın dört üçgene (trapeze) ayrıldığını ve her birinin ayrı bir renge boyandığını bildirir³⁷⁹. Mandalanın bir erginlenme ayini olduğu, Budist evrenbilimine göre tanrılar merkezde bulunduğu için yönelimde bu yönde olduğu, bir ruhani öğretmen gözetimi ve rehberliğinde mandalayla kuşatan çemberleri geçerek merkezdeki Tanrılar Sarayı'na ulaşması murat edilir³⁸⁰. Orta Asya kökenli olan ve temelini Budist öğretilerden alan, günümüz tasavvuf inancına da temel oluşturan bu şema üzerinde kadim bir yük taşımaktadır. Böylesi önemli bir şemanın bilinçli olarak duvara kazınması Gaziantep Kale Cami'de bir dönem bir tasavvuf akımına bağlı, Orta Asya kökenli bir cemaat tarafından kullanıldığını ortaya koyar. Böylece Cami duvarında gördüğümüz mandala şeması Memlûk Dönemi'ne tarihlendirilebilir.

Merkezden dışa doğru üç kare ve dört yönden doğrusal olarak merkeze doğru birer çizgiden oluşan bezemeyi biz mandala şeması olarak değerlendirmeyi uygun bulduk. (Çizim-24) (Görsel-51) Bir başka olasılık ise taşın bir oyun için kullanılmış olması ve devşirme olarak Cami duvarında kullanılmasıdır ki bizim için zayıf bir ihtimaldir.

Çizim-14 ve Görsel-27-J görülen bezeme bir güneş kursudur. Günümüzde Gaziantep Kalesi hamamı soğukluk bölümünde bulunan mimari parça önemli bilgiler sunmaktadır. Çizim-14'teki mimari parçanın minareye ait olduğunu düşünmekteyiz ve bu parçanın bir benzerinin Silvan Eski Minare üzerinde görülmesinden hareket ile minare restitüsyon önerimizi de oldukça etkilemiştir. (Görsel-29) Mimari parçada 12 kurgusu iki kere işlenmiştir. Birincisi güneş kursunun altında bulunan her birinin içinde dört kollu yıldız bulunan 12 adet karede, ikincisi ise güneş kursunun dilimlerinin 12 adet olmasında işlenmiştir. (Çizim-14) On iki dilimli güneş kursu gündüzü, aşağıdaki on iki adet dört kollu yıldız ile de gece betimlenmiş ve bir gün bir mimari öge bezemesine sığdırılmıştır. Hatta dört kollu yıldızların arasına birer kare boşluk

³⁷⁴ Hetto, Ozan, Gülgün Köroğlu, Nilay Çorağan, Sinop Balatlar Kilisesi'nden Refrigerium Konulu Mozaik Pano ve Bizans İkonografisindeki Yeri, *Art Sanat*, S.17, 2022, ss.193-217, s.207.

³⁷⁵ Hetto, Ozan, Gülgün Köroğlu, Nilay Çorağan, Sinop Balatlar Kilisesi'nden Refrigerium Konulu Mozaik Pano ve Bizans İkonografisindeki Yeri, *Art Sanat*, S.17, 2022, ss.193-217, s.207.

³⁷⁶ Hetto, Ozan, Gülgün Köroğlu, Nilay Çorağan, Sinop Balatlar Kilisesi'nden Refrigerium Konulu Mozaik Pano ve Bizans İkonografisindeki Yeri, *Art Sanat*, S.17, 2022, ss.193-217, s.208.

³⁷⁷ Bakınız (Mandala Şeması): Alantar, Hüseyin, *Motiflerin Dili*, İstanbul: Yorum Yayıncılık, 2007, s.156.

³⁷⁸ Alantar, Hüseyin, *Motiflerin Dili*, İstanbul: Yorum Yayıncılık, 2007, s.154,155.

³⁷⁹ Alantar, Hüseyin, *Motiflerin Dili*, İstanbul: Yorum Yayıncılık, 2007, s.158.

³⁸⁰ Alantar, Hüseyin, *Motiflerin Dili*, İstanbul: Yorum Yayıncılık, 2007, s.161.

birakarak yıldızların gök kubbede yerleşimi de canlandırılmıştır. Güneş tapınımı en eski Mısır, Asya, Avrupa, Peru ve Meksika ülkelerinde görülür³⁸¹. Birçok uygarlıkta Utu, Şamaş, Apollon, Helias, Surya, Ra, Arinna, Mitra gibi farklı isimlerde Güneş Tanrısı miti ortaya çıkar³⁸². İslam inancında “Güneş”, Tanrı’nın simgesini, tasavvufta ise Tanrı’nın zatını temsil eder³⁸³. İbrahim Hakkı Efendi Marifetname’de Güneş’ten şöyle bahseder: “*Hak Teâlâ bu deniz içinde, Güneş için üç yüz altmış kulplu elmas cevherinden bir araba yaratıp Güneş’i üzerine koymuştur. Her kulpu tutan bir melek yaratmıştır. Ta ki onlar, Güneş’i arabasıyla o denizden doğudan batıya çekip götürerler*”³⁸⁴. Japonya’ya “doğan güneş ülkesi” anlamındaki (Nihon), Anadolu’ya ise “güneşin doğduğu ülke” anlamındaki (Anatolia) ismi³⁸⁵ verilmesi yine güneşe atfedilen kutsallıktan ötürüdür.

Görsel-27-A-B-G-H mimari öğelerinde de kazıma tekniği ile oluşturulmuş güneş bezemesi işlenmiştir. Görsel-27-G mimari öğesinde dış bordürde güneş bezemesi bulunurken iç bordürde sekiz kollu yıldız bezemesi görülmektedir.

Görsel-27-F-G mimari öğelerinde mukarnas dizileri bulunmaktadır. Görsel-27-G öğesinin kör pencere nişleri üzerinde geçiş için kullanıldığını benzer örneklerden hareket ile belirtmiş durumdayız. (Görsel-30-A) Bir diğer mukarnas örneği olan Görsel-27-F’nin ise taç kapıda kullanılmış olabileceğini düşünmekteyiz.

Görsel-27-N üzerinde bir daire içerisine yerleştirilmiş “çarkıfelek” bulunmaktadır. Farsça kökenli “Çarh” (Çark) dönme eylemini ifade eden genelde gökyüzü, tekerlek, dönen tekerlek, felek anlamlarında kullanılır³⁸⁶. Zaman çarkını çeviren ejderlere “eviren” adı verilir³⁸⁷. “Eviren” yani “dönen evren” anlamı taşıyan olgunun şematize edilmiş haline “çarkıfelek” denir.

Görsel-27-L-M mimari öğesinde kazıma tekniği ile oluşturulmuş dilimler görülmektedir. Dilimler doğrusal değil diyagonal eksenlidir. Bu biçimi ile bir kıvrım oluşturmaktadır. Dilimlerin üst tarafında (Görsel-27-L-M) dairevi bir yuva bulunmaktadır. Bu yuva içine bir alem yerleştirilmiş olabileceği fikrini ortaya çıkartır. Bu alemin kubbede mi yoksa minarede mi bulunduğu kesin olarak bilinmemektedir. Alem kaidesinin Cami’nin ilk inşasından mı kaldığı yoksa sonradan eklenen bir öge mi olduğu ayrıca soru işaretidir. Bu yuvaya alem değil de bir sancak veya bayrak mı yerleştiriliyordur oda ayrı bir olasılık olarak düşünülmelidir.

Görsel-27-E mimari öğesi Cami’nin doğusunda boş alanda bulunmaktadır. Bir yüzü pahlı olan taşın Cami’nin kuzeydoğu köşesine ait olduğunu düşünmekteyiz. Cami’nin birinci restitüsyon dönemi kuzeydoğu köşesi zemin seviyesinde aynı ölçülerde pahlı köşe taşı bulunmaktadır.

Görsel-27-C mimari öğesinin ise taç kapının mukarnaslı kavsarasının en üst parçası olması mümkün görülmektedir. Parça günümüzde kuzey cephede zeminde bulunmaktadır.

Görsel-27-O-P mimari parçaları bir silmeye aittir. Dışa taşıntı yapan bu silmenin saçak kısmında kullanılmış olabileceği düşünülmektedir.

Görsel-27-R-S mimari öğesinde görülen kırmızı mermer parçanın mihrabın iki yanına yerleştirilen kandil asacağı olarak kullanılmış olduğu düşünülmektedir. Kadı Kemaleddin Cami örneğinde görüldüğü üzere mihrabın kavsara kısmının iki yanında birer tutamaç bulunmaktadır. (Görsel-38)

Görsel-27-K mimari öğesi üzerinde zikzak biçimli üçgen bezeme bulunmaktadır. Taç kapı veya pencere kenarlarında kullanılabilecek bir bordür bezemesidir.

³⁸¹ Alantar, Hüseyin, *Motiflerin Dili*, İstanbul: Yorum Yayıncılık, 2007, s.237.

³⁸² Alantar, Hüseyin, *Motiflerin Dili*, İstanbul: Yorum Yayıncılık, 2007, s.237.

³⁸³ Alantar, Hüseyin, *Motiflerin Dili*, İstanbul: Yorum Yayıncılık, 2007, s.241.

³⁸⁴ Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Marifetnâme*, İstanbul: Sadeleştirilen; Durali Yılmaz, Ataç Yayınları, 2013, s.27.

³⁸⁵ Alantar, Hüseyin, *Motiflerin Dili*, İstanbul: Yorum Yayıncılık, 2007, s.240.

³⁸⁶ Alantar, Hüseyin, *Motiflerin Dili*, İstanbul: Yorum Yayıncılık, 2007, s.187. Çarkıfelek motifi için bakınız: Alantar, Hüseyin, *Motiflerin Dili*, İstanbul: Yorum Yayıncılık, 2007, s.188.

³⁸⁷ Alantar, Hüseyin, *Motiflerin Dili*, İstanbul: Yorum Yayıncılık, 2007, s.187.

Görsel-27-T mimari ögesi üzerinde üçer yivden oluşan altı dairenin bir biri içine geçmesi ile oluşan altı yapraklı gülbezek motifi izlenmektedir. Altı yaprak ve merkezdeki daire içlerinde birer dairevi kabartma yerleştirilmiştir.

SONUÇ

Gaziantep Kalesi Cami olarak ta birçok kez ifade ettiğimiz El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami araştırma çalışmamıza sadece Kale Cami'ye ait olduğunu bildiğimiz Türk ve İslam Eserleri Müzesinde bulunan minberi anlatmak amacı ile başladık. Araştırdıkça Gaziantep Kalesi'nin üzerinde yoğun bir bilgi taşıdığını gördük. Ve gittikçe konu genişledi. Gaziantep Kale Cami minberi anlatalım derken Cami'nin kitabesini transkribe ettik. Cami'yi inşa ettiren Eyyûbî Sultanlarından El-Melikü's-Salih Eyyûb ve El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf'u öğrendik. Daha önceki yayımlarda Gaziantep ilinin Eyyûbî Dönemi ile ilgili Bedreddin Aynî'nin ifade ettiği "*Salahaddin Eyyûbî Dönemi'nde mermer süslü köşk ve bazı evler inşa ettirdiği, Melik Salih Ahmet Dönemi'nde Antep Kalesi'ne, köşkler, istihkamlar ve camiler inşa ettirdiği*" bilgisinin ötesinde bir bilgiye sahip değildik. Bu araştırma çalışmasıyla iki Eyyûbî Sultanının Hicri 648, Miladi 1250 yılında Gaziantep'te imar faaliyetlerinin olduğu ortaya çıkmış ve Gaziantep mimari kronolojisine eklenmiştir. Gaziantep ilinde üzerinde banisinin ismi, kitabesi ile sabit en eski cami olma özelliği Gaziantep Kale Cami'si olmuştur.

Gaziantep ili İslam Dönemi mimari yapıları arasında en eski kitabe 1211 tarihli Ömeriye Cami kitabesidir. Kitabede "*Ammare Allahü fî senet seb'a ve sitte mae amelehü Ali*"³⁸⁸ ifadeleri geçmektedir. Hangi yapıya ait olduğu ve banisinin ifade edilmediği kitabede sadece mimar ve yapım tarihi bilgisi bulunmaktadır. Bu yönü ile bakıldığında hangi yapıya ait olduğu belli olan üzerinde banilerinin isimlerinin geçtiği en erken tarihli kitabe olma unvanı Gaziantep Kale Cami kitabesinin olduğu görülmektedir. Öyle ki bu banilerin ikisi de tarihe damgasını vurmuş Eyyûbî Sultanlarıdır.

Bir başka makalemizde henüz Gaziantep Kale Cami kitabesi transkribe edilmemişken Gaziantep ilinin ulu camisi olan Kadı Kemaleddin Camisi'nin Eyyûbî Veziri Kadı Kemaleddin İbnü'l Adim tarafından 1216-1260 yılları arasında yapılmış olduğunu ifade etmiştik³⁸⁹. El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf tarafından Miladi 1250 yılında inşa edilen Gaziantep Kale Cami ile Kadı Kemaleddin İbnü'l Adim'in dönemin Eyyûbî Veziri olması düşünüldüğünde ortaya çıkan bilgi makalemizdeki tespitimizi doğrular niteliktedir. Haleviye Medresesi'nde Mevlâna Celaleddin Rumi'ye ders veren bir alimin (Kadı Kemaleddin İbnü'l Adim) Gaziantep ilinde inşa ettirdiği bir camisi olduğunu bilmek Gaziantep ve Eyyûbî devlet adamlarının ilmen hangi seviyede olduklarını idrak etmek için ne kadar önemlidir. Kitabeyi transkribe ettikten sonra iş sadece minberi anlatmaktan çıkmış Gaziantep Kalesi'ni, Kale Camisi'ni, Eyyûbî Sultanlarının Diyarbakır ve Gaziantep ilindeki imar faaliyetlerini anlatmaya varmıştır. Gaziantep Kale Cami'ye ait mimari parçalar ve aynı dönem bölgede yapılmış imar faaliyetleri incelenince bu sefer Gaziantep Kale Cami nasıldı sorusu ortaya çıkmış ve bir restitüsyon önerisi ortaya koymamızın gerekliliği doğmuştur. Böylece içerisine girdikçe kendini açan bir Gaziantep Kalesi ve Camisi bizi karşılamıştır. Kale ve Cami adeta bizimle konuşmuş sırlarını açmıştır. Bizde gördük ki Gaziantep Kalesi bizim bu yayında anlattığımızdan çok daha fazla bilgiyi üzerinde barındırmaktadır. Bu yüzden Gaziantep Kalesi'ni anlamak ve öğrenmek için daha fazla araştırma yapılması gerekmektedir.

Araştırma çalışmamız sonucunda Gaziantep il sınırları içerisinde Eyyûbî Dönemi'nde inşa edildiği belge ile sabit olan üç mimari yapı ortaya çıkmıştır. Birincisi Kadı Kemaleddin (Boyacı) Cami, ikincisi Debbaghane (Tabakhane) Köprüsü, üçüncüsü ise bu yayınlara ortaya çıkan Gaziantep Kale El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami'dir.

Kesin olmayan ancak Eyyûbî Dönemi yapısı olduğu düşünülen yapılar da bulunmaktadır. Gaziantep Kale El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami'nin inşa edildiği dönemde kalede

³⁸⁸ Sönmez, Zeki, Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu-Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995, s.193.

³⁸⁹ Gök, Turgay, Kadı Kemaleddin (Boyacı) Cami Banisi ve İnşa Tarihi ile İlgili Önergeler, Gaziantep: Arulis Dergisi, S.11, 2022, ss.47-51.

tahkimat ve Hamam yapısının yapılmış olması mümkündür. Fikri Kulakoğlu tarafından Gaziantep Kalesi güney yamacında da aynı döneme tarihlenen bir yapı ve üzerinde Arap harpleri bulunan seramik parçası bulunmuştur. Kazıda ortaya çıkan Orta Çağ yapısı da Eyyûbî Dönemi'nde yapılmış olması ihtimal dahilindedir. İlk defa kim tarafından ve ne zaman inşa edildiği bilinmeyen Gaziantep Eyüboğlu Cami minare bezemelerinden ötürü Eyyûbî Dönemi'nde yapılmış olma ihtimali bulunmaktadır. Kadı Kemaleddin Cami güneybatısında bulunan günümüzde UDMA Peynir Müzesi olarak kullanılan Eski Hamam mimari özelliklerinden ötürü Eyyûbî yapısı olması mümkündür.

Günümüzde Kilis sınırlarında bulunan Ravanda Kalesi, Selahaddin Eyyûbî döneminde inşa edildiği kitabelerinde ifade edilmektedir.

Gaziantep bölgesinde yapılacak “Eyyûbî Dönemi Yüzey Araştırması” ile bilmediğimiz Eyyûbî yapılarının ortaya çıkması mümkündür.

Günümüze yaklaşık 2 metre yüksekliğinde duvarları ile ulaşan Gaziantep Kale Cami'nin iki restitüsyon dönemi geçirdiği yine tarafımızca ortaya çıkartılmıştır. Bizi bu fikre ilk olarak Cami'nin kuzey cephesindeki L biçimli orijinal olmayan girişi sevk etti. Daha sonrada yapının doğu beden duvarının yapının kuzey cephesinden yaklaşık 395 cm ileri gidip batıya döndüğünü temel seviyesinden izledik ve yapının bir sahnin güneye doğru daraltılmış olduğunu ortaya çıkardık. Cami'nin doğu duvarında 70 cm eninde bir geçiş ve ötesinde 225 x 230 cm ölçüsünde kare kaide bulunmaktadır. Burhan Balcıoğlu'nun kaide olarak nitelendirdiği kaidenin minareye ait olduğunu aynı dönemde yapılan Halep Kale Cami'nin de minaresinin Cami'nin doğu tarafında olmasından hareketle tespit ettik. Gaziantep Kale Cami'nin minaresi Halep Kale Cami, Haffah Eyyûbî Kale Cami ve Silvan Eski Minare örneklerinde görüldüğü üzere kare gövdeli olmalıdır. Çizim-14 ve Görsel-27-J'da görülen Gaziantep Kale Cami mimari parçası ile Görsel-2-A ve Görsel-29'de görülen benzerlik Gaziantep Kale Cami'nin minaresinin Silvan Eski Minare örneğinde olduğu gibi bezemeli olduğunu düşünerek restitüsyon önerimizde tasarladık. Gaziantep Kale Cami'nin kubbeli olduğunu kitabede geçen “kubbea” ifadesinden ve plandan ortaya çıkartarak ve aynı dönemde yapılan Kadı Kemaleddin Cami'nin de kubbeli olmasından hareketle kubbeli bir biçimde tasarladık. Cami'nin taç kapı, pencere ve mihrap restitüsyon önerilerini Kale'de bulunan mimari parçalardan ve aynı dönem inşa edilen örneklerden hareket ile tasarladık.

Restitüsyon önerimizde tasarladığımız her öge ve her detay, bir bilgi ile desteklenerek tasarlandığı için doğruya yakın bir öneri olarak kabul edilebilir. Ve restitüsyon önerimiz hayata geçirilerek Gaziantep Kale Cami restore edilip ibadete açılabilir.

Literatürde güney etkili ve mütevazı camiler olarak anılan Gaziantep Cami mimarisinin plan bakımından kadim köklere dayandığı yine bu çalışmamız ile ortaya çıkmıştır. Gaziantep Kale, Kadı Kemaleddin ve Araban Kale Cami'lerinde görülen çok destekli, maksureli ve kible duvarında açılmış nişlerinin bulunması Mağrip Bölgesi'nde standart hale gelen bir plan tipinin Anadolu'daki temsilcisi olması bakımından oldukça önemlidir. Bu plan tipinin ortaya çıkmasındaki en önemli unsur Abbasi Dönemi'nde Medine'nin en alim hukukçusu olan Enes Bin Malik tarafından kurulan gelenekçi Mâlikîyye mezhebidir. Mâlikîyye mezhebi hukukçularının Hz. Peygamberin namaz kıldığı dönemde ibadetin bir parçası olmayan minberin Hz. Peygamber'in hutbe verirken ayakta durmasının zorlaşması sebebi ile ortaya çıktığını belirtirler. İbadetin olmazsa olmaz bir parçası olmayan ve zamanla camilerin vazgeçilmez ögesi olan minberin ibadet dışında harim zemininde olmaması gerektiği görüşü minberler için kible duvarına nişler açılmasına sebep olmuştur. Mâlikîyye mezhebi hukukçularının bu görüşü ile ilk defa Hz. Osman ile başlayan kullanılmadığı zaman minberin üzerini bir kumaş ile örtme geleneğinin akıllıca bir mimari çözüm olan kible duvarındaki nişler ile çözülmesi bu plan tipini ortaya çıkarmıştır. İlk defa Hicri 221 Miladi 836 yılında inşa edilen Hicri 234 Miladi 849 yılında genişletilerek yeniden inşa edilen Sâmarrâ Ulu Cami'nin dahi hareketli minbere sahip olması olasılığı plan tipinin Mağrip Bölgesi'nden önce Bereketli Hilal

Bölgesi'nde kullanılmış olabileceğini ortaya çıkartır. Mihrabın batısında bulunan minber nişin bulunduğu müteharrik minberli camilerin erken dönemde Sâmarrâ ve Gaziantep Bölgesi'nde uygulandığı sonradan Mağrip Bölgesi'ne gittiği tezi gündeme gelmektedir. Stefano Carboni'nin eşsiz makalesi sayesinde öğrendiğimiz bu plan ve hareketli minberin kökeni oluşum süreci ve kullanımı gibi bilgilerin ilk kez bir Türk yayımında bu araştırma çalışması ile yer alması daha sonra bu alanda araştırma yapacak araştırmacılara bir kaynak oluşturmaktadır.

Oppenheim'in eserinde transkribe edilmiş olan kitabenin yine Tabakhane Köprüsü kitabesinde El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf ifadelerinin geçmesi, II. Salahaddin Yûsuf'un Gaziantep Kalesi'ne sadece bir cami değil bir de kalenin kuzeyine bir köprü yaptırdığını belgelemesi açısından önemlidir.

Osmanlı belgelerinden Gaziantep Kale Cami minberinin İstanbul'a nakledilmesinin istendiği öğrendiğimiz minber Nusret Çam'ın yayımına konu olmuştur. Türk ve İslam Eserleri Müzesi yetkilileri ile yaptığımız görüşmelerde minberin depoda muhafaza edildiğini öğrenmekteyiz. Nusret Çam'ın yayımında TİEM ve Sarre minberi olarak bahsettiği iki minberin aslında aynı minberin iki yan aynalığı olduğunu ve parçalar halinde olsa da minberin tamamının Türk ve İslam Eserleri Müzesinde olduğu yaptığımız araştırmalarda ortaya çıkmıştır.

ÖNERİLER

Araştırma çalışmamız ile ortaya yeni bilgiler çıkmıştır. Ortaya çıkan yeni bilgilerden hareket ile Gaziantep ilinin; kültürü, tarihi mimari eserleri, kent tarihi ve akademik bakımdan eksiklikleri tespit edilmiştir. Gaziantep kültürü ve turizmine olumlu katkı sağlayacak önerilerimiz umulur ki yetkili makamlar tarafından hayata geçirilir. Önerilerimizin hayata geçeceği imkân bulunamazsa dahi bu yayında ifade edilerek gelecek nesillere bir vizyon bırakabilir. Cemil Cahit Güzelbey 1967 ve 1972 yılında yazdığı makalelerde Gaziantep Kalesi'nin eksiksiz olarak onarılması gerektiğini, mamur ve kullanılır olduğu günlerdeki haline getirmenin gerektiğini bildirmiştir³⁹⁰. Güzelbey, Gaziantep Kalesi'nin restore edilmiş halini, gözlerini yumarak hayal eder³⁹¹. Ve sadece burçların onarmakla kalınmayıp iç kaleyi, hamamı, camiye de restore ederek meskûn hale getirilmesi gerektiğini söyler. Ömrünü Gaziantep tarihi ve kültürüne vakfetmiş olan Cemil Cahit Güzelbey'in bu sözleri vasiyet kabul edilip gereğinin yerine getirilmesi günümüz ve gelecekteki yöneticilerine bırakılmış bir görev olarak değerlendirilmelidir.

Birincisi Öneri:

Gaziantep Kale El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami restore edilmeli ve ibadete açılmalıdır. Tarihi değeri olan mimari eserler bir şehrin kimliğini oluşturan en önemli belgelerdir. El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami binlerce yıl sonraki döneme ulaşabilmesi ve o dönemde yaşayan insanların atalarının yaptığı yapıları görebilmesi ancak bu restorasyon çalışması ile mümkün olacaktır. Eğer Gaziantep Kale Cami restore edilmezse gün geçtikçe dahada deforme olarak gelecek yıllara ulaşamayacaktır. Yapılacak restorasyon için gerekli bilgiler bu yayında mevcut halde bulunmaktadır.

³⁹⁰ Güzelbey, Cemil Cahit, 'Bu Şehrin Hikayesi: Gaziantep Kalesi', *Gaziantep Kültür Dergisi*, C.10, S.110, Şubat 1967, ss.11-12.

³⁹¹ Güzelbey, Cemil Cahit, Gaziantep Kalesi: Türkiye'deki Kalelerin En Güzeli ve En İlgi Çekici Olanıdır, *Gaziantep Kültür Dergisi*, C.13, S.150, Şubat 1972, ss.11.

İkinci Öneri:

Gaziantep Kale Cami restore edilirken günümüzde Türk ve İslam Eserleri Müzesi deposunda bulunan minber ve Kadı Kemaleddin Cami minberi incelenmeli gerekli ölçü ve görseller edinilmelidir. Kündekâri ve hatemkâri tekniklerinin kullanılarak Gaziantep Kale Cami minberinin replikası yapılmalıdır. Yapılan replika minber, restore edilen Kale Cami'ye konulmalıdır. (Görsel-50-A-B)

Üçüncü Öneri:

Gaziantep Müzelerine baktığımız zaman Hz. Ömer döneminden günümüze kadar geçen süre içindeki İslam Dönemi tarihi eserlerinin sergilendiği bir müze olmadığı görülmektedir. Gaziantep Arkeoloji Müzesinde daha çok Hitit, Roma ve Bizans Dönemi eserler sergilenirken İslam Dönemi eserleri yok denecek kadar azdır. Gaziantep iline İslam Dönemi tarihi eserlerinin sergileneceği bir müze yapılması hem şehrin İslam kimliğini ön plana çıkartacak hem de günümüzde yok olma tehlikesi ile yüz yüze olan tarihi eserler korunarak sonraki kuşaklara ulaştırılacaktır.

Cemil Cahit Güzelbey'in de aynı konuya 1961 yılında dikkat çekmiş olması ve aradan geçen 64 yıla rağmen Gaziantep iline böyle bir müzenin yapılmamış olmasını anlayabilmek mümkün değildir. Güzelbey eserinde müzenin esas karakterinin eski eserleri toplayan bir müessese olması gerektiğini belirtir³⁹². Güzelbey bir gün Şehreküstü semtinde bulunan bir bakır fabrikasını ziyaret eder ve orda birçok eski bakır kap görür, at arabası ile gelen bakır kaplar önce tartılır sonra ambara atılır ve muhtemelen yeni bakır kap üretiminde kullanılır. Güzelbey hepsinin tarihi belge ve vesika olduğu kapların göz göre göre yok olduğunu görür ve bunların kurulacak müze sayesinde korunmasının gerektiğini belirtir³⁹³. Bir Gaziantep tarihi yazılmasının her geçen gün daha zor bir hal aldığı zamanda kurulacak müzenin geçmişimize ışık tutacak birçok tarihi eser ve belgenin ortadan kaybolup gitmesini engelleyeceğini ifade eder.

Biz de Sevgili Cemil Cahit Güzelbey'e katılıyor, bu projeyi daha da genişleterek Gaziantep iline sadece İslam Dönemi tarihi eserlerinin sergileneceği "Gaziantep İslam Eserleri Müzesi" kurulmasının gerektiğini belirtmekteyiz.

Gaziantep ilinin tarihi eser bakımından en kıymetli eseri araştırmalarımızda Nurettin Mahmut Zengi tarafından yaptırılmış olma ihtimalini üzerinde taşıyan Kadı Kemaleddin Cami minberidir. Minberin kündekâri modülleri üzerindeki hatemkâri bezemelerin döküldüğü görülmektedir. (Görsel-50-A-B) Reçine ile yapıştırılmış olan hatemkâri bezemeler minberin camide kalması sonucu yakın gelecekte tamamen yok olacaktır. Ayrıca minberin batı tarafı yan aynalığının alt kısmı nemden dolayı çürümüş ve sonraki onarımlarda üstünkörü bir restore yapılmıştır. Minber için bir diğer risk ise Mescid-i Aksa Cami minberi gibi yanarak yok olmasıdır. Cami'de çıkabilecek herhangi bir yangında minberin korunma şansı yoktur. Yakın geçmişte yaşadığımız 6 Şubat 2023 depreminde eğer Cami yıkılsaydı, eşsiz olan Kadı Kemaleddin Cami minberi yok olacaktı. Şu anda minber; yangın, deprem, sel, nem, çalınma, zamanla deforme olma, dokunularak zarar verilmesi gibi birçok risk ile karşı karşıyadır. Kadı Kemaleddin Cami minberi kurulacak olan "Gaziantep İslam Eserleri Müzesi'nin" şaheseri olacaktır. Fas'ın Marakeş şehrinde bulunan Kutubiyye Cami minberi günümüzde Marakeş'deki Bedi Sarayı'nda sergilenmektedir. Gaziantep Kadı Kemaleddin Cami minberi üzerinde bulunan figüratif ve tasavvufi betimlemeler düşünüldüğünde belki Kutubiyye Cami minberini geride bırakacak olan Kadı Kemaleddin Cami minberi bir müzede korunarak sergilenmeyi hak ediyor.

³⁹² Güzelbey, Cemil Cahit, Gaziantep'e Bir Etnografya Müzesi Lazımdır, *Gaziantep Kültür Dergisi*, C.4, S.39, Mart 1961, ss.59.

³⁹³ Güzelbey, Cemil Cahit, Gaziantep'e Bir Etnografya Müzesi Lazımdır, *Gaziantep Kültür Dergisi*, C.4, S.39, Mart 1961, ss.59.

Kadı Kemaleddin Cami minberinin replikası yapıp Cami'ye konulmalı orijinal minberler ise gerekli koruma önlemlerinin alındığı "Gaziantep İslam Eserleri Müzesi"nde sergilenmelidir.

Gaziantep Kale El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami'ye ait olan günümüzde Türk ve İslam Eserleri Müzesi deposunda bulunan minber, orijinalliği bozulmayacak şekilde restore edilecek ve "Gaziantep İslam Eserleri Müzesi"ne nakledilerek burada sergilenecektir.

"Gaziantep İslam Eserleri Müzesi"nde Gaziantep Kale Cami ve Tabakhane Köprüsü Kitabeleri, Tahtani Cami avlusunda bulunan dört sütun, Kadı Kemaleddin Cami avlusunda bulunan dört sütun, Gaziantep Müzesi deposunda bulunan birçok taş kitabe, Arkeoloji Müzesi bahçesindeki Osmanlı Çeşmesi, Mevlevihane Müzesinde bulunan ve Gaziantep camilerine ait olan Abdulhamit dönemi saatleri, Şeyh Fethullah Efendi tarafından yazılmış Kuran-ı Kerim ile Gaziantep Bölgesi'nde yapılan kazılarda elde edilen İslami Dönem buluntular sergilenecektir. Yapılacak Müzenin mimarisi ise 1. Ulusal Mimarlık özelliklerini taşıması daha uygun olacaktır.

Dördüncü Öneri:

Gaziantep ilinde bulunan Araban Kale Cami, Kadı Kemaleddin Cami ve Gaziantep Kale El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami plan bakımından Erken İslam mimarisinde ortaya çıkan mihrabın iki yanında birer niş bulunan plan tipinin Anadolu'daki erken örnekleridir. Ve bu plan tipinin yansıması olan Kadı Kemaleddin Cami ve Gaziantep Kale El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami müteharrik minberleri bir mimari geleneğin somut delilleridir. Bu plan tipinin bulunduğu camiler ve minberler UNESCO Dünya Miras Listesi'ne girmeye namzettir. UNESCO Dünya Miras Listesi'nde bulunan on adet kriterin bir veya daha fazlasını karşılayan tarihi kültür varlığı, UNESCO Dünya Miras Listesi'ne başvurmaya hak kazanır. UNESCO Komitesi bu varlığın istisnai ve evrensel değere sahip olduğunu kabul ederse varlık UNESCO Dünya Miras Listesi'ne girer.

Araban Kale Cami, Kadı Kemaleddin Cami ve Gaziantep Kale El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami ve minberleri UNESCO kriterlerinden şunları karşılamaktadır:

1. İnsanın yaratıcı dehasının bir başyapıtını temsil etmeli;

Gaziantep Kadı Kemaleddin Cami minberi üzerinde tespit ettiğimiz, kuyumcu inceliğinde hatemkârî tekniği ile işlenmiş stilize "Derviş Figürü" bulunmasıdır. İslam dini mimarisi süsleme kompozisyonlarında antropomorfik ve zoomorfik betimler tercih edilmez. Hele bir minber üzerinde antropomorfik bir betim olması mümkün değildir. Ancak Kadı Kemaleddin Cami minberi hatemkârî bezemesini tasarlayan sanatkâr, minber yan aynalıklarına bakanların değil görenlerin anlayacağı bir üslup ile on ikişerli kompozisyon halinde "derviş figürü" işlemiştir. Hatta öyle bir geometrik tasarım kullanmıştır ki "derviş figürü'ne" her farklı bakıldığında dervişin, "kıyam, niyet, rükû, secde ve selam" gibi namazın farklı bölümlerindeki duruşu izlenmektedir. Her duruş bir figür etrafına nakşedilmiş tıpkı bir slayt gösterisi veya video gibi izleyicisini büyülemektedir. Bir geometrik deha ve on iki dervişin oluşturduğu daire ve merkezinde bulunan on iki kollu yıldız kompozisyonu minbere kadim bir kimlik katmaktadır. Bu yönü ile dünyada eşi olmayan Kadı Kemaleddin Cami minberi üniktir ve UNESCO kriterlerinin birincisini karşılamaktadır.

2. Bir zaman zarfı içinde veya dünyanın bir kültürel alanında, mimarlık veya teknoloji, anıtsal sanatlar, şehir planlama veya peyzaj tasarımı alanlarındaki gelişmeler ile ilgili insani değerler arasında önemli bir alışverişi sergilemeli;

Enes bin Malik'in kuruculuğunu yaptığı gelenekçi Mâlikîyye mezhebi hukukçuları tarafından ortaya çıkan minberin kullanılmadığı zamanda cami zemininde olmaması gerekliliği anlayışının mimarlar tarafından değerlendirilip pratik bir çözüm ile kible duvarına minber için nişler açılması uygulaması insani veya dini değerlerin mimariye etkisi ile açıklanabilir. Mihrabın yanında bulunan nişli plan; Gaziantep ilinde 3 tane Orta Çağ Dönemi'ne tarihlenen,

2 tane Osmanlı Dönemi'ne tarihlenen, 1 tane de hangi tarihte yapıldığı bilinmeyen toplam 6 adet cami yapısında görülmektedir.

3. Yaşayan veya ortadan yok olmuş bir kültürel geleneğe veya bir uygarlığa yönelik ünik veya en azından istisnai bir tanıklık üstlenmeli;

Günümüzde cami mimarisinde tercih edilmeyen ancak Orta Çağ İslam mimarisinde yaygın bir şekilde kullanılan “mihrab”ın batısında veya hem batısında hem doğusunda birer niş açılmak kaydı ile oluşan plan tipinin Anadolu'daki örnekleri Gaziantep ilinde görülmektedir. Bir içtihatından doğan mimari geleneğin anlaşılması ve belgelenmesi gerekmektedir. Kadı Kemaleddin Cami minberinin Nureddin Mahmut Zengi tarafından Halep'te yaptırılan Mescid-i Aksa minberi ile olan benzerliği bir kültürel geleneğin istisnai temsilcisi olduğu görülmektedir.

Ayrıca UNESCO'nun Dünya Kültürel Mirası'nı korumaya yönelik misyonu eşsiz Kadı Kemaleddin Cami minberinin gerekli koruma önlemlerinin alındığı bir müzede korunmasına, sergilenmesine sebep olacaktır.

UNESCO Dünya Miras Listesi'ne yapılacak bu şekilde bir başvuru, Gaziantep ilinin İslam kimliği ile dünyaya tanıtılmasına ve turizmine olumlu katkılar sağlayacaktır.

Beşinci Öneri:

Gaziantep Kalesi batısında bulunan Kanuni Sultan Süleyman kapısı yapılacak restitüsyon projesi ile tespit edilip restore edilebilir. (Görsel-7) Ayrıca Mustafa Güzelhan'ın yayımında bahsettiği ve kapının yakınında olduğunu bildirdiği Kadı Kasteli'de³⁹⁴ restitüsyon projesi kapsamına alınabilir. Böylece Kanuni Sultan Süleyman tarafından Kale'ye eklenen kapı ve mimari tarih canlanır.

Altıncı Öneri:

Gaziantep Kalesi üzerinde bulunan birçok kitabe aşınmadan dolayı okunamamaktadır. Bu kitabeler; kuzey hendeği duvarı, batıda bulunan burç üzerindeki kitabe ve burçlarda bulunan dairevi kitabelerdir.

Kale üzerindeki kitabelerin okunması ve belgelenmesi için Gaziantep Üniversitesi tarafından bir bilim heyeti kurulmalıdır. Projenin ödeneği kamu veya özel kurumlar tarafından karşılanmalıdır. Projede öncelik kitabeleri okumak olmalı, kitabelerin estanpajı alınıp, fotoğrafları profesyonel şekilde çekilip sonraki nesillere belge bırakılmalıdır.

Yedinci Öneri:

Gaziantep ili ve bölgesi, Erken İslam Dönemi'nden günümüze kesintisiz bir mimari kronolojinin bulunduğu bir kenttir. Hz. Ömer zamanında fethedildikleri vakit Araban ve Merziban Kaleleri Avasım denen hudut muhafaza merkezleri haline gelmiştir³⁹⁵. Gaziantep iline yaklaşık 200 km uzaklıkta olan Harran, Emevî Halifesi II. Mervan'ın hilafeti zamanında Miladi 744-750 Emevî Devleti'nin başşehri olmuştur³⁹⁶. Emevî başkentine bu kadar yakın olan Gaziantep coğrafyasında saklı birçok mimari eser ve bilgi bulunmaktadır. Ayrıca Eyyûbî, Memlûk, Dulkadirli ve Osmanlı dönemlerinde Gaziantep ilinde önemli imar faaliyetleri yapılmıştır. Ayrıca günümüzde Gaziantep Zeugma Müzesinde sergilenen 18 adet MS 4-5. yüzyıllara tarihlenen birçok manastır, kilise, martyrium ve ev kilise yapılarına ait olan mozaikler sergilenmektedir. Roma İmparatorluğunun Miladi 313 yılında Milano fermanı ile Hristiyanlık dinini tanıması göz önüne alındığında Gaziantep ilinde 4-5. yüzyıla kitabesi ile

³⁹⁴ Güzelhan, Mustafa, Kale Kasteli-Kale Kapısı-Kalede Sultan Mahmut Topu, Gaziantep: *Gaziantep Kültür Dergisi*, C.9, S.99, 10 Mart 1966, ss.5-6.

³⁹⁵ Cemil Cahit, Gaziantep'te Eski Eserler, Gaziantep Kalesi, *Gaziantep Kültür Dergisi*, C.7, S.83, Kasım 1964, ss.9-10, s.10.

³⁹⁶ Şeşen, Ramazan, *Harran Tarihi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993, s.11.

tarihlendirilen Hristiyan dini yapıları mozaikleri bölgenin Erken Hristiyanlık Dönemi'nde önemli bir merkez olduğunu ortaya çıkartır.

Akademi düzeyinde bu konular üzerine eğitim veren bölüm "Sanat Tarihi" bölümüdür. Arkeoloji bölümü ile kronolojik olarak ayrışan "Sanat Tarihi" bölümü Bizans İmparatorluğu'ndan günümüze dek olan süreçte maddi kültür varlıklarını üzerinde uzmanlaşmıştır. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi "Sanat Tarihi" dönemi mimarisi bakımından bu denli zengin bir şehirde "Sanat Tarihi" bölümü olmaması çok üzücüdür. Bu nedenle Gaziantep Üniversitesi, Edebiyat Fakültesinde Sanat Tarihi bölümü kurulması, bölümde bölgeyi iyi tanıyan hocaların görev alması gerekmektedir. Ancak bu sayede Gaziantep bölge ve çevresi sanat tarihçilerin ilgisini çekecek ve bölge, Hristiyan ve İslam Dönemi bilimsel araştırma ve tezleriyle aydınlanabilecektir. Gaziantep Üniversitesi Arkeoloji bölümü ile yeni kurulacak Sanat Tarihi bölümü öğrencilerine ortak ders programları hazırlayarak iki bölümün bilimsel olarak kaynaşması sağlanmalıdır. Yine bu iki bölüm ortak sempozyumlar düzenleyerek bölge ile ilgili daha fazla araştırma ve yayımların çoğalmasını sağlamalıdır. Ancak bu şekilde bölge tarihinin doğru bir kronolojisi oluşacak tarihsel olarak karanlıkta kalan dönemler aydınlatılacaktır.

Gaziantep ilinde Sanat Tarihi bilim dalının uzmanlık alanına giren Arkeolojik alanlar bulunmakta. Gaziantep Kalesi, Araban Kalesi, Kadı Kemaleddin (Boyacı) Cami, Ravanda Kalesi, Rum Kale, Nizip Adaklı Kale Cami, Dülük Ören Yeri Kiliseleri ve daha birçok alanda Sanat Tarihi kazıları yapılabilir. Zeugma Müzesinde bulunan Gaziantep ili kırsalında kurtarma kazıları ile Müze'ye getirilen 18 adet kilise zemin mozaığının çıktığı alanlarda Sanat Tarihi yüzey araştırması yapılabilir.

Gaziantep ilinde kurulan ve gelecekte aktif bir şekilde bilime hizmet edeceğini umduğumuz Türk Arkeoloji Enstitüsüne; Gaziantep Üniversitesi, Sanat Tarihi bölümünün bölgesel ve bilimsel anlamda olumlu katkıları olacaktır.

Yukarıda ifade ettiğimiz tüm önerilerin bölgenin kültürüne, turizmüne, bilimine, kent bilinci oluşumuna, ekonomisine, destinasyonlarına, Gaziantep ilinin tanıtımına, olumlu katkılar sağlayacağı kesindir. Yeter ki dikkat çektiğimiz eksiklikler giderilerek projelere ve çalışmalara samimiyetle destek olunsun. Kültürel alanlarda yapılacak yatırımların gereksiz olacağını düşünen milletler başka milletlerin kültürüne asimile olmaktan kurtulamazlar. Bu yüzden kendi kültürümüzü bilimsel anlamda öğrenip yeni nesillere sevdirmemiz gerekir. Bu yolda bölgesel olarak atılacak ilk adım yukarıda ifade ettiğim önerilerin hayata geçmesidir.

SON SÖZ

“Her kim ki olursa bu sırra mazhar, dünyaya bırakır ölmez bir eser, gün gelir Veysel'i bağrına basar, benim sâdık yârim kara topraktır.”³⁹⁷”

Âşık Veysel ŞATIROĞLU

Araştırma çalışmamızda Mimarlık, Arkeoloji ve Sanat Tarihi metodlarını kullanarak günümüze viran halde ulaşan bir Cami'nin ilk inşa edildiği mimari durumunu canlandırmaya çalıştık. Gaziantep Kalesi'nde bir Cami ve Kale'nin kuzeyinde bir köprü inşa ettiren El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf'un hâzin hikayesini öğrendik. Halkı ve vatani için kendinin ve ailesinin canını tehlikeye atan bir yiğit Sultan'ı yine bu araştırma ile bildik. Mevlâna Celaleddin Rumi'ye ders verecek nitelikte devlet adamlarının yönettiği bir medeniyete şahit olduk.

Bu yayım ile tarihin derinliklerinde unutulmuş olguları hatırladık ve okuyucuya hatırlatmaya çalıştık. Bulduğumuz coğrafyada geçmiş dönemlerde ödenen bedelleri bilirsek köklerimizi bu toprakların derinlerine salabiliriz. Onları hatırlayarak motive olur ve zor işleri başarabiliriz. İyiliği ve güzelliği dünyaya yayabilecek fidanları ancak bu şekilde yetiştirebiliriz.

İşte bunları bilerek bakarsak o virane Gaziantep Kale Cami'sine; bir baba yadigarını, bir dede yadigarını görürüz. İşte o an canımızı sıkıyor, dede yadigarının orda boynunu büküp durması. Kaldırmak isteriz ayağa; başı dik, gururlu ve mağrur ilk yapıldığı günkü gibi olmasını isteriz o Cami'nin. Orada ezan seslerinin yükselmesini ve secde edilmesini isteriz Yüce Yaratan'a. Cami'ye gelen insanlara anlatılsın isteriz Cami'yi inşa ettiren Sultanların ödediği bedelleri. Ve hutbelerde isimleri anılsın isteriz bu güzel insanların. Lokmalar dağıtılsın isteriz hayırlarına. Belki ruhları şad olur böylece. Belki unutulmadıklarını, hatırlandıklarını bilirlerse ödedikleri bedelleri helal ederler bizlere.

O güzel insanlar o güzel atlara binip gittiler. Ve bir gün biz de gideceğiz sonsuz âleme... Bizim ecdadı hatırladığımız gibi bizi de hatırlayacaklar belki ileride bir gün... Tüm bunların bilincinde olarak geçmiş ile gelecek arasında köprü kurmayı kendimize misyon edindik.

Âşık Veysel'in *“Her kim ki olursa bu sırra mazhar...”* ifadesinden maksat kişinin kendini bilmesi ve sırra mazhar olmasıdır. Kişi ancak kültürünü ve tarihini anlayarak öğrenebilirse kendini bilme yoluna girebilir. Bu bağlamda düşünüldüğünde kişiye kendi kültür ve tarihini anlatmakta önce kişinin sonra toplumun kendi kimliğini bulmasına yardımcı olacaktır. Bir kişiyi ve bir toplumu motive edecek en büyük etkenlerden biri de ait olduğu medeniyeti tanımasıdır. Kişi ve toplum ancak bu sayede dünyada ölmez eserler bırakabilir.

Araştırma çalışmamızın motive kaynağının da Âşık Veysel'in ifade ettiği sırra mazhar olmak ve ölümsüz eserler bırakmak olduğunu ifade etmek isterim. Bu sebeple yer verdim, kadim ozanın bilgelik dolu sözlerine...

Turgay HORTOĞLU

³⁹⁷ Şatiroğlu, Âşık Veysel, *Dostlar Beni Hatırlasın*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1971, s.147.

BİR ANEKDOT

Gaziantep Kale Cami üzerine araştırma yapmaya başladıktan sonra defalarca Gaziantep Kalesi üzerine çıkarak incelemede bulundum. Yine aynı süreçte Gaziantep Müze deposunda bulunan Gaziantep Kale Cami kitabesini birkaç ay süren bir süreçte Arkeolog Ahmet Beyazlar'ın yardımlarıyla transkribe ettik. Ve Gaziantep Kale Cami banisinin Salahaddin Eyyûbî'nin torunun oğlu olan ve kendisi ile aynı ismi taşıyan El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf olduğunu tespit ettik. Araştırma ve yazım sürecinde konuya o kadar yoğunlaştım ki kendimi Gaziantep Kale Cami'yi düşünmekten alıkoyamıyordum.

Ve bir gece üzerinde araştırma yaptığım konuyla ilgili bir rüya gördüm. Bu rüyada yaşananlar aynen şöyleydi:

Ben Gaziantep Kalesi üzerindeki Cami'nin yakınındaydım. Kale'nin üzerinde birçok beyaz brandalı çadır bulunmaktaydı. Ben de bir çadırın giriş kısmının önündeydim. Derken karşı tarafta bulunan daha büyükçe bir çadır içinden ak saçlı ve sakallı uzun elbiseli ve sarıklı bir kimse, elinde kadife kaplamalı kırmızı renkli bir kutu ile bana doğru yaklaştı. Bana dedi ki; sen El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf'un aziz hatırasını hatırladın ve hatırlattın, ismini anılır kıldın, bu sebeple El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf sana iki hediye gönderdi ve kadife kaplı kırmızı kutuyu bana uzattı. Kutuyu elime alınca kapağını kaldırdım ve kutunun içinde bir "el" olduğunu gördüm. El tıpkı mumyalanma tekniği ile korunmuş bir insan eliydi. Kutunun içindeki eli görünce hiç yadırgamadım hatta bir sevinç içimi kaplayıverdi. Sonra ak saçlı kişi bu elin El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf'a ait olduğunu ve kendisinin bu eli bana gönderdiğini söyledi. O an sevincim ikiye katlandı ve gözlerimden iki damla sevinç gözyaşı akmaya başladı. Peki dedim, El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf'un diğer hediyesi nedir? O anda o büyük çadırdan üstü başı pasaklı toz ve toprak içinde olan bir sarı kedi çıkarak bana doğru gelmeye başladı. Ve ak saçlı kişi El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf'un diğer hediyesinin bu sarı kedi olduğunu söyledi. Ve uyandım. Gördüğüm rüyanın tıpkı gerçek gibi yaşandığını ve bir rüyanın çok ötesinde olduğunu hissettim. Rüya öyle hafızama kazınmıştı ki aradan geçen aylar içinde hiç unutmadım.

Bir araştırma çalışması ile araştırma yapılan konum, mekân ve muhatabı kişileri içselleştirmem sonucu birçok yeni bilgi ortaya çıktı.

Araştırmacının araştırdığı konu ile içsel bir bağ kurması sayesinde yeni ve orijinal bilgilerin ortaya çıkabildiğini bu yayın ile deneyimledim. Bu anekdotu anlatmamın sebeplerinden birisi araştırmacıların araştırdıkları konu ile içsel bir bağ kurabilmesinin yayınlarına katabileceği olumlu yansımalarıdır.

Görülen rüyanın günümüz bilim dünyası için bir şey ifade etmediğini bilmekteyim. Ancak benim şahsi görüşüme göre, görülen bu rüya bilinçaltımın bana hazırladığı bir sahne değildir. Bilakis ezelden ebede tüm insanlar, yaşamışlıkları ile beraber ortak bir okyanusta toplanmakta ve zamandan mekândan münezzeh bir biçimde bulunmaktadır. Bu rüyada bu ortak bilinç ile yapılmış olan bir bilgi alışverişidir. Günümüzde açıklanması zor olan bu durumu vakti gelince daha iyi anlayacak olan okuyucularıma ithafen yazmış bulunmaktayım.

Rüyada verilen el ile: ilim öğrenme, geçmişi ve atalarımızı doğru değerlendirme, kim olduğumuzu bilme ve bildirme, üzerinde yaşadığımız coğrafyanın üzerimize yüklediği misyonu anlama, anlatma; iyinin, iyiliğin, beyazın, ışığın muktedir olması için mücadele etme; dün karanlığa, kötülüğe, kötüye, karaya yenilen atalarımızdan bayrağı devralma ve karanlık ile daha iyi mücadele etme; toprağına, medeniyetine, kültürüne, inancına sahip olacak nesilleri yetiştirme fikri ve misyonu; coğrafyamızı, kültürümüzü önce bizim doğru anlayıp, orijinalliğinin farkına varıp dünyaya iyiliğin pınarını bu topraklardan akıtma; kültürümüzü, atalarımızı, inancımızı sevme ve sevgi dilini dünyaya yayma gibi birçok konuda bir bayrak teslim edilmiştir. Ben de kendi şahsıma bu bayrağı devralarak ve neyi devraldığımın bilincinde olarak aydınlığa hizmet edecek, benden sonraki nesillere bayrağı teslim edeceğim.

Rüyada verilen sarı kedi ise sarı rengi ile güneşin-ışığının-nurun temsilcisi olup Yüce Yaratıcı'nın Ruhu'dur. Türk inancına göre dağlar Tanrı'nın mekânı, kurt ise tanrının ruhunun tecelli ettiği hayvandır. Bu yüzdendir ki Türkleri Ergenekon'da kurtaran bir kurt olmuştur. Yüce Yaratıcı iyinin-iyiliğin-ışığın-güzelliğin muktedir olmasını istemekte kendisi de iyilik tarafında durmaktadır. Benim içsel motivasyonumda yanan bir ateş bulunmakta ve yangın harlandığı zaman postu çizgili bir kaplanın kükremesi halinde tezahür etmektedir. Rüyada görülen sarı kedi ile bir ruh bahşedilmiş olup misyonu gerçekleştirmede ihtiyaç duyulacak olan güçte verilmiştir.

Görülen rüya anlamlıdır, isabetlidir, uyarıcıdır. Görülen rüyanın doğru değerlendirmesini yapmak, anlamak ve işaret ettiği hedefe gitmek ise bir çoban ateşidir. Görmek isteyen her yönden tezahür eden Hakk'ı görmek, Hakk'ın muradını anlamak ve kendini o murad içinde konumlandırmak ilim ile olacak işlerdir. İlim sadece olanı tanımak değildir. Olanın manasını anlayabilmektir. Bu gözle bakınca şifreler çözülür, anlaşılmazlar anlaşılır olur.

AYINTAB'IN KALESİ

Öyle yıkık virane durma.
İçim acıyor, gözlerim doluyor.
Sen bir şehrin mahremi, yüreğisin.
Sevdiğim, nazlım ey Ayıntab Kalesi.

Bilmeyen sende görür taş bina.
Bilen görür sende Hakk'ı, ecdadı.
Üzerinde taşıdığın nice şهادeti.
Er-Rakîb'sin sen Ayıntab'ın Kalesi.

Enlil'e Ekur oldun Sümer'de.
Hurri'de Teşup, Hatti'de Tarhu'ya,
Antikte Jüpiter, Roma'da Zeus'a,
Mekan-ı taht oldun Ayıntab Kalesi.

Kadim olan yüksekte olmalı.
Doğan güneşi ilk o karşılamalı.
Akıl gibi hep başta olmalı.
Arş-ı âlâsın yüce Ayıntab Kalesi.

Çamlıbel'sin Köroğlu'na heybetli.
Güzelliğini nasıl söze vermeli.
Herkes yüceliğine boyun eğmeli.
Kırat'sın Köroğlu'na Ayıntab Kalesi.

Pehlivan gibi mağrur durursun.
Elensede gayet mahir olursun.
Şu Turgay'ın gönülünü çalarsın.
Ne güzelsin sen Ayıntab'ın Kalesi.

Gözlerimden yaş ile seni anlatayım.
Yürekte taşanı Alleben'e akıtayım.
Öyle gelip taşına sarılayım.
Gelinimsin ey Ayıntab Kalesi.

Salahaddin sevdi seni işledi.
Kale-i Halep gibi inşa eyledi.
Burçlarına nakışları bezedi.
Salahaddin'in kızı Ayıntab Kalesi.

Evladı Salahaddin Yûsuf geldi.
Yüreğine bir mabed inşa eyledi.
Mihrabına koydu kadim bir taş.
Kadimi devreyledi Ayıntab Kalesi.

Rüyada bir sakallı zat Kale'de.
Verdi bana kutu içinde bir eli.
Al hediye Salahaddin Yûsuf'un eli.
Bade verdi bize Ayıntab'ın Kalesi.

Neçe kişi olmaz bu sırra mazhar.
Yürek sahibi dinler taşın yüreğini.
Halvet olur ruhlar zamansız.
Ruhu kadim, gülüm Ayıntab Kalesi.

Sadık-î'yem Hakk'tan haber alırım.
Dilim döndükçe harflerle anlatırım.
Coşan yüreğime kurban olurum.
Sadık-î'ye dostsun Ayıntab'ın Kalesi.

08:14-08:51
25.09.2024
Sadık-î

KAYNAKLAR

Arşiv Kayıtları:

AYNTAB ŞER'İYYE SİCİLİ, 2/255.

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi, Dosya No:97, Gömlek No:148.

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi, Dosya No:102, Gömlek No:64.

Diğer Eserler:

ABU'L-FARAC, Gregory, *Abu'l-Farac (Bar Hebraeus) Tarihi*, çev. Ernest A. Wallis Budge, Ömer Rıza Doğrul, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, C.II, 1950.

AKPOLAT, Mustafa Servet, *Gaziantep Kalesi Kentli Kale*, Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2010.

AKPOLAT, Mustafa Servet, "Gaziantep Kentinin Kalesi", *Ta Ezelden Taşkıdır Antep*, derleyen: Mehmet Nuri Gültekin, İstanbul: Memleket Kitapları İletişim Yayınları, 2011.

AKPOLAT, Mustafa Servet, *Haçlı Seferleri Sırasında Önem Kazanan Bir Orta Çağ Kalesi: Ravanda*, Edebiyat Fakültesi Dergisi, C.26, S.2, 2009, ss.17-32.

ALANTAR, Hüseyin, *Motiflerin Dili*, İstanbul: Yorum Yayıncılık, 2007.

ALOVA, Erdal, *Latince Türkçe Sözlük*, İstanbul: Sosyal Yayınları, 2013.

ALPAY, Şeyda, *Müze-i Hümayun'a Getirilen Ahşap Eserler*, İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Lisans Tezi.

ALTIN, Alper, *Gaziantep Türk İslam Mimarisi (Eyyûbilerden Cumhuriyete)*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.

ARCHİ, Alfonso, Paola Emilio Pecorella, Mijo Salvini, *Gaziantep E La Sua Regione*, Roma: Ediziani dell'Ateneo, 1971.

ATALAR, Ali, Osmanlı Dönemi Antepevleri, İstanbul: Kanaat Basımevi, Merinos Halı Kültür Hizmeti, 2004.

AULD, Sylvia, *The Minbar Of Nur Al-Din In Context*, ed. Robert Hillenbrand, Sylvia Auld, *Ayyubid Jerusalem The Holy City In Context 1187-1250*, England London, Altajir Trust, 2009.

AY, Eyyüp, "Dini Mekânların Masuniyeti ve Aktarımsal Kullanımı Üzerine Arkeolojik Bir Yaklaşım", *İnanç Turizmi Günleri III (12-14 Mayıs 2006)*, ed. Hümeysra Özalp Konyar, İstanbul: Şubat Yayıncılık, 2006.

AYAN, Necmettin, Firdevs Özen, *Tarihsel Süreç İçinde Selçuklular Devrinde Halep Kalesi*, Turkish Studies, C.12, S.1, 2017, ss.33-54.

AYDOĞDU, Günnur, *Kahramanmaraş Müzesi'ndeki İslam Dönemi Sikkeleri (Osmanlı Dönemine Kadar)*, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.

AYKAÇ, Razan, Suriye Halep, Hama ve Rakka Müzelerindeki Türk-İslam Dönemine Ait Eserlerden Örnekler, *Art Sanat*, 17 (2022), ss.59-82.

BAKIR, Abdulhalik, Süleyman Pekin, *Suriye'nin Kuzeyindeki Türkmen Yerleşmelerin Tarihi Altyapısı Üzerine Bir Değerlendirme*, Türk Dünyası Araştırmaları, C.124, S.245, Mart-Nisan 2020, ss.241-278.

BALCIOĞLU, Burhan, Gaziantep Kalesi 2000 Yılı Kazı Çalışmaları, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 2000 Yılı*, Ankara: Müze Eserleri Turistik Yayınları, 2001.

BAYBARS EL-MANSÛRÎ, "et-Tuhfetu'l-Mulûkiyye fi'd-Devleti't-Turkiyye" *Türk Devleti Konusunda Sultanlara Armağan (1252-1312)*, çev. Hüseyin Polat, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2016.

- BAYHAN, Ahmet Ali, *Mısır'daki Eyyûbî Devri Mimari Eserleri: Medreseler ve Hankâh/Zaviyeler*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, C.0, S.12, 2004.
- BEHRENS-ABUUSEİF, Doris, *Islamic Architecture in Cairo an Introduction*, Egypt: The American University in Cairo Press, 1998.
- BEKAR, M. Serdar, “el-Melikü'l Kâmil Muhammed”, *İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004, C.29, ss.68-70.
- BEYAZLAR, Ahmet, *2003 Yılı Gaziantep Kalesi Kazısı Kazı Sonuç Raporu*, Gaziantep, 2003.
- BEYAZLAR, Ahmet, *2004 Yılı Gaziantep Kalesi Kazısı Kazı Sonuç Raporu*, Gaziantep, 2004.
- BEYSANOĞLU, Şevket, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi Birinci Cilt Başlangıçtan Akkoyunlular'a Kadar*, Ankara: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, 2003.
- BORAN, Ali, *Anadolu'daki İç Kale Cami ve Mescidleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001.
- CAHEN, Claude, *La Syrie du Nord a l'epoque des Croisades et la principaute franque d'Antioche*, Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner 12. Reu Vavin, 1940.
- CAN, Yılmaz, *Minberin Cami Mimarisine Katılımı*, Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi, C.VIII, S.3, 2008, ss.9-30.
- CARBONİ, Stefano, “The Historical and Artistic Significance of the Minbar From the Kutubiyya Mosque”, *The Minbar From the Kutubiyya Mosque*, New York: The Metropolitan Museum of Art, 1998.
- CEYHAN, Erdal, *Gaziantep Tarihi (Gaziantep'in Siyasi, Toplumsal, Eğitim Tarihi)*, Gaziantep: GTO Kültür Yayınları, 1999.
- ÇAĞBAYIR, Yaşar, *Ötüken Türkçe Sözlük*, İstanbul: Ötüken Yayınları, C.1, 2007.
- ÇAĞBAYIR, Yaşar, *Ötüken Türkçe Sözlük*, İstanbul: Ötüken Yayınları, C.4, 2007.
- ÇAKAR, Enver, Mehtap Nasıroğlu, *Halep Ulu Cami Vakfı (1584 Tarihli Evkafl Defterine Göre)*, Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi, C.VIII, S. 1, Elazığ, 2012, ss.69-99.
- ÇALIŞ, Said Mübin, *Küçük Armenia Krallığı'nın Kuzeybatısı: Antiochia ad Taurum, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C.16, S.1, 2019, ss.305-324.
- ÇAM, Nusret, *Gaziantep Camilerinde Minber Problemi ve Müteharrik Minberler*, *Belleten Dergisi*, C. LII (205), 1994, ss.1683-1694.
- ÇAM, Nusret, *Türk Kültür Varlıkları Envanteri Gaziantep*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.
- ÇAM, Nusret, 14. Yüzyıldan Üç Ahşap Minber Birkaç Soru, Birkaç Cevap, Denizli: XIII. Orta Çağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri: 14-16 Ekim 2009, 2010, ss.165-174.
- ÇELİK, Yılmaz, *Diyarbakır Surlarında Hayvan Figürleri*, Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- ÇEVİK, Özlem, Türkiye Arkeolojisi'nde Öncü Kadınlar, *Tarhan Armağanı M. Taner Tarhan'a Sunulan Makaleler*, ed. Oğuz Tekin – Mustafa H. Sayar – Erkan Konyar, İstanbul: Ege Yayınları, 2013.
- ÇIVGIN, İzzet, “Geç Neolitik 3-4 (MÖ. 6300-5900) ve Kültürel Temas: Kuzey Mezopotamya ve Kuzey Levant'ta Boyalı Keramik Devrimi”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.22, S.42, Aralık 2019, ss.317-358.
- ÇORUHLU, Yaşar, “Kürsü”, *İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002, C.26, ss.573-574.
- ÇUBUKÇU, Asri, “el-Emîrû'l-Kebîr”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, C.11, ss.155.

- ÇULPAN, Cevdet, *Türk Taş Köprüleri Orta Çağdan Osmanlı Devri Sonuna Kadar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2002.
- DAĞLIOĞLU, Hikmet Turhan, Şark ve Garb Kaynaklarına Göre Antep ve Antep Kalesi, *Her Yönüyle Gaziantep'i Tanıtıyoruz Dergisi*, C.1, S.4,5,6,10,11,12, C.2, S.1, 1962 Ağustos-1963 Mart.
- DARKOT, Besim, Hikmet Turhan Dağlıoğlu, "Ayıntab", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, C.2, 1979.
- DEVELİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi, 2017.
- EFLAKİ, Ahmet, *Manakib al-Ârifin-Âriflerin Menkıbeleri*, çev. Tahsin Yazıcı, İstanbul: Hürriyet Yayınları, C.1, 1973.
- ERGEÇ, Rıfat, "Gaziantep Kalesi", *Cumhuriyetin 75. Yılına Armağan Gaziantep*, ed. Yusuf Küçükdağ, Gaziantep Üniversitesi Kültür Yayınları, 1999.
- ERGEÇ, Rıfat, "Gaziantep Kalesi ve Hamamı", *Osmanlı Döneminde Gaziantep Sempozyumu 22 Ekim 1999*, ed. Yusuf Küçükdağ, Gaziantep Üniversitesi, Sertaç Tanıtım, 2000.
- ERNST DİEZ, "Minberler", *M.E.B.İ.A.*, VIII, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979.
- EROĞLU, Süreyya, Gaziantep Ahmet Çelebi Camisi; Kadınlar Mahfili'nin Kalemışı Süslemeleri, *Turkish Studies*, C. 9/5, 2014, ss.901-927.
- ERZURUMLU İBRAHİM HAKKI, *Marifetnâme*, İstanbul: Sadeleştiren; Duralı Yılmaz, Ataç Yayınları, 2013.
- ETTINGHAUSEN, Richard, Oleg Grabar, Marilyn Jenkins-Madına, *İslam Sanatı ve Mimarisi 650-1250*, Gaziantep: Türk Arkeoloji ve Kültürel Miras Enstitüsü Yayınları, 2022.
- EVİŞEN, Abdülkadir, *Gaziantep'te Söylenen Deyimler ve Atasözleri Sözlüğü*, Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2023.
- EVLİYA ÇELEBİ, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, çev. Seyit Ali Kahraman, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011, C. 9.
- GAZİANTEP BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ KUDEB DAİRE BAŞKANLIĞI, Gaziantep Kalesi Kuzey Tünelleri (Acı Su – Tatlı Su) Bilgi Panosu, Gaziantep: 2020-2023.
- GAZİANTEP KÜLTÜR ENVANTERİ, Gaziantep: Gaziantep Valiliği, 2005.
- GAZZÎ, (Kâmil bin Hüseyin bin Muhammed el-Bâlî el-Halebî), *Kitâbu Nehri'z-Zeheb fî Târîhi Haleb*, II, Haleb, 1342 (1923).
- GENÇ, Elif, *Tilbaşar (Eski Tel-Bâşır)*, ed. Atilla Engin, Kutalmış Gökay, Prehistorik Dönemlerden Geç Antik Döneme Gaziantep Arkeolojisi, İstanbul: Türk Arkeoloji ve Kültürel Miras Enstitüsü Yayınları, 2022, ss.197-216.
- GONNELLA, Julia, *The Citadel Of Aleppo*, Switzerland/Geneva: The Aga Khan Trust for Culture, 2008.
- GÖĞÜŞ, Mehmet Oğuz, *İlk İnsandan Bugüne Çeşitli Yönleriyle Gaziantep*, Gaziantep: Cihan Ofset, 1997.
- GÖĞÜŞ, Mehmet Oğuz, "Gaziantep Kalesi", *Gaziantep'i Tanıtıyoruz*, ss.9 (Kasım) 1964.
- GÖĞÜŞ, Sabahat, "Gaziantep Kalesi", *Başpınar Dergisi*, C.3, S.69, 1945, ss.3-5.
- GÖK, Turgay, Gaziantep Alaybey Cami Minberi Kûlahındaki Servi Ağacı Bezemesi ile Tasavvuf, Miraç Hadisesi ve Hz. Musa Kıssası Arasındaki İkonografik Benzerlik, *Gaziantep Üniversitesi Ayıntab Araştırmaları Dergisi*, 2022, C.5, S.2, ss.75-106.
- GÖK, Turgay, Gaziantep'te Bir Mimar Sinan Eseri: Şeyh Fethullah Zaviyeli-Cami Mimarisinde Sembolizm, *Gaziantep Üniversitesi Ayıntab Araştırmaları Dergisi*, 2023, C.6, S.1, ss.28-88.
- GÖK, Turgay, Kadı Kemaleddin (Boyacı) Cami Banisi ve İnşa Tarihi ile İlgili Önergeler, *Gaziantep: Arulis Dergisi*, S.11, 2022, ss.47-51.
- GÜLLÜCE, Hamza, Ahmet Beyazlar, Gaziantep Kalesi 2003 Yılı Kazısı, *14. Müze Çalışmaları ve Kurtarma Kazıları Sempozyumu (30 Nisan – 2 Mayıs 2004) Ürgüp/Nevşehir*, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2005.

- GÜZELBEY, Cemil Cahit, Bu Şehrin Hikayesi: Gaziantep Kalesi, *Gaziantep Kültür Dergisi*, C.10, S.110, Şubat 1967, ss.11-12.
- GÜZELBEY, Cemil Cahit, Gaziantep'e Bir Etnografya Müzesi Lazımdır, *Gaziantep Kültür Dergisi*, C.4, S.39, Mart 1961, ss.59.
- GÜZELBEY, Cemil Cahit, Gaziantep'te Eski Eserler, Gaziantep Kalesi, *Gaziantep Kültür Dergisi*, C.7, S.83, Kasım 1964, ss.9-10.
- GÜZELBEY, Cemil Cahit, *Gaziantep Camileri Tarihi*, Gaziantep: Oya Matbaası, 1984.
- GÜZELBEY, Cemil Cahit, Gaziantep Kalesi: Türkiye'deki Kalelerin En Güzeli ve En İlgi Çekici Olanıdır, *Gaziantep Kültür Dergisi*, C.13, S.150, Şubat 1972, ss.11.
- GÜZELBEY, Cemil Cahit, *Hulusi Yetkin, Gaziantep Şer'i Mahkeme Sicillerinden Örnekler, Cilt: 81-141, Miladi 1729-1825*, Gaziantep: Gaziantep Kültür Derneği Kitap ve Buroşür Yayınları, 1970.
- GÜZELHAN, Mustafa, Kale Kasteli-Kale Kapısı-Kalede Sultan Mahmut Topu, *Gaziantep Kültür Dergisi*, C.9, S.99, 10 Mart 1966, ss.5-6.
- HADDAD, Makram, *Mağrip Bölgesi İslam Mimarisinde Mukarnas (XVI. Asra Kadar)*, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- HETTO, Ozan, Gülgün Koroğlu, Nilay Çorağan, Sinop Balatlar Kilisesi'nden Refrigerium Konulu Mozaik Pano ve Bizans İkonografisindeki Yeri, *Art Sanat*, S.17, 2022, ss.193-217.
- HONIGMANN, Ernst, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, terc. ed. Fikret Işıltan, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1970.
- HUART, Clement Imbault, "Kürsü", *Millî Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, Cilt: 6, 1977.
- İBN KESİR, "El Bidaye Ve'n Nihaye" *Büyük İslam Tarihi*, çev. Mehmet Keskin, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1996.
- İBNİ CÜBEYR, *Endülüsten Kutsal Topraklara Seyahatname*, Çeviren: İsmail Güler, İstanbul: Selenge Yayınları, 2003.
- İLGÜRAL, Mücteba, Evliya Çelebi, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1995, C.11, ss.529-533.
- KAĞNİCİ, Nihat, *Konya Alâeddin Camii Mihrap Yüzeyindeki Selçuklu Sülüsü Yazıların Hat Sanatı Açısından Değerlendirilmesi*, Konya Sanat Dergisi, S.3, 2020, ss.79-94.
- KARAKUŞ, Filiz, Ekrem Bahadır Çalışkan, "The Place of Hacı Bayram Veli Mosque and its Surroundings in Ankara City Identity", *Journal of Architectural Sciences and Applications*, C.8, S.1, 2023, ss.146-160.
- KILIÇ, Mustafa, *Halep Eyyûbîleri El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Devrinde Eyyûbîler Devleti*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019.
- KILIÇ, Remzi, "Kânunî Sultan Süleyman'ın Tebriz Seferi (1548-1549) ve Nahçıvan- Revan-Karabağ (1552-1554) Seferleri ve Sonuçları", *Journal of Universal History Studies*, Prof. Dr. Mustafa Keskin Special Issue, 2020, ss.191-215.
- KİLİSLİ, Kadri, *Kilis Tarihi*, İstanbul: Kilis Cumhuriyet Kütüphanesi, 1932.
- KOPAR, Metin, Antep Literatüründe Seyahat Anlatıları, *Gaziantep Üniversitesi Ayıntâb Araştırmaları Dergisi*, C.3, S.1, 2020, ss.11- 24.
- KOZBE, Gülriz, *Dede Harabeleri Klasik Çağlarda Kırsal Bir Yerleşim*, ed. Atilla Engin, Kutalmış Görkay, Prehistorik Dönemlerden Geç Antik Döneme Gaziantep Arkeolojisi, İstanbul: Türk Arkeoloji ve Kültürel Miras Enstitüsü Yayınları, 2022, ss.401-424.
- KÖK, Bahattin, el-Melikü's-Sâlih, Eyyûb, *İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004, C.29, ss.80-82.
- KÖK, Bahattin, Nureddin Zengi Mahmud, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2007, C.33, ss.259-262.
- KÖROĞLU, Kemalettin, *Eski Mezopotamya Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.

- KUBAN, Doğan, *Türkiye'de Kentsel Koruma Kent Tarihleri ve Koruma Yöntemleri*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2001.
- KULAKOĞLU, Fikri, M. Kemal Sertok, Flomena Squadrone, Hamza Güllüce, Gaziantep Kale Höyük 2003 Excavations, 26. *Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt (24-28 Mayıs 2004)*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Döşim Basımevi, 2005.
- KULAKOĞLU, Fikri, Hamza Güllüce, M. Kemal Sertok, Flomena Squadrone, Gaziantep Kale Höyük 2003 Excavations, *Offprint from Proceedings of the 4th International Congress of the Archaeology of the Ancient Near East 29 March – 3 April 2004, Freie Universität Berlin*, Harrassowitz Verlag · Wiesbaden, C.2, 2008.
- KULAKOĞLU, Fikri, 2003 Yılı Gaziantep Kalesi Höyüğü Kazı Çalışma Raporu, Gaziantep: 2003.
- KULAKOĞLU, Fikri, 2005 Yılı Gaziantep Kalehöyük Kazıları, 28. *Kazı Sonuçları Toplantısı 2. Cilt (29 Mayıs – 2 Haziran 2006 Çanakkale)*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Döşim Basımevi, 2007.
- KULAKOĞLU, Fikri, *Gaziantep Kalehöyük Kazıları*, ed. Atilla Engin, Kutalmış Gökay, Prehistorik Dönemlerden Geç Antik Döneme Gaziantep Arkeolojisi, İstanbul: Türk Arkeoloji ve Kültürel Miras Enstitüsü Yayınları, 2022, ss.83-94.
- KUR'AN YOLU MEÂLİ, Hazırlayan: Hayrettin Kahraman-Mustafa Çağrııcı-İbrahim Kâfi Dönmez-Sadrettin Gümüş. İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Basım, 2020.
- KUTSAL KİTAP “TEVRAT, ZEBUR, İNCİL” Yeni Çeviri, Korea: Yeni Yaşam Yayınları, 2016.
- LEATHERBURY, Sean V., Framing Late Antique Texts as Monuments: The Tabula Ansata Between Sculpture, ed. Andrej Petrovic, Ivana Petrović, Edmund Thomas, *The Materiality of Texts-Placement, Perception, and Presence of Inscribed Texts in Classical Antiquity*, Boston: Brill, 2019, pp.380-404.
- MAUNDRELL, Henry, *A Journey from Aleppo the Jerusalem at Easter AD. 1697 to Which is Added an Account of Author's Journey to the Banks of the Euphrates at Beer, and to the Country of Mesopotamia*, London, 1817.
- MCEVEDY, Colin, *Orta Çağ Tarih Atlası*, çev. Ayşen Anadol, İstanbul: Sabancı Üniversitesi Yayınları, 2004.
- OPPENHEIM, Max Freiherrn Von, *Inscripfen aus Syrien, Mesopotamien und Kleinasien Arabische Inscripten, Vol.I*, Leipzig: J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung, 1909.
- ÖGEL, Bahattin, Selçuklu Devri Anadolu Ağaç İşçiliği Hakkında Notlar, Ankara: *Yıllık Araştırmalar Dergisi I*, 1957. ss.199-220.
- ÖNGÖREN, Reşat, “Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî”, *İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004, C.29, ss.441-462.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Aynicâlût Savaşı”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.4, 1991, ss.275,276.
- ÖZDEĞER, Hüseyin, Gaziantep, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.13, 1996, ss.466-469.
- ÖZAYDIN, Abdülkerim, “el-Melikü'z-Zâhir Gazi”, *İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.29, 2004, ss.83-84.
- ÖZDEMİR, Mehmet, “Hakem II”, *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.15, 1997, ss.174,175.
- ÖZLÜ, Zeynel, Osmanlıdan Günümüze Gaziantep'te bir Gönül Sığınağı: İmam Gazali, *Gaziantep'te Dini Hayat*, ed. Erol Erkan, Gaziantep: Gazikültür Yayınları, 2017, ss.753-770.
- ÖZLÜ, Zeynel, *Yavuz Sultan Selim'in Kutlu Seferi Mercidâbık Savaşı*, Gaziantep: Şehitkamil Belediyesi Kültür Yayınları, 2021.

- PAMUK, Bilgehan, Türk-İslam Hâkimiyeti'nde Ayntâb, ed. Ergün Özuslu, *Şehr-i Ayntab-ı Cihan Gaziantep*, Gaziantep: TC. Gaziantep Valiliği, 2016, ss.140-173.
- PEİRCE, Leslie, *Morality Tales: Law and Gender in the Ottoman Court of Aintab*, Berkeley and Los Angeles, California, University of California Press, 2003.
- PEKİN, Faruk, Hayri Fehmi Yılmaz, *Türkiye'nin Kültür Mirası 100 Kale*, İstanbul: NTV Yayınları, 2009.
- POCOCKE, Richard, *A Description Of The East And Some Other Countries Vol.II Part.I Observations on Palaestine or The Holy Land, Syria, Mesopotamia, Cyprus, and Candia*, London: W Bowyer, 1743.
- RENFREW, Colin, Paul Bahn, *Arkeoloji Kuramlar, Yöntemler ve Uygulama*, çev. Gürkan Engin, İstanbul: Homer Kitapevi, 2017.
- SEVİM, Ali, "İbnü'l Adîm" *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.20, 1999, ss.478-479.
- SEVİM, Ali, *Biyografilerle Selçuklular Tarihi İbnü'l-Adîm Bugyetü't-taleb fi Tarihi Haleb (Seçmeler)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1982.
- SÖNMEZ, Zeki, *Başlangıcından 16. Yüzyıla Kadar Anadolu-Türk-İslam Mimarisinde Sanatçılar*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.
- SÖZLÜ, Halil, *Ürdün-Aclûn'daki Mimari Eserler*, Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- ŞATIROĞLU, Âşık Veysel, *Dostlar Beni Hatırlasın*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1971.
- ŞEŞEN, Ramazan, "el-Melikü'l-Âdil", *İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.29, 2004, ss.59,60.
- ŞEŞEN, Ramazan, "Eyyûbîler", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.12, 1995, s.20-31.
- ŞEŞEN, Ramazan, *Harran Tarihi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1993.
- TANSÜ, Yunus Emre, Özgür Yücel, "Eyyûbîler Döneminde Ayıntab" *Tarihten Günümüze Ayıntab-Gaziantep*, Ankara: Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2018.
- TOMAR, Cengiz, "el-Melikü'n-Nâsır, Yûsuf", *İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.29, 2004, ss.78-79.
- TOMAR, Cengiz, "Eyyûbîler", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.12, 1995, ss.20-31.
- ULUÇAM, Abdüsselam, "Halep Ulucamii", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.15, 1997, ss.248,249.
- ULUÇAM, Abdüsselam, "Hama Ulucamii", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.15, 1997, ss.398-399.
- URFALI MATEOS, *Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1162) Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000.
- ÜNAL, Sadettin, "Kâbe", *İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001, C.24, ss.14-21.
- YENER, Şakir Sabri, *Gaziantep Kitabeleri*, Gaziantep: Gaziantep Yüksek Tahsil Okutma ve Kültür Derneği Yayın Kolu, 1958.
- YILDIRIM, Feyza, Kurtuba Ulu Camii'nin Portal Tezyinatı, *Lale Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi* (5), Ocak – Haziran 2022, ss.18-49.
- YILDIZ, İrfan, İzzet Zorlu, Silvan Eyyûbî Camii Minaresi ve Süsleme Programı, *Eyyûbîler'de İlim Kültür ve Sanat*, ed. Abdulhalim Ofraz, İstanbul: Hiper Yayın, 2020.
- YİĞİT, İsmail, "Kayıtbay", *İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2022, C.25, ss.80,81.
- YİĞİT, İsmail, "Memlükler", *İslam Ansiklopedisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2004, C.29, ss.90-97.

YÜREKLİ, Tülay, Eyyûbi Ailesi Kadınları, *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S.6, 2011, ss.329-342.

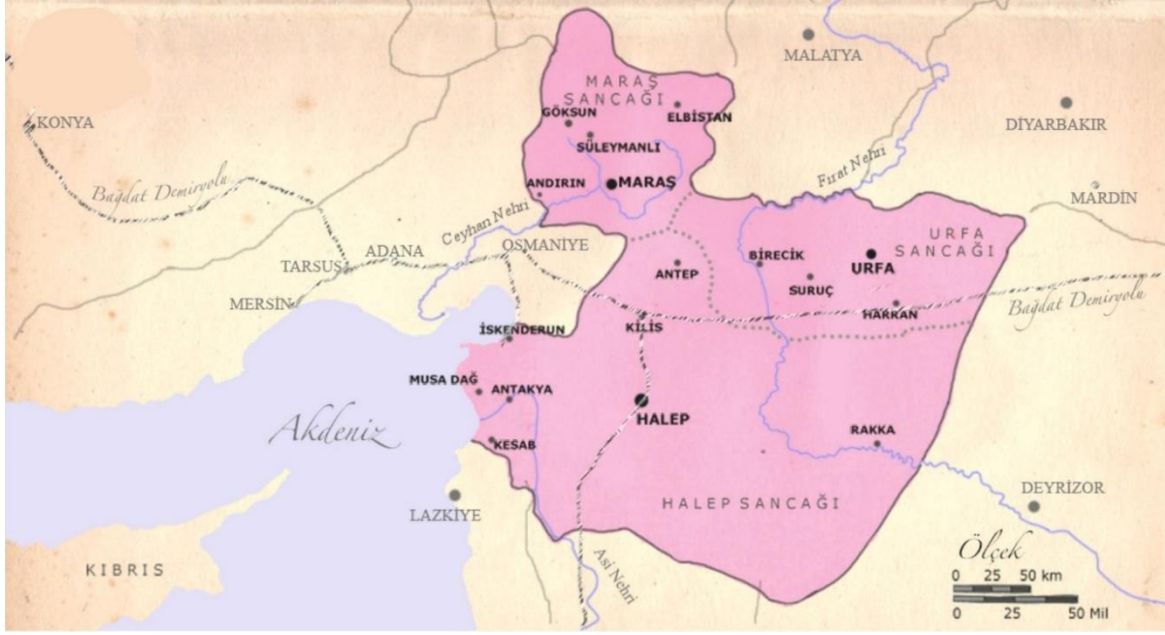
İnternet Kaynakları:

Gertrude Bell Arşivi, Silvan Sur Kitabesi Resmi:
(Erişim Tarihi, 13.04.2024)
<https://gertrudebell.ncl.ac.uk/p/gb-3-1-19-2-5>

100. Yılında Cumhuriyet Dönemi Gaziantep Sempozyumu/Turgay Gök (20.10.2023)
(Erişim Tarihi 11.02.2025)
<https://www.youtube.com/watch?v=aMMenKHBZCo>

Kişî Kaynakları:

AHMET BEYAZLAR, Arkeolog (Araştırmacı/Yazar), Gaziantep/Şehitkamil, 1963.
TANER GÖK, Türkçe Öğretmeni, Malatya/Yeşilyurt, 1985.

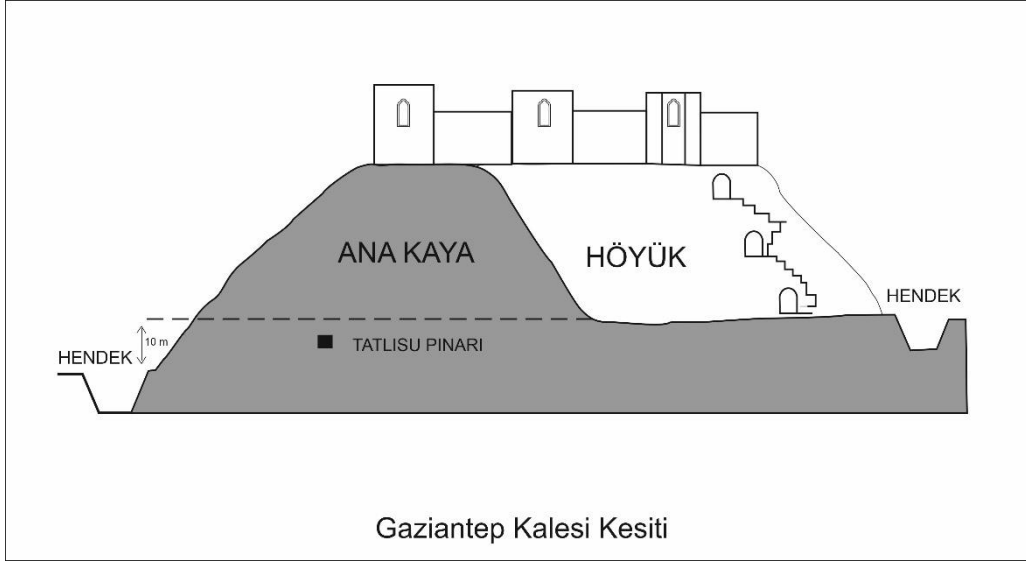

Harita-3: 20. Yüzyıl Halep Sancağı Haritası

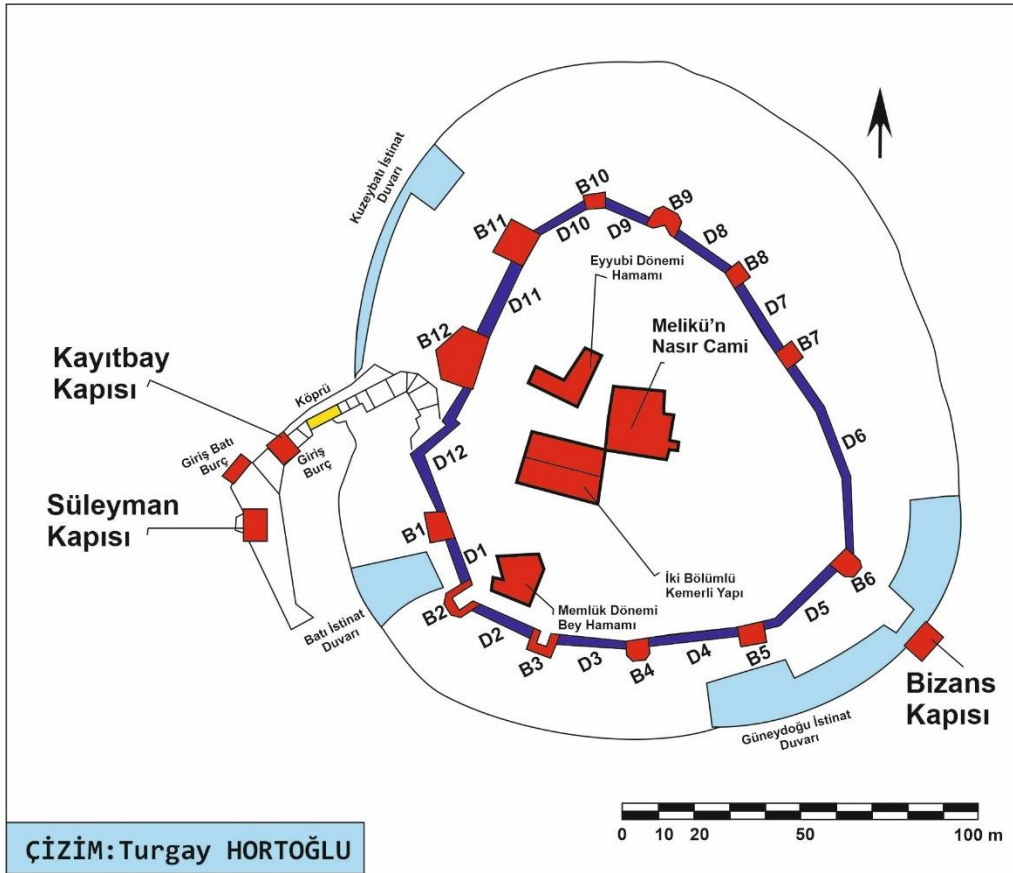

Harita-4: Gaziantep İli Coğrafi Haritası (Gülriş Kozbe, 2022, s.410)

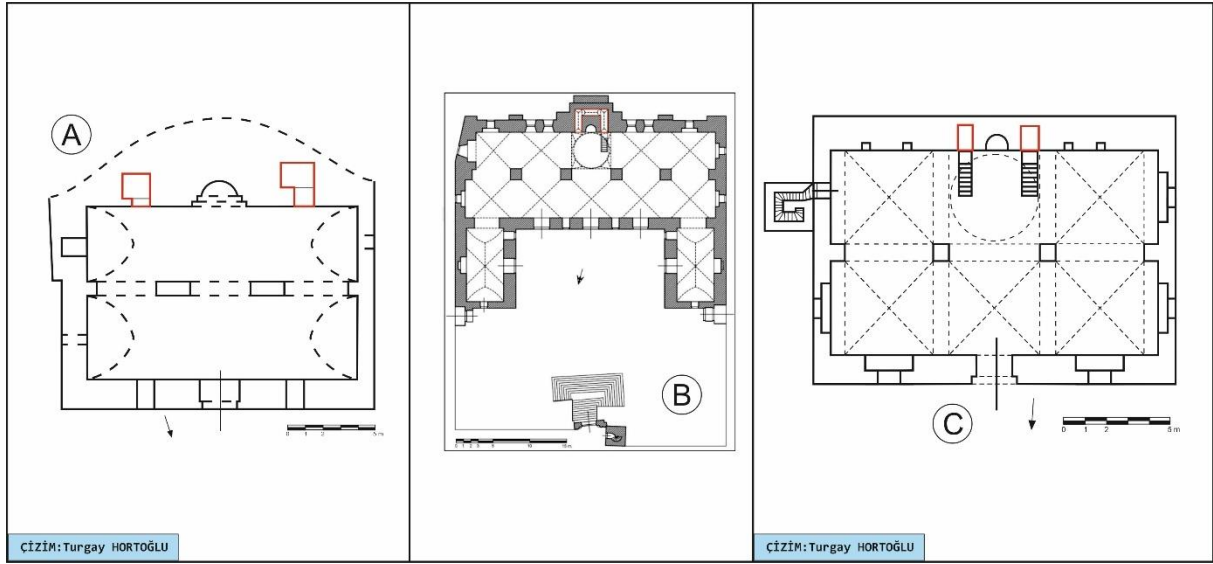
ÇİZİMLER

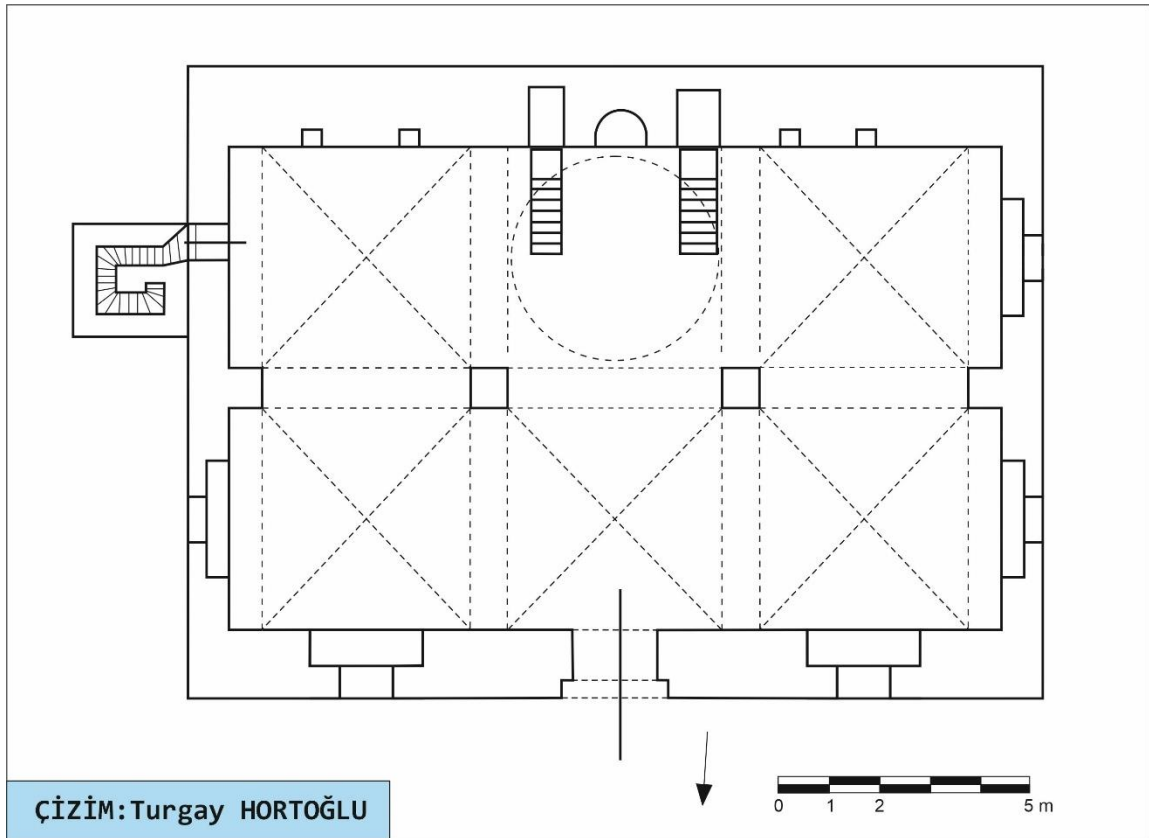
Çizim-1: Gaziantep Kalesi Kesiti

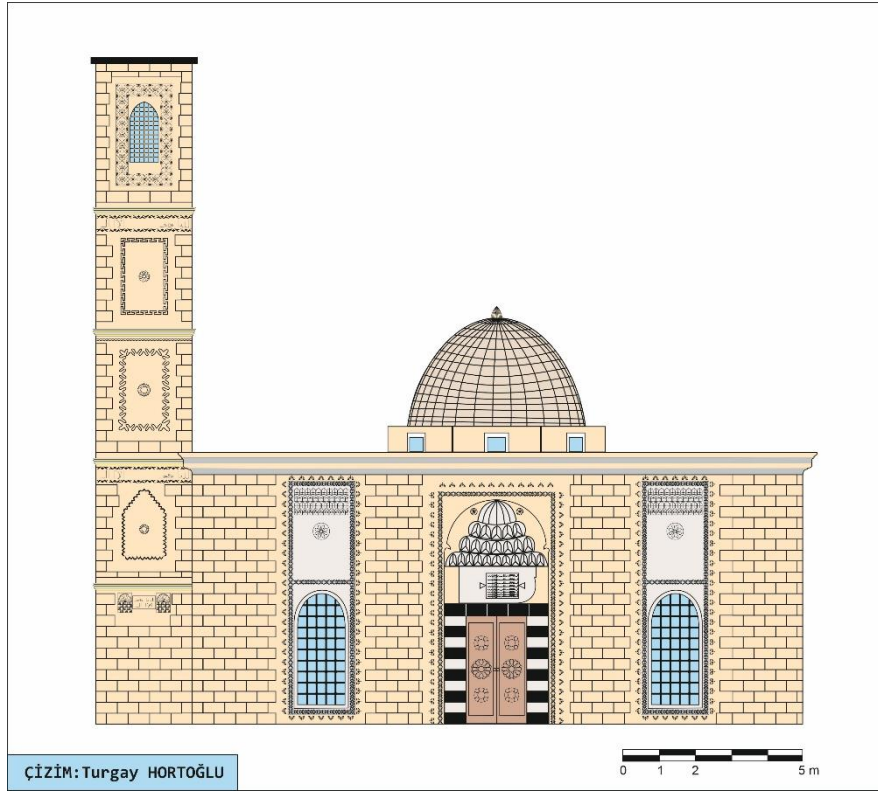
Çizim-2: Gaziantep Kalesi Planı ve Burçlar

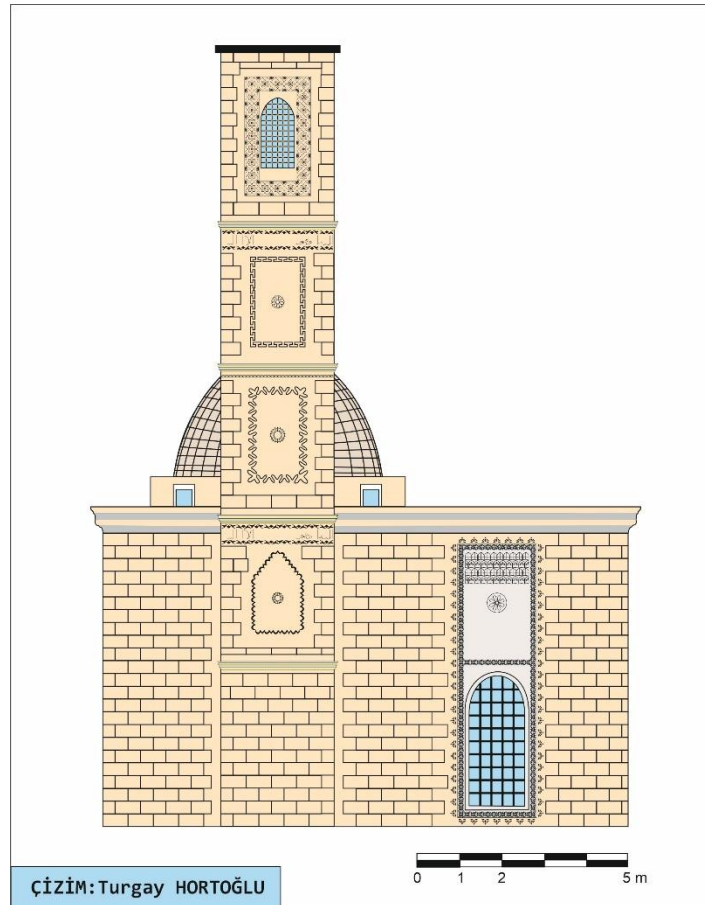
Çizim-3: Gaziantep İli Müteharrik Minber ve Vaaz Kürsüsü Nişi Olan Camiler

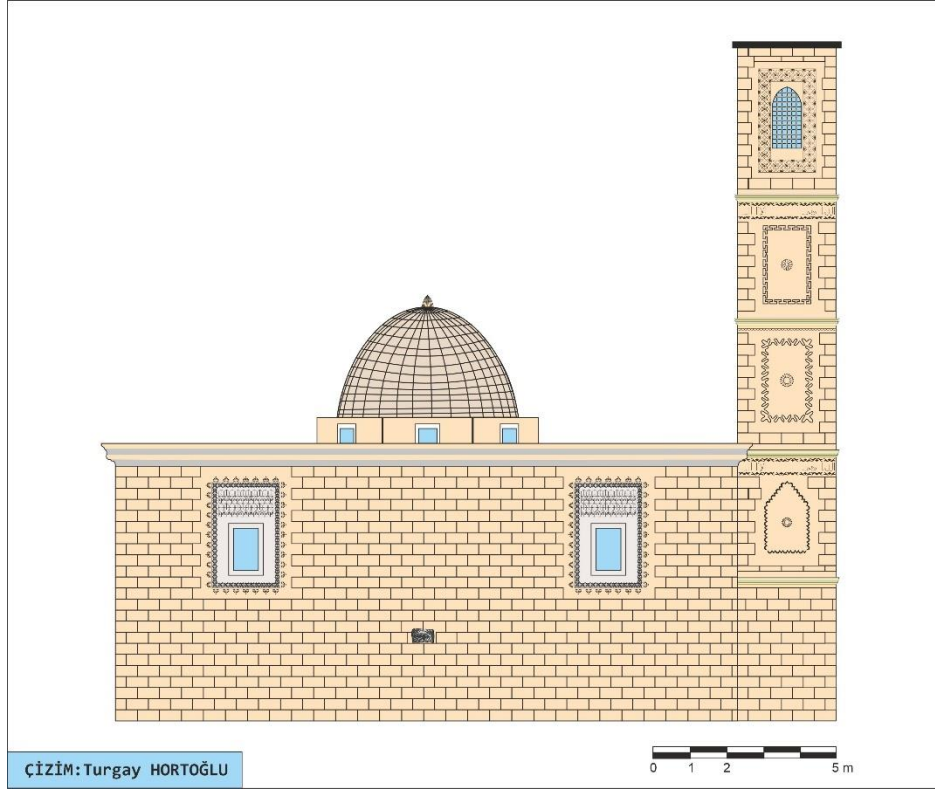
Çizim-4: El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami Birinci Restitüsyon Dönemi

Çizim-5: El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami (1. Res. Dön.) Kuzey Cephe Restitüsyon Önerisi

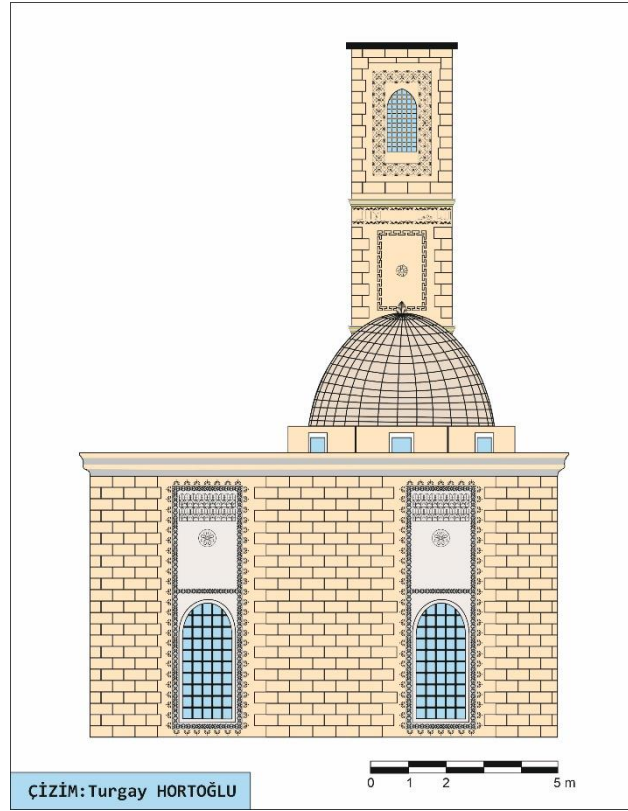
Çizim-6: El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami (1. Res. Dön.) Doğu Cephe Restitüsyon Önerisi

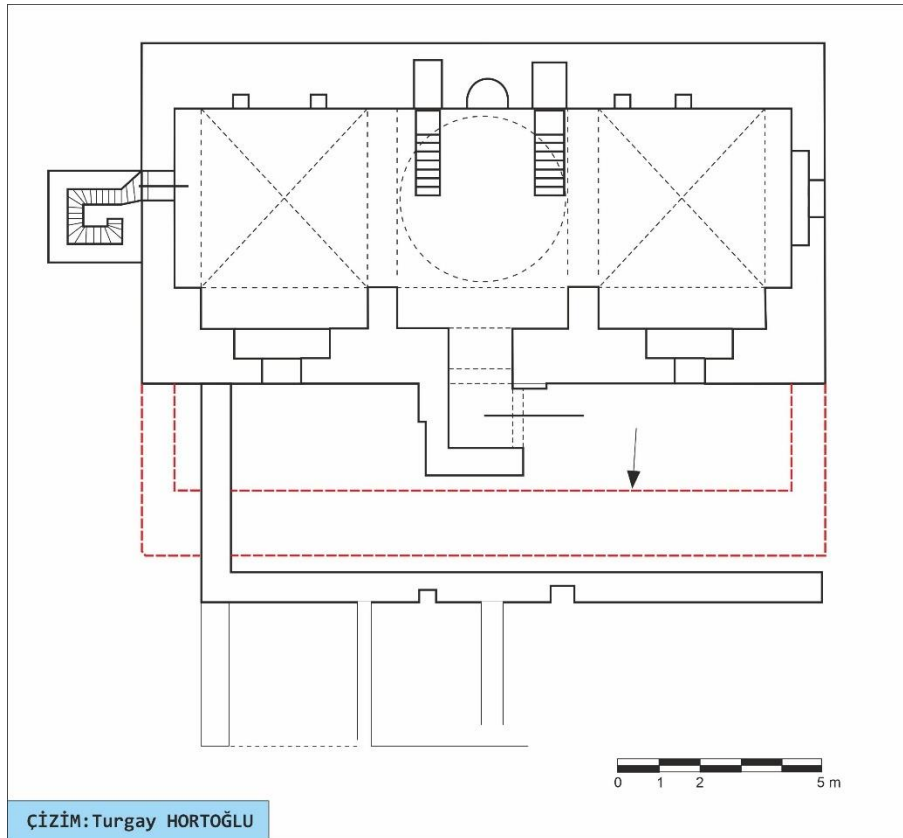
Çizim-7: El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami (1. Res. Dön.) Güney Cephe Restitüsyon Önerisi

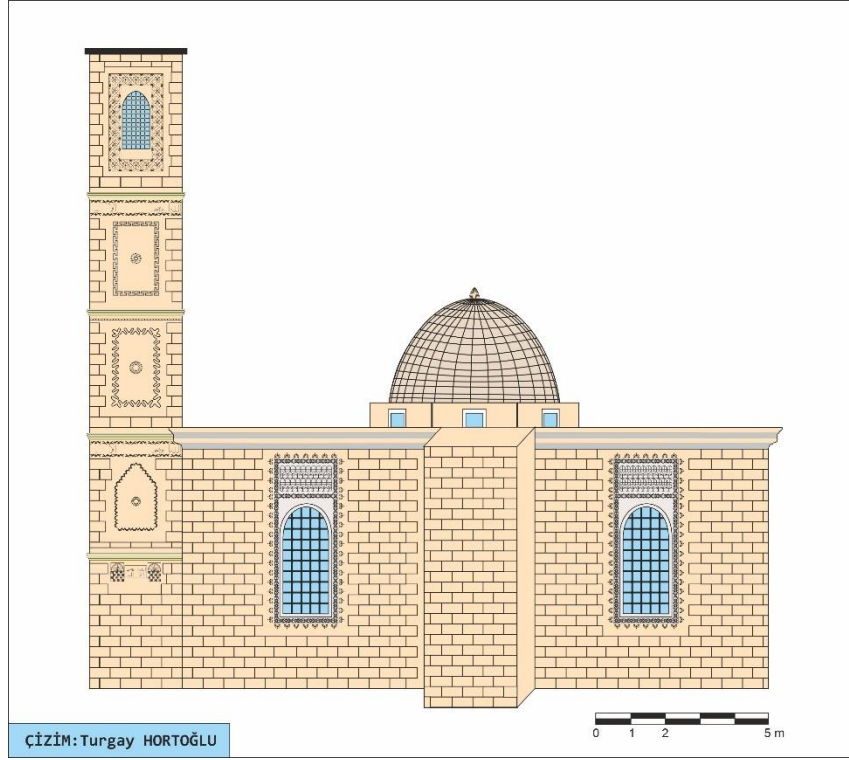
Çizim-8: El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami Mihrabında Kullanılan Devşirme Mimari Parça

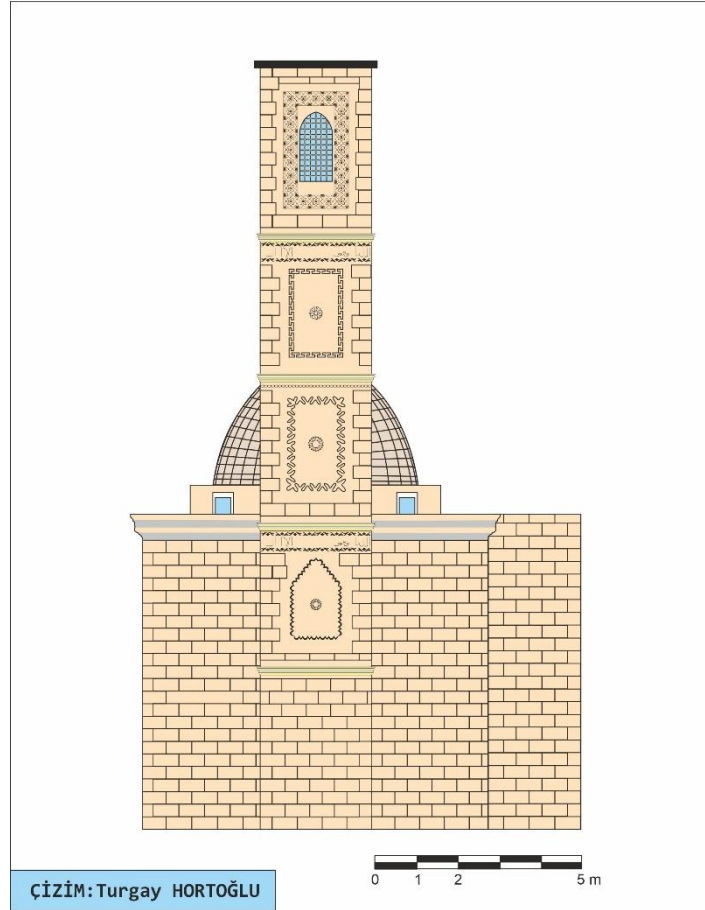
Çizim-9: El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami (1. Res. Dön.) Batı Cephe Restitüsyon Önerisi

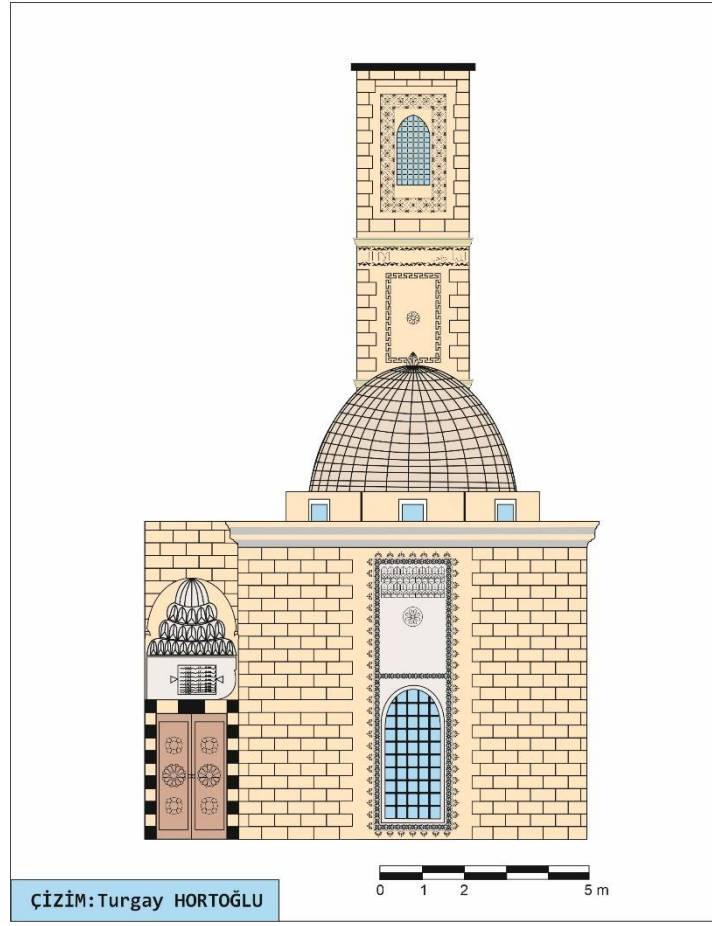
Çizim-10: El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami İkinci Restitüsyon Dönemi

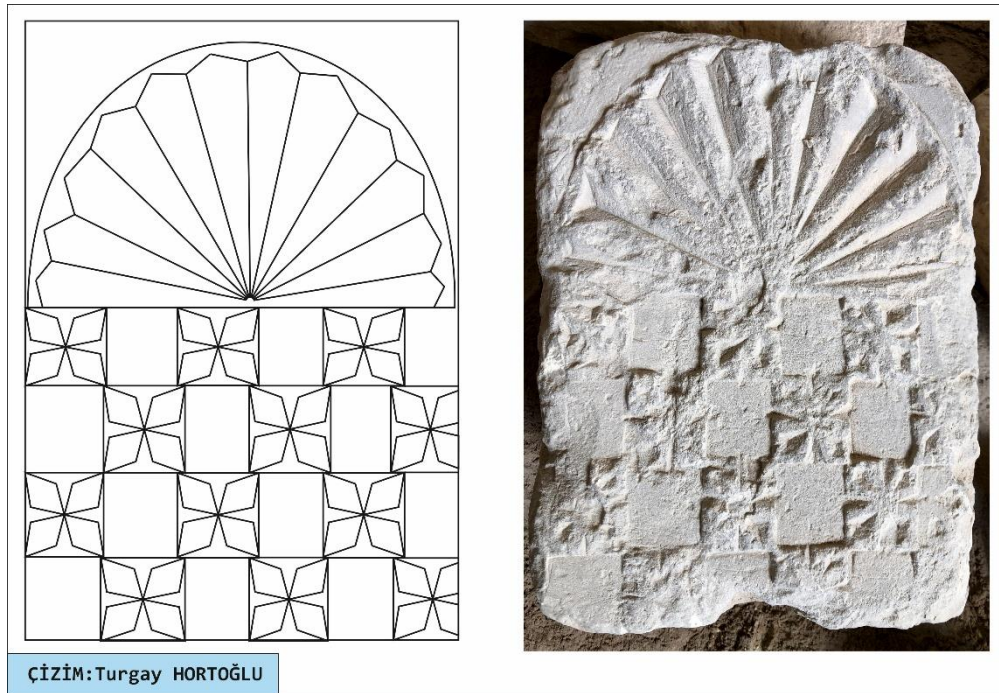
Çizim-11: El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami (2. Res. Dön.) Kuzey Cephe Restitüsyon Önerisi

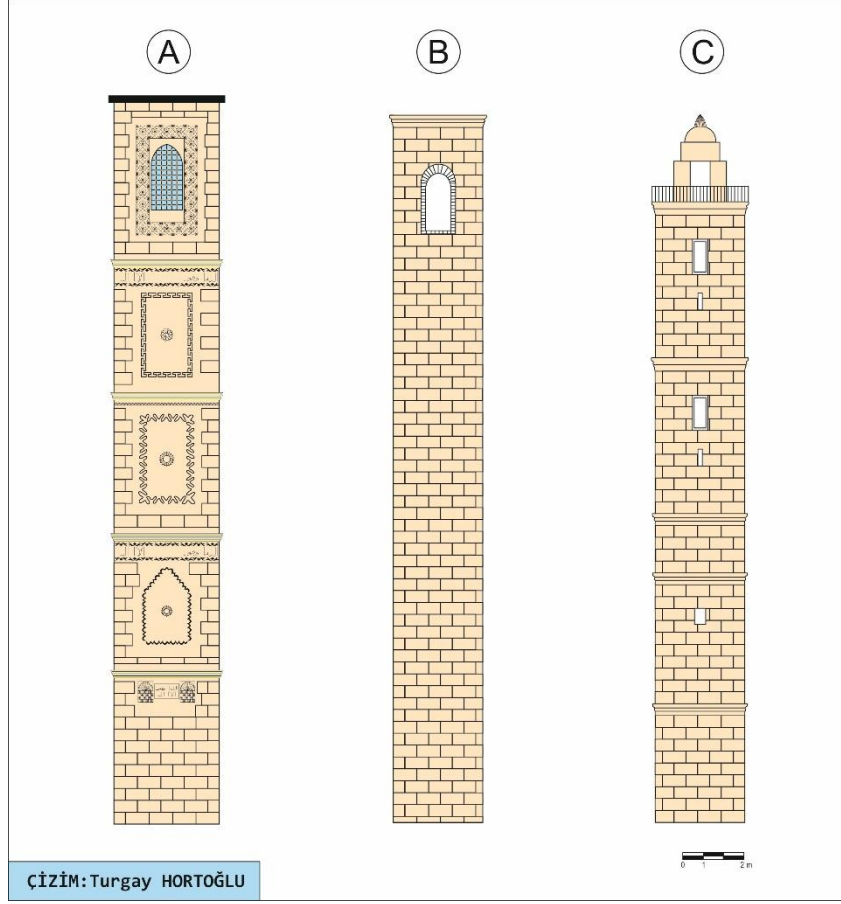
Çizim-12: El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami (2. Res. Dön.) Doğu Cephe Restitüsyon Önerisi

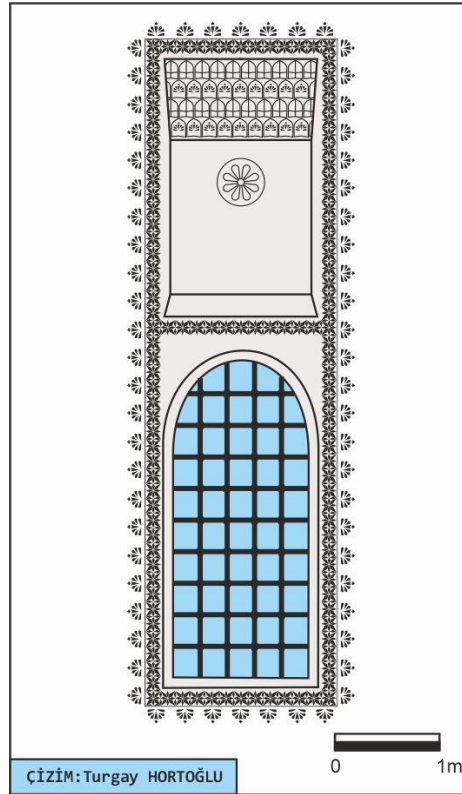
Çizim-13: El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami (2. Res. Dön.) Batı Cephe Restitüsyon Önerisi

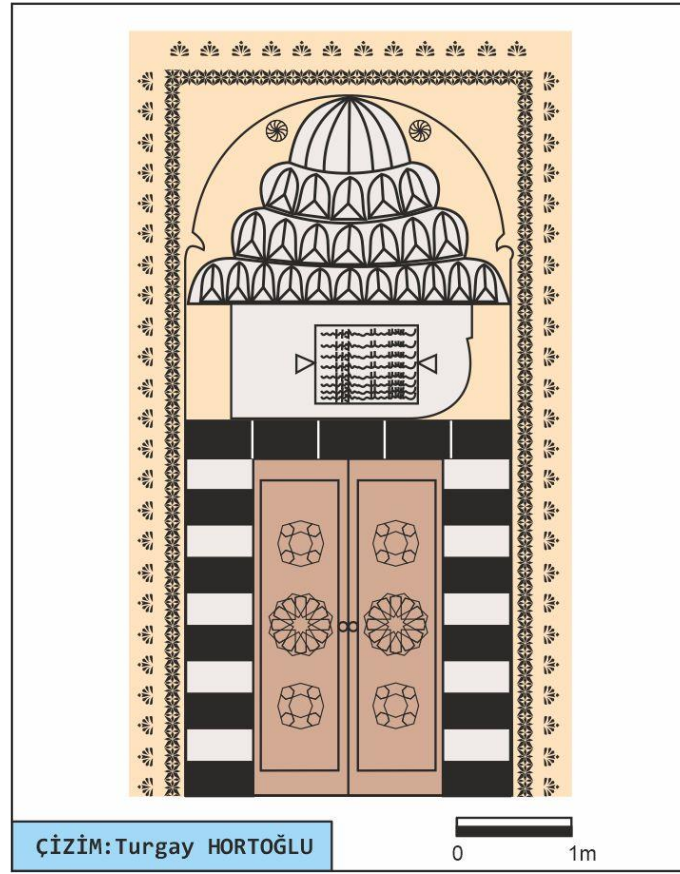
Çizim-14: El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami Dilimli Bezemeli Mimari Parça

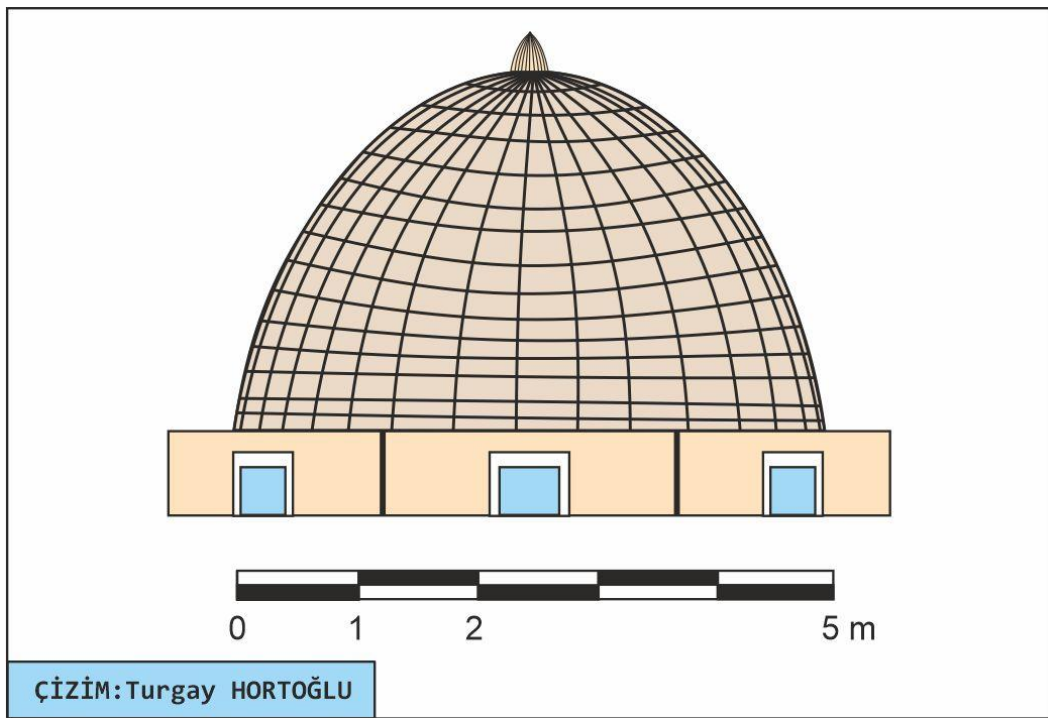
Çizim-15: A: Silvan Eski Minare, B: Haffah Salahaddin Cami Minare, C: Halep Kale Cami Minare

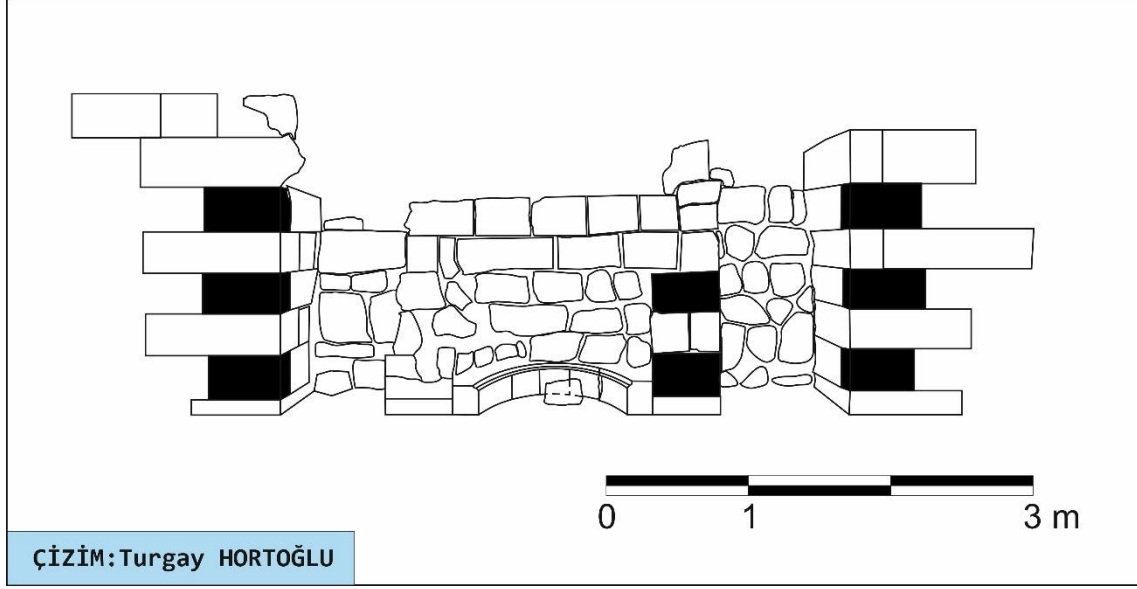
Çizim-16: El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami Pencere Restitüsyon Önerisi

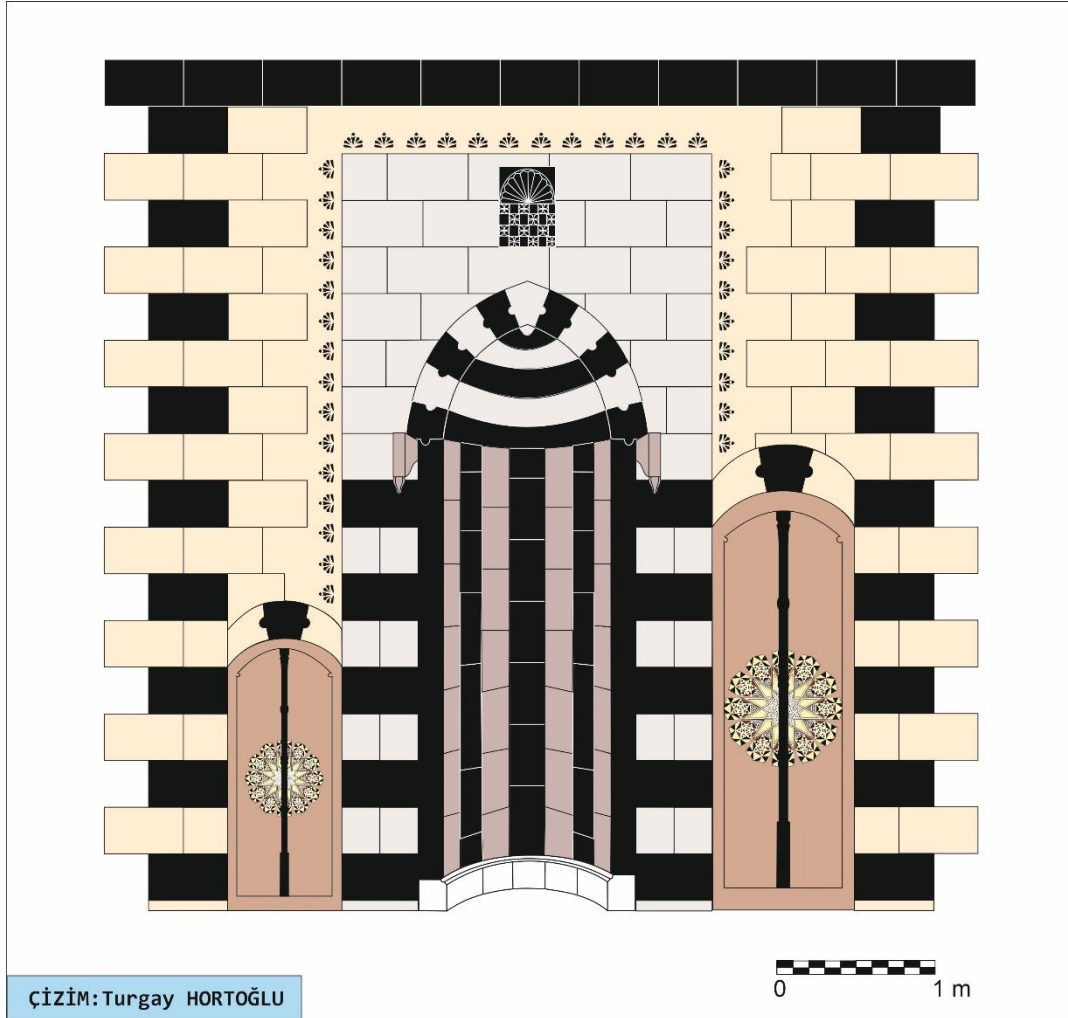
Çizim-17: El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami Taç Kapı Restitüsyon Önerisi

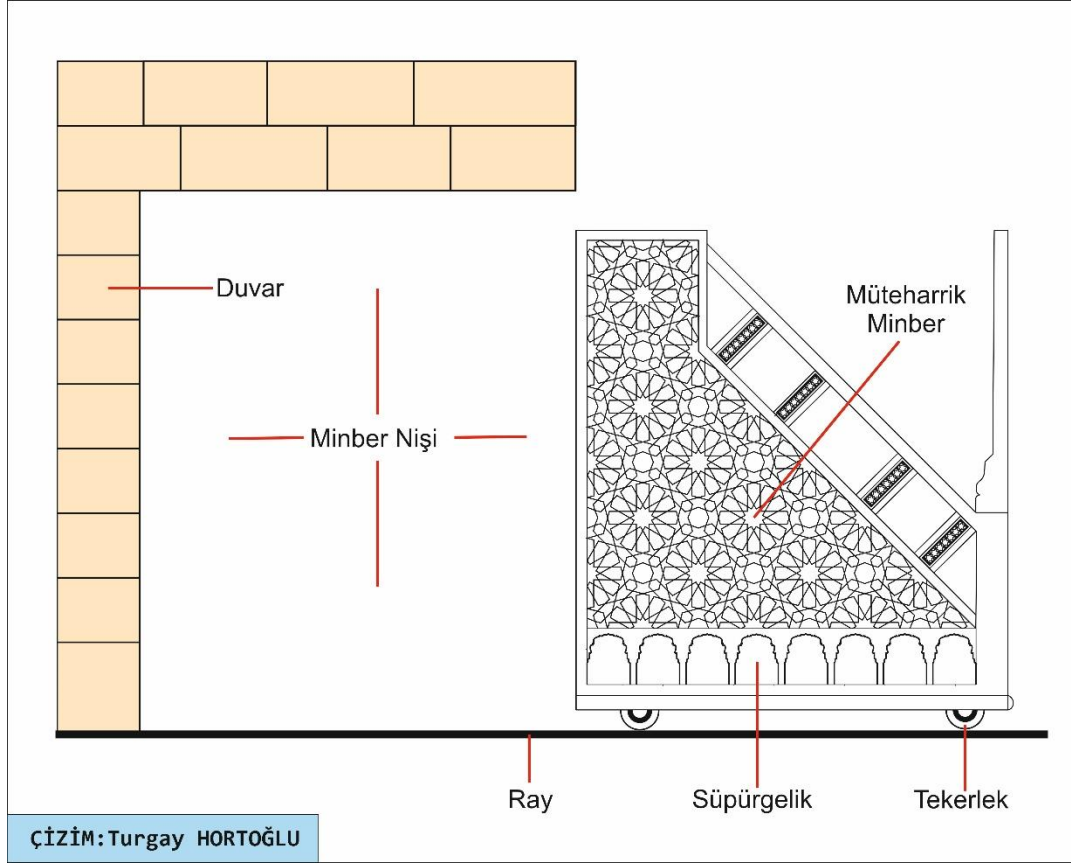
Çizim-18: El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami Kubbe Restitüsyon Önerisi

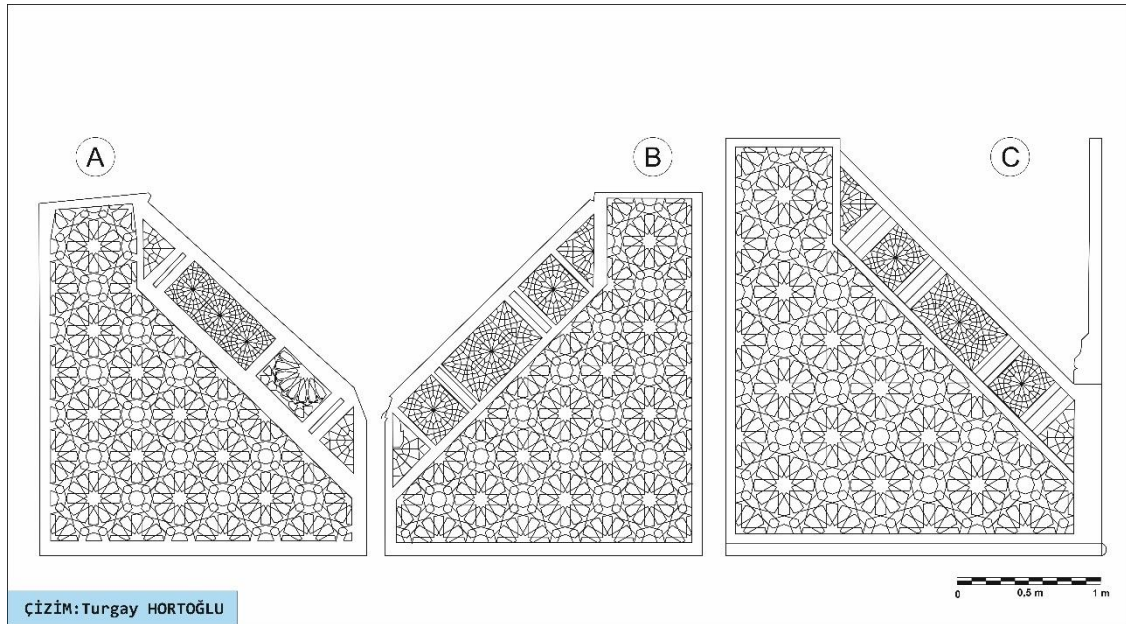
Çizim-19: El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami Mihrap, Minber ve Vaaz Kürsüsü Nişleri Durumu

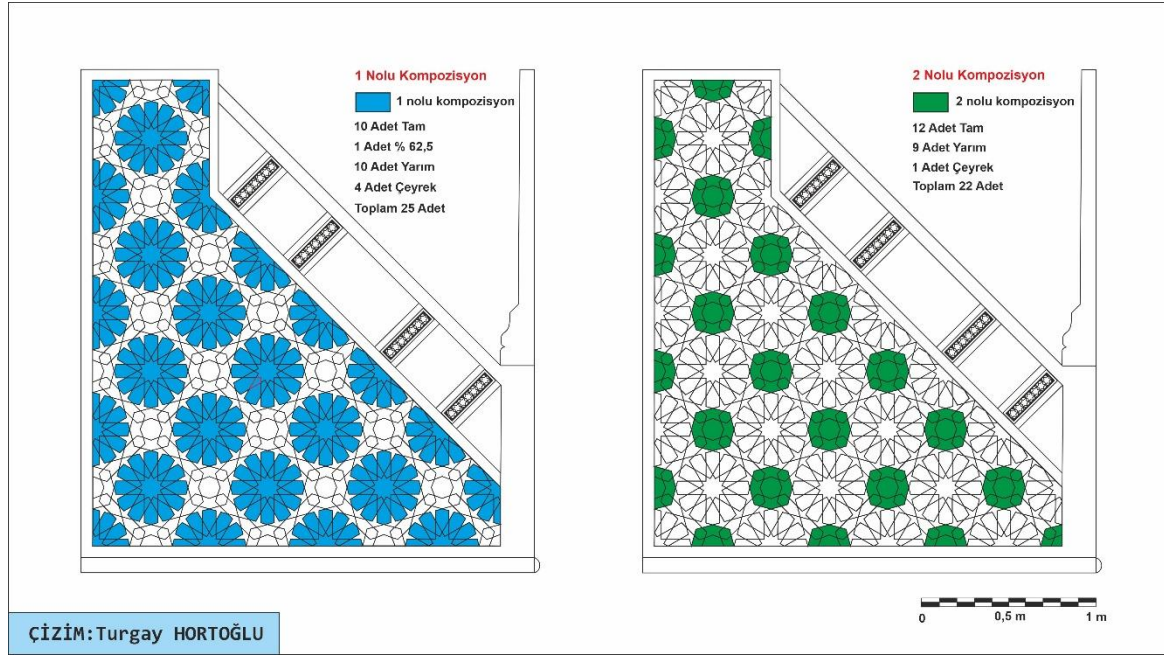
Çizim-20: El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami Mihrap, Minber ve Vaaz Kürsüsü Restitüsyon Önerisi

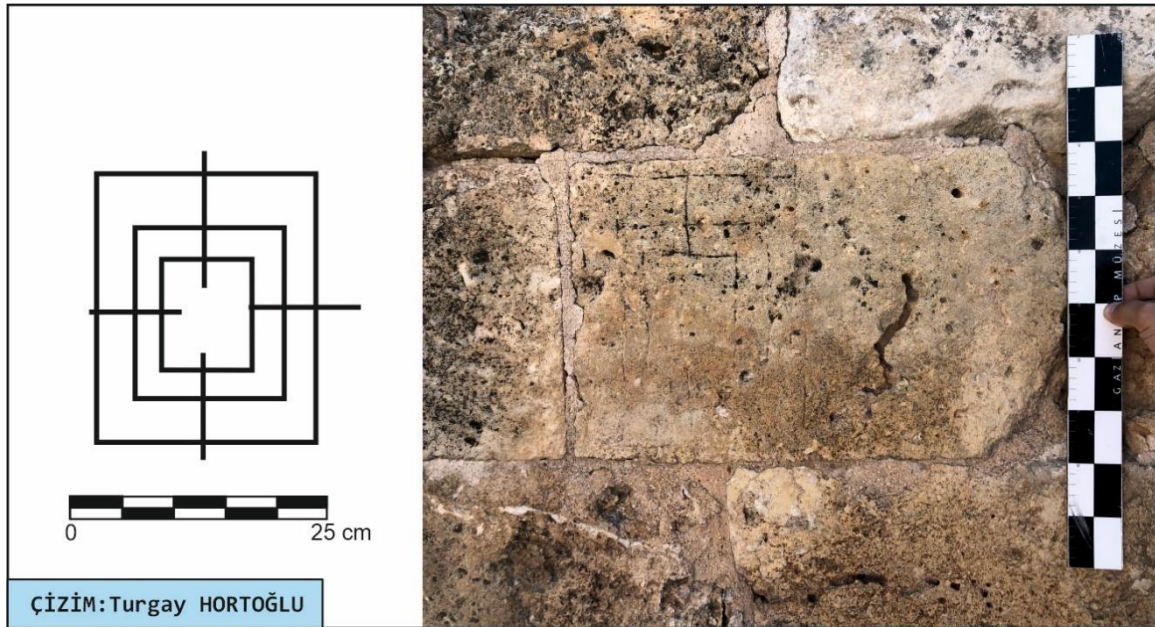
Çizim-21: Mueharrik Minber Çalışma Prensibi

Çizim-22: A: Friedrich Sarre Yayınındaki Doğu Cephe, B: Türk ve İslam Eserleri Müzesi Batı Cephe C: Kadı Kemaleddin Cami Doğu Cephe

Çizim-23: Kadı Kemaleddin Cami Minberi, TİEM Minberi ve Sarre Minberi yan Aynalığında Uygulanan Ortak Şablon

Çizim-24: El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami Harimin Doğu Duvarındaki Mandala Şeması

GÖRSELLER

Görsel-1: Kazı Çalışmalarının Yeni Başladığı 2000'li Yıllar (Balcıoğlu, 2001, s.256)

Görsel-2: Gaziantep Kalesi 1950 ve 1976 Hava Fotoğrafları (Harita Genel Komutanlığı)

Görsel-3: Gaziantep Kalesi 06.02.2023 Depremi Sonrası Hava Fotoğrafi

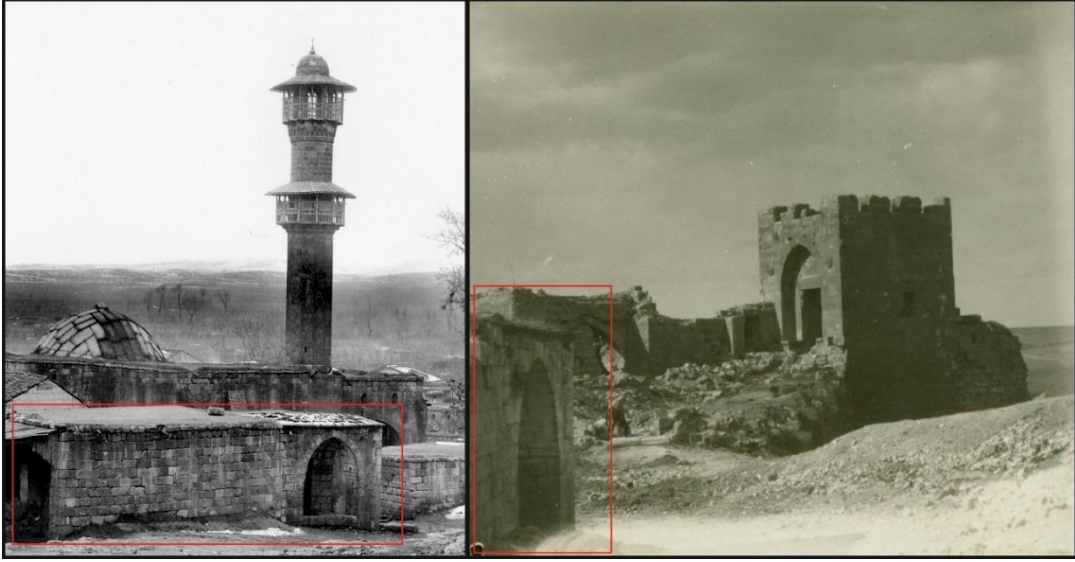
Görsel-4: Gaziantep Kalesi El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami Hava Fotoğrafi

Görsel-5: A: Gaziantep Kalesi Kuzey Batısı Tünel Girişi, B-C: Tatlı Su ve Acı Su Kaynağı, D: Kaya Oyma Tünel, E: Tünel Yol Ayrımları

Görsel-6: Gaziantep Kalesi Kuzey Batı Cepheden 06.02.2023 Depremi Sonrası Durumu

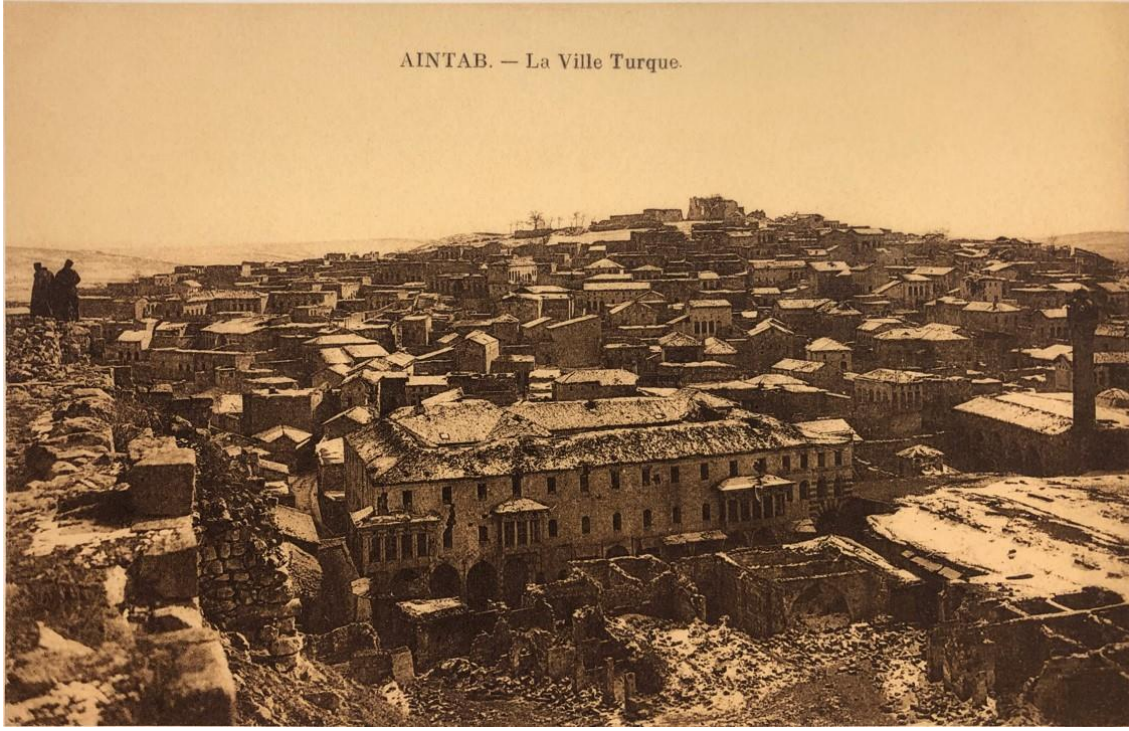
Görsel-7: Antep Kalesi Batı Girişi Kanuni Sultan Süleyman Kapısı

Görsel-8: Antep Kalesi B-4: Burç Dört, B-6: Burç Altı (Bakınız: Çizim-2)

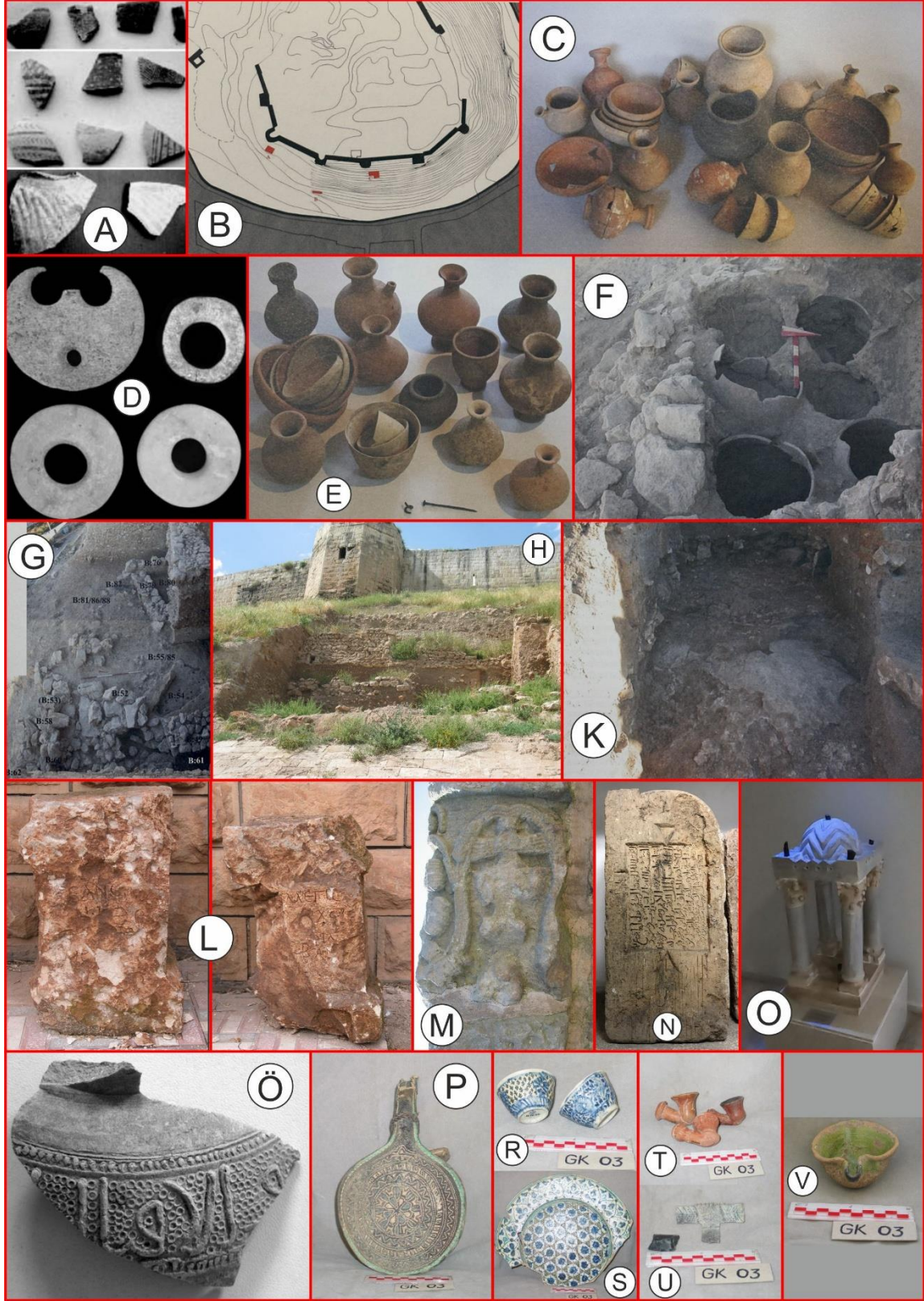
Görsel-9: Antep Kalesi B-6 Burcu Eteklerinde Bulunan Bizans Dönemi Girişine Ait Burç Kalıntısı

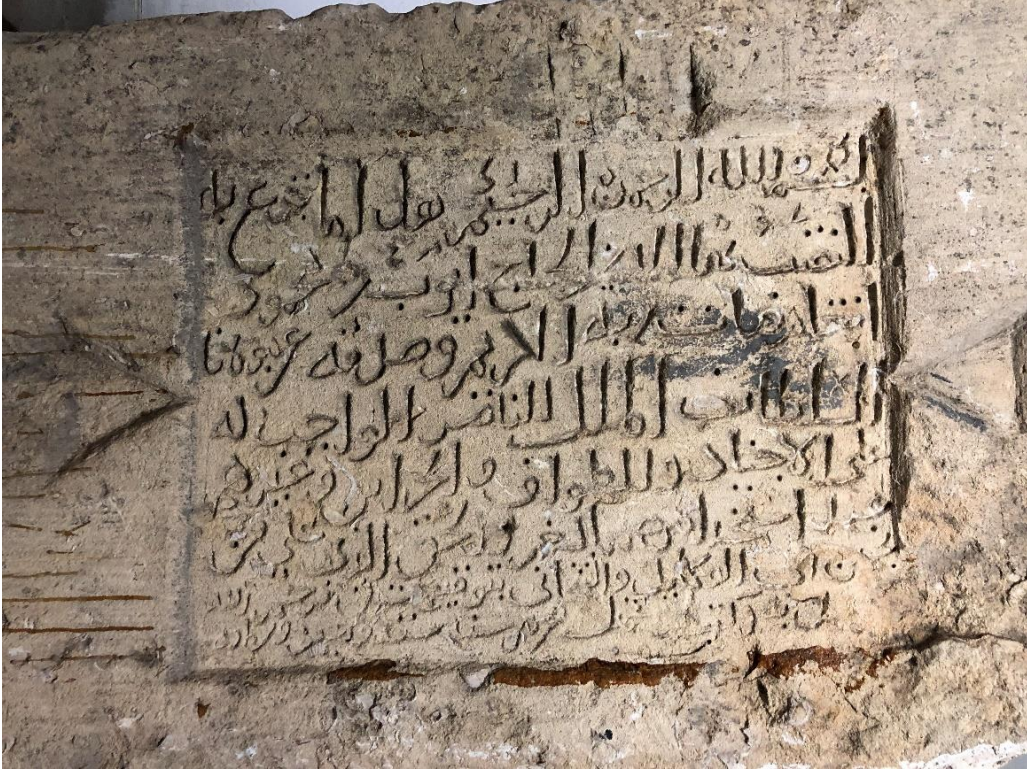
Görsel-10: Gaziantep Kalesi Güneydoğusunda Halaf ve Ubeyd Kültür Katmanlarının Bulunduğu Düşünülen Karanlık Bedesten

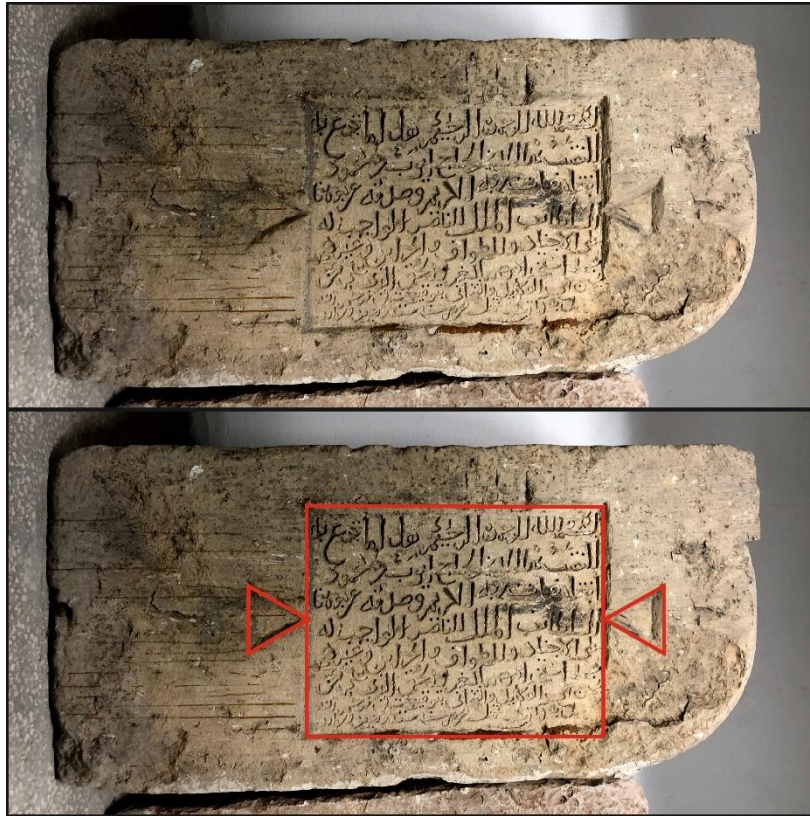
Görsel-11: Gaziantep Kale Cami Mihrabında Bulunan Bizans Dönemi Altarı Konumu (Görsel: Çam, 2006, s.278,279) Ayrıca Bakınız: Görsel-12-M

Görsel-12: A: Halaf Seramikleri, B: Kale Höyük Kazısı A-B-C açmaları, C: Mezar Buluntuları, D: Kemik Halka ve Amulet, E: Mezar Buluntuları, F: Erzak Küpleri, G: Fırın, H: Tunç Çağı ve Orta Çağ Yapıları Duvarları, K: Kazı Sonucu Ulaşılan Ana Kaya, L: Zeus Altarları, M: Mihrap Duvarında Bulunan Altar, N: Müze Deposunda Bulunan Kale Kitabesi, O: Ö: İslami Dönem Seramik, P-R-S-T-U-V: Osmanlı Dönemi Matara, Fincan, Tabak, Lüle, Kurşun Levha, Kandil

Görsel-13: Gaziantep Kalesi Kitabesi (Gaziantep Arkeoloji Müzesi Deposu)

Görsel-14: Gaziantep Kalesi Kitabesi “Tabula Ansata” Çerçeve (Gaziantep Arkeoloji Müzesi Deposu)

Görsel-15: Gaziantep Debaghane (Tabakhane) Köprüsü Kitabesi

Görsel-16: Kuzeydoğu Köşesi Birinci Restitüsyon Dönemi Duvar Kalıntısı

Görsel-17: Kuzey Cephe İkinci Restitüsyon Dönemi

Görsel-18: Kuzey Cephe Giriş Geçidi Batı Cephesi İkinci Restitüsyon Dönemi

Görsel-19: Kuzey Cephe Giriş Geçidi Kuzey Cephesi İkinci Restitüsyon Dönemi

Görsel-20: Halep Kalesi Cami Güney ve Doğu Cephe (Kaynak: Wikimedia/Halep Kalesi)

Görsel-21: Doğu Cephe ve Kare Minare Kaidesi İkinci Restitüsyon Dönemi

Görsel-22: Harimin Doğu Duvarında Bulunan Minareye Geçiş Kapısı

Görsel-23: Güney Cephe Birinci ve İkinci Restitüsyon Dönemi

Görsel-24: Batı Cephe İkinci Restitüsyon Dönemi

Görsel-25: Harim Batı-Doğu Ekseni

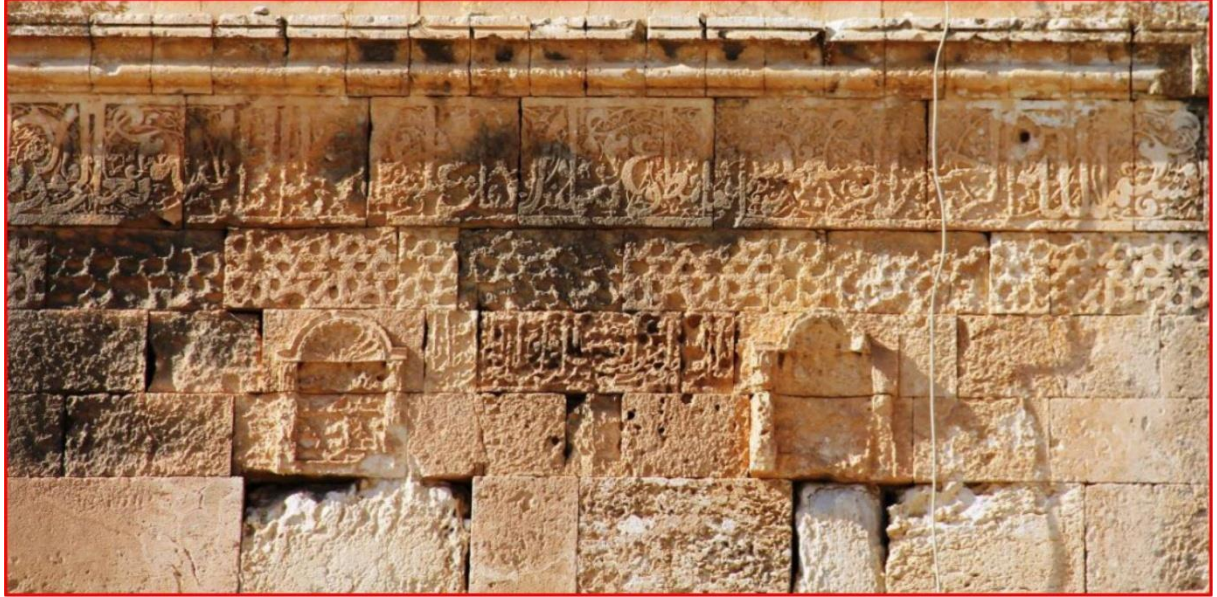
Görsel-26: Harim Batı ve Güney Duvarı

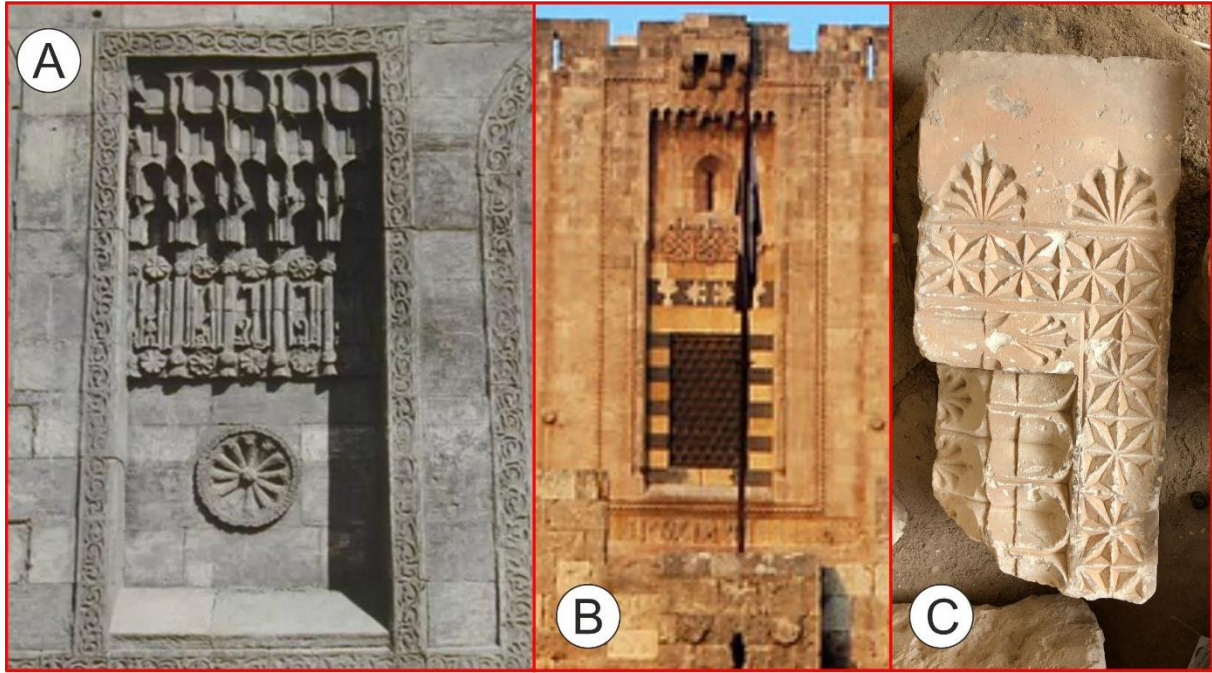
Görsel-27: El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami'ye Ait Mimari Parçalar A: 32x30 cm, Derinlik: 22 cm, B: 39x30 cm, C: 68x35 cm, Derinlik: 26 cm, D: 53x30 cm, (Mandala:22x26), E: 37x29 cm, Derinlik: 33 cm, F: 35x26 cm, Derinlik: 27 cm, G: 27x57 cm, Derinlik: 20 cm, H: 36x25 cm Derinlik:20 cm J: 34x26 cm, Derinlik: 19 cm, K: 31x40 cm, Derinlik: 21 cm, L-M: 17x24 cm, Derinlik: 10 cm, N: 32x28 cm, Derinlik 31 cm, O: 35x15 cm, Derinlik: 26, P: 44x17 cm, Derinlik: 25 cm, , R-S: 32x6 cm, Derinlik:27 cm, T: ?

Görsel-28: A: Silvan Eski Minare, B: Haffah Salahaddin Kalesi Cami Minaresi, C: Halep Kale Cami Minaresi, D: Halep Ulu Cami Minaresi E: Kahire El-Medresetü's Sâlihiye Minaresi

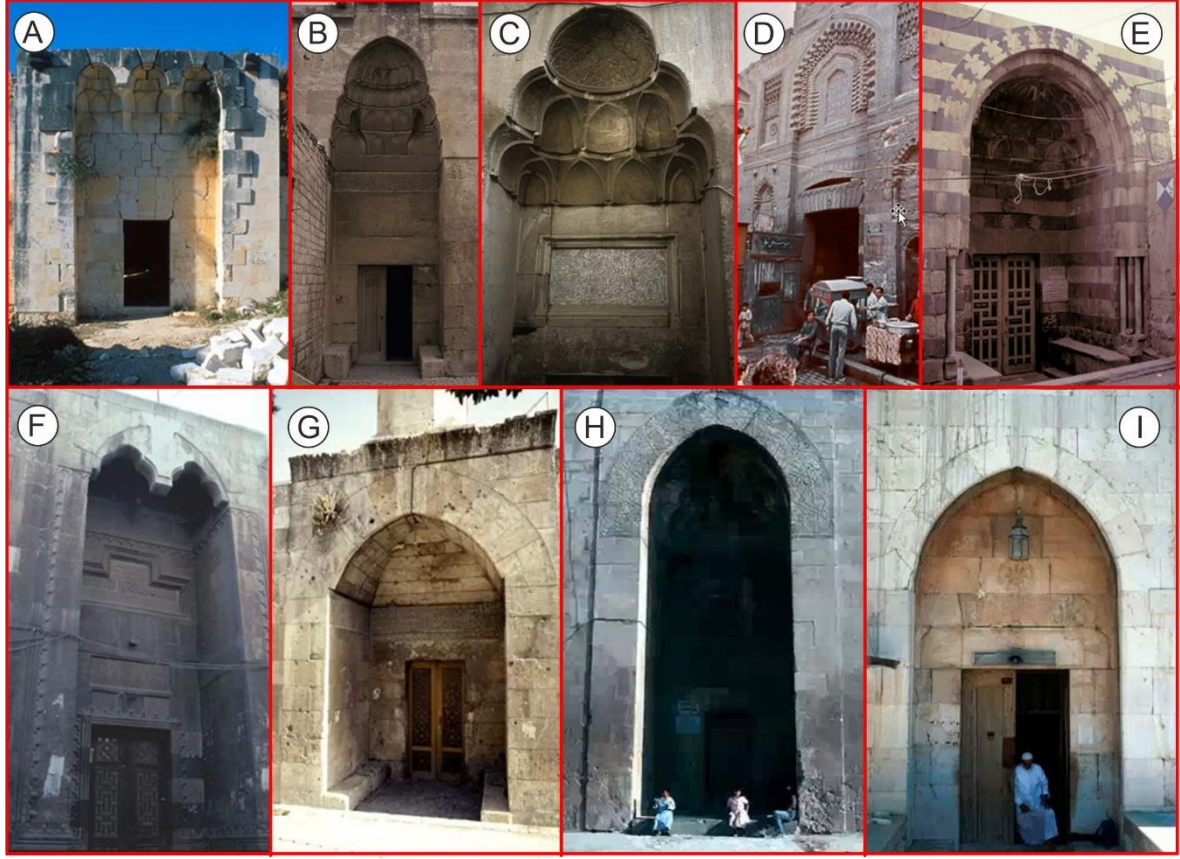
Görsel-29: Silvan Eski Minare Dilimli Güneş Kursu Bezemesi

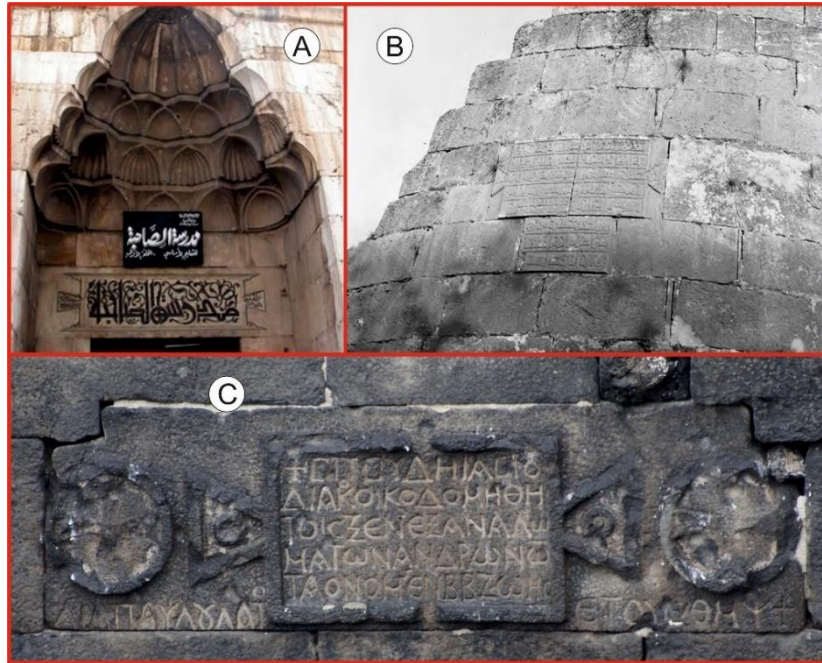
Görsel-30: A: Kahire El-Medresetü's Sâlihiye Kör Pencere Nişi, B: Halep Kalesi Pencere Nişi, (AYAN, 2017, s.51.) C: Gaziantep Kalesi Mimari Parça

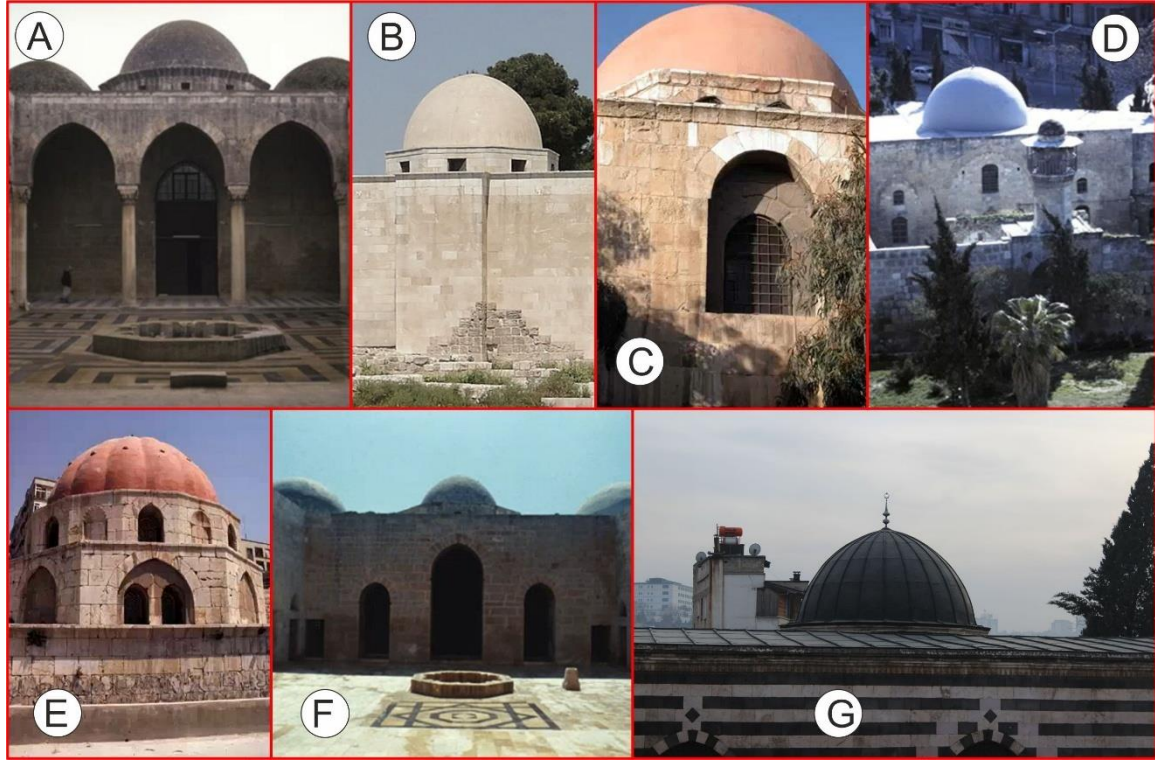
Görsel-31: A: Kadı Kemaleddin Cami Penceresi, B: Ravanda Kalesi Penceresi, C: Ravanda Kalesi Lentolu Basık Kemer, D: Ravanda Kalesi Sivri Kemer

Görsel-32: A: Haffah Salahaddin Kalesi Mescidi Taç Kapısı, B: Halep Firdevsi Medresesi Taç Kapısı, C: Halep Dayfe Hatun Hankâhı Taç Kapısı, D: Kahire Salih Necmettin Medresesi Taç Kapısı, E: Şam Qaymari Maristanı Taç Kapısı, F: Şam Adiliye Medresesi Taç Kapısı, G: Halep Sultaniye Medresesi Taç Kapısı, H: Halep Zahiriye Medresesi Taç Kapısı, I: Şam Rükniye Medresesi Taç Kapısı

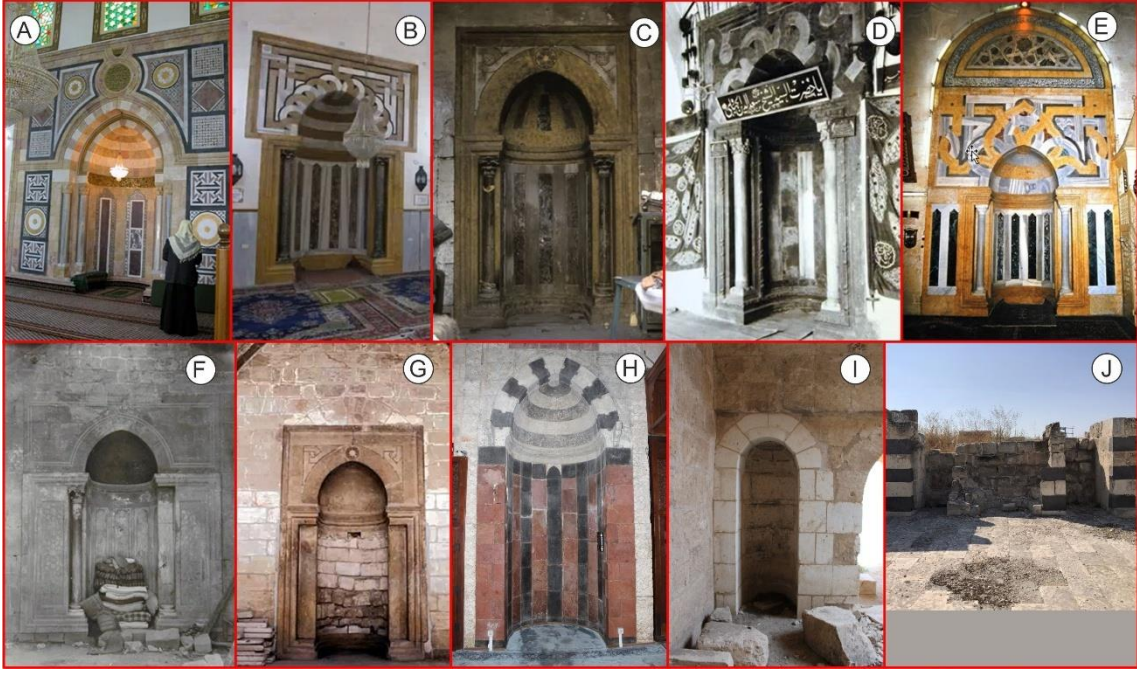
Görsel-33: A: Şam Sahibiye Medresesi, B: Silvan Sur Duvarı Arap Alfabeli Tabula Ansata Çerçevesi Kitabes (Gertrude Bell Arşivi), C: Diyarbakır Dağkapı MS 449 Tarihli Hosbice Kitabesi (Beysanoğlu, 2003, ss.151)

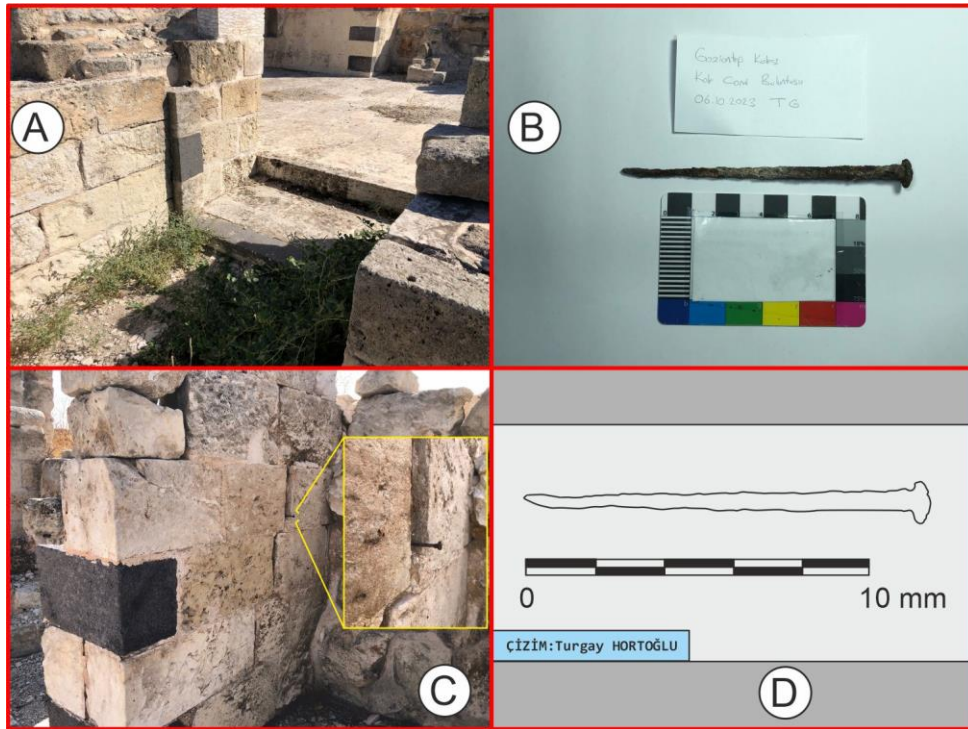
Görsel-34: A: Halep Firdevsi Medresesi Kubbesi, B: Halep Kale Cami Kubbesi, C: Şam Adiliye Medresesi Kubbesi, D: Halep Sultaniye Medresesi Kubbesi, E: Şam Rükniye Medresesi Kubbesi, F: Halep Kamiliye Medresesi Kubbesi, G: Gaziantep Kadı Kemaleddin (Boyacı) Cami Kubbesi

Görsel-35: Mihrap-Minber-Vaaz Kürsüsü Nişi

Görsel-36: A: Şam Aksab Cami Mihrabı, B: Halep Sultaniye Medresesi Mihrabı, C: Halep Daye Hatun Hankâhı Mihrabı, D: Halep Shadhbakhtiyya Medresesi Mihrabı, E: Halep Firdevsi Medresesi Mihrabı, F: Halep Zahiriye Medresesi Mihrabı, G: Halep Kamiliye Medresesi Mihrabı, H: Gaziantep Kadı Kemaleddin Cami Mihrabı, I: Ravanda Kalesi Mihrabı, J: Gaziantep Kalesi El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami Mihrabı

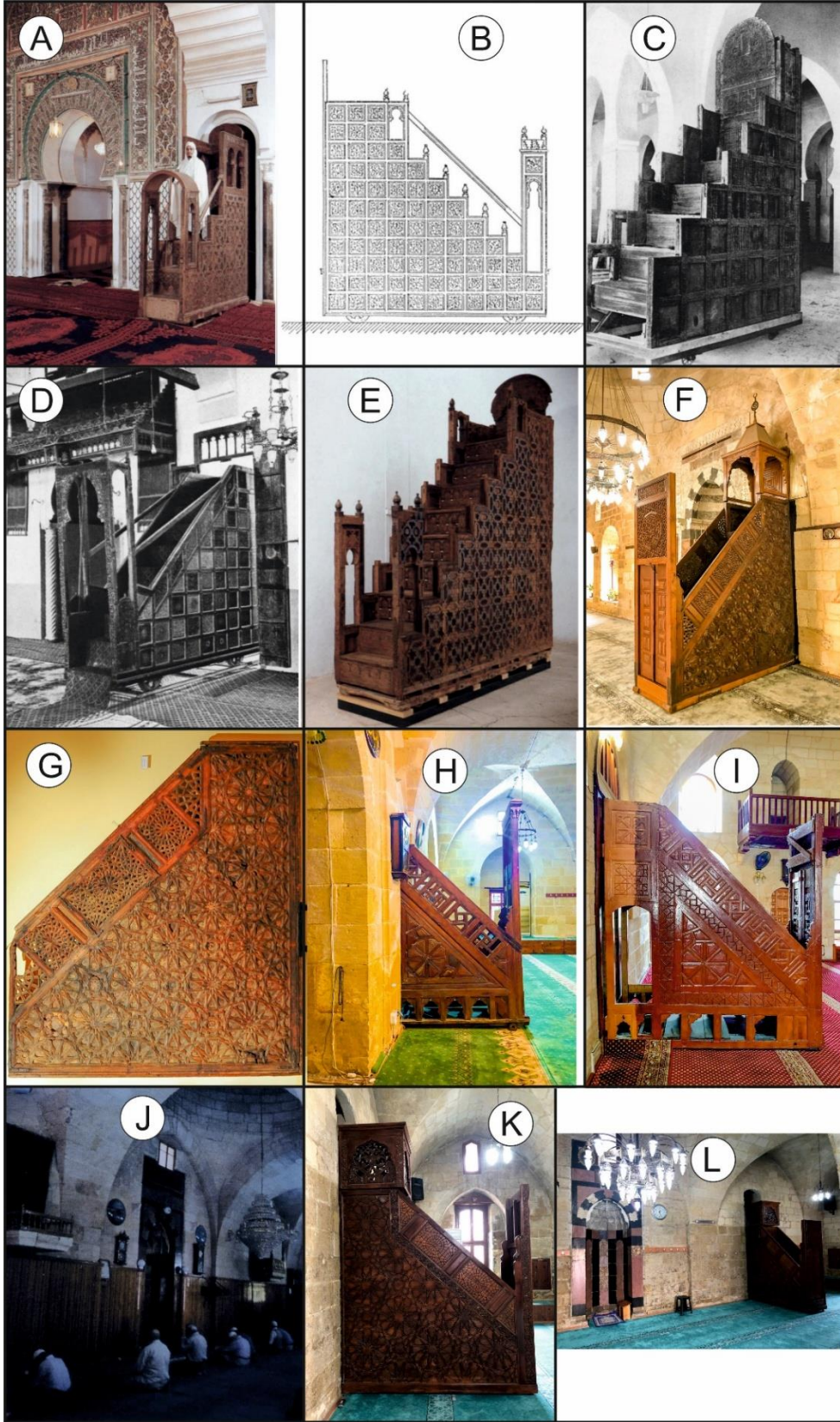
Görsel-37: A: El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami Girişi, B: El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami Minber Nişi Çivisi, C: Çivin Bulunduğu Minber Nişi Çivisi, D: El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami Minber Nişi Çivisi Çizimi

Görsel-38: Gaziantep Kadı Kemaleddin (Boyacı) Cami Mihrabı ve Müteharrik Minberi

Görsel-39: Halep Haleviye Medresesi Ahşap Mihrabı

Görsel-40: Hareketli Minberler; A: Marakeş Qasba Cami (Carboni, 1998, s. 44), B: Kurtuba Ulu Cami (Carboni, 1998, s. 51), C: Endülüs Cami (Carboni, 1998, s. 52), D: Cezayir Ulu Cami (Carboni, 1998, s. 53), E: Kutubiyye Cami (Carboni, 1998, s. 54), F: Gaziantep Kadı Kemaleddin Cami, G: Gaziantep Kale El-Melikü'n-Nâsır II. Salâhaddin Yûsuf Cami, H: Gaziantep Ahmet Çelebi Cami, I: Gaziantep Şirvani Cami, J: Ömeriye Cami (Çam, 2006, s.345) , K: Ömeriye Cami, L: Ömeriye Cami

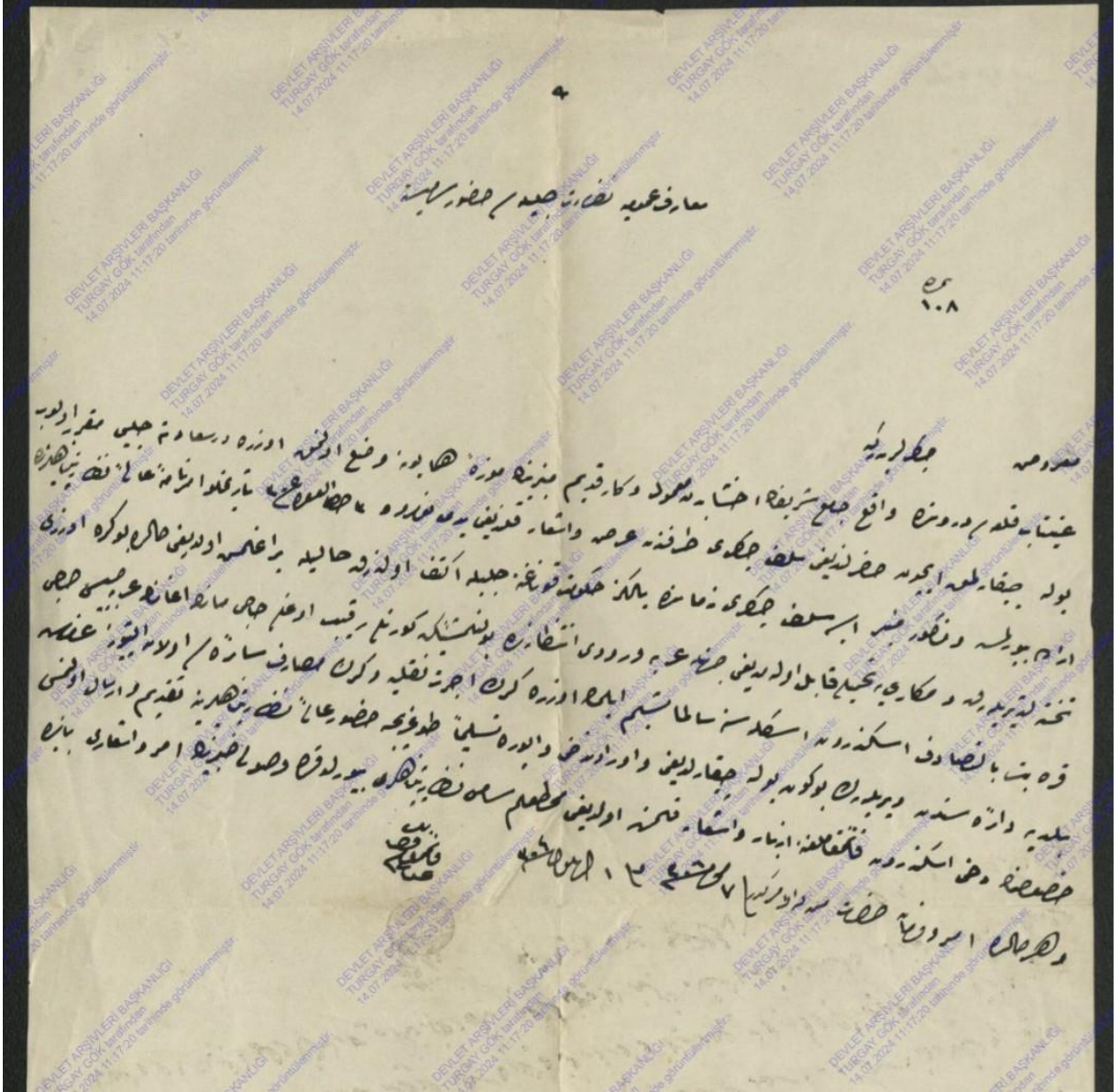

Görsel-41: El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami Minber Rayı Çukuru (Balcıoğlu, 2001, s.258)

Görsel-42: Gaziantep Kadı Kemaleddin Cami Minberi Fotoğrafi, Çizimi ve Hatemkârî Bezemesi

Görsel-43: Gaziantep El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami (Birinci Belge)

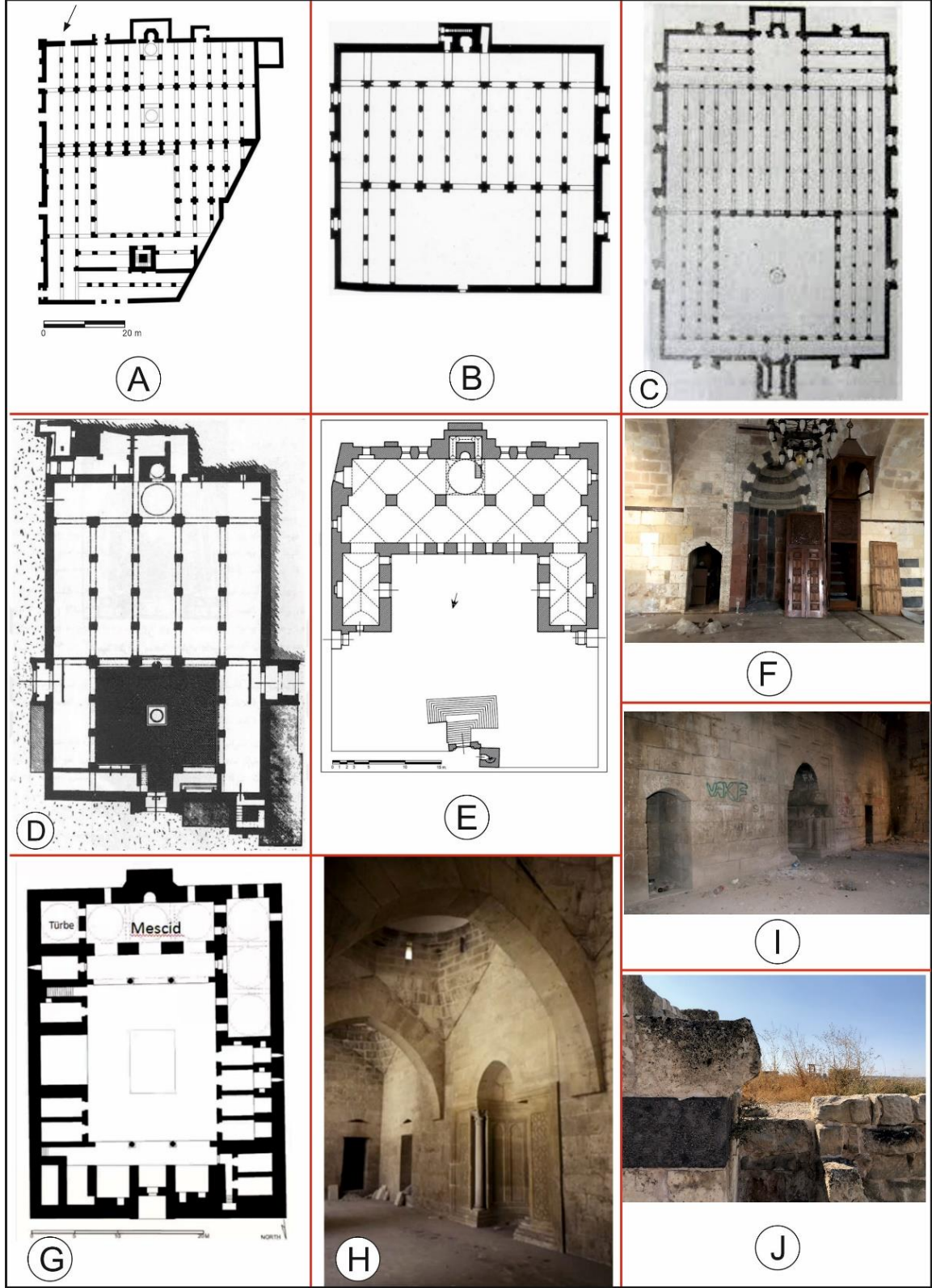
Görsel-44: Gaziantep El-Melikü'n-Nâsır II. Salâhaddin Yûsuf Cami (İkinci Belge)

Görsel-45: A: Friedrich Sarre Yayınındaki Doğu Cephe (Çam, 2009, s.117), B: Türk ve İslam Eserleri Müzesi Batı Cephe (TİEM), C: Kadı Kemaleddin Cami Doğu Cephe

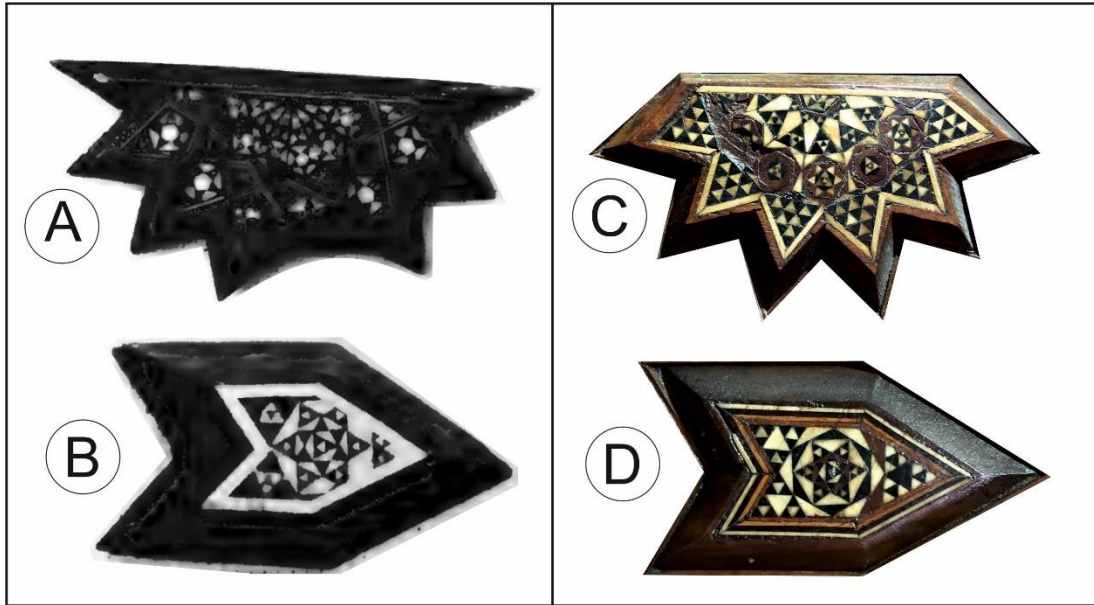
Görsel-46: A: Türk İslam Eserleri Müzesi Gaziantep Minberi Kalemîşi Bezeme, B: Ali Nacar Cami Vaaz Kürsüsü Tarihi ve Kalemîşi Çiçek Bezemesi, C: Ankara Hacı Bayram Veli Cami Minberi Kalemîşi

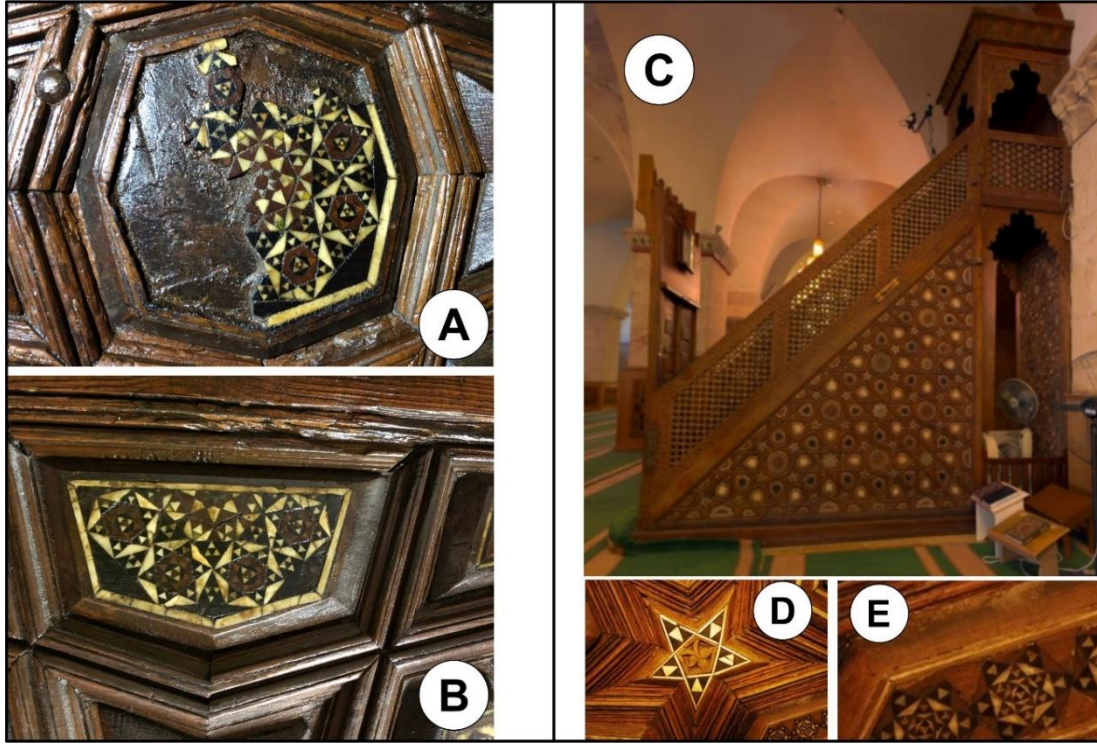
Görsel-47: A: Tilimsân Ulu Cami (1134) B: Tinmel Ulu Cami (1153) C: El-Manûra Cami (1302) D: el-Hamra Cami (XIV. yüzyıl) E: Kadı Kemaleddin Cami (1216-1260) F: Kadı Kemaleddin Cami Minberi ve Vaaz Kürsüsü Nişi G: Halep Zahirîye Medresesi H: Halep Zahirîye Medresesi Vaaz Kürsüsü Nişi I: Araban Kale Cami Vaaz Kürsüsü Nişi

Görsel-48: El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami Mihrabın Doğusundaki Niş Zeminindeki Ahşap Plakalar

Görsel-49: A-B: Mescid-i Aksâ Minber Modülleri (Auld, 2009, s.82), C-D: Kadı Kemaleddin Cami Minber Modülleri

Görsel-50: A-B: Gaziantep Kadı Kemaleddin Cami Minberi Hatemkâri Detayı, C-D-E: Halep Ulu (Büyük Emevi) Cami Minberi ve Hatemkâri Detayı

Görsel-51: El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami Harimin Doğu Duvarındaki Mandala Şeması Konumu

AKADEMİK ÖZGEÇMİŞ

Turgay HORTOĞLU
01/02/1982 Malatya/Yeşilyurt
turgayhortoglu.akdeniz@gmail.com
ORCID ID 0000-0002-8411-7382

Eğitim:

Lisans; Muğla Sıkı Koçman Üniversitesi/Sanat Tarihi
Lisans; Akdeniz Üniversitesi/Sanat Tarihi
Yüksek Lisans; Gaziantep Üniversitesi/Arkeoloji

Görevler:

6 Şubat 2023 Depremi Gaziantep Kültür Envanteri Hasar Tespit Çalışması
Şehitkamil Survey 2023-2024 (Gaziantep Şehitkamil Yüzey Araştırması)
Gaziantep Üniversitesi Ayıntab Araştırmaları Dergisi (Editör) 2023-Devam Ediyor

Yayınlar:

Gök, Turgay, Kadı Kemaleddin (Boyacı) Cami Banisi ve İnşa Tarihi ile İlgili Önergeler, Arulis Dergisi, S.11, 2022, s.47-51.

Gök, Turgay, Gaziantep Alaybey Cami Minberi Kûlahındaki Servi Ağacı Bezemesi ile Tasavvuf, Miraç Hadisesi ve Hz. Musa Kıssası Arasındaki İkonografik Benzerlik, Gaziantep Üniversitesi Ayıntab Araştırmaları Dergisi, C.5, S.2, 2022, s.75-106.

Gök, Turgay, Gaziantep'te Bir Mimar Sinan Eseri: Şeyh Fethullah Cami Mimarisinde Sembolizm, Gaziantep Üniversitesi Ayıntab Araştırmaları Dergisi, C.6, S.1, 2023.

Yıl: 1984, Soldan Sağa Mustafa (Paşa) Gök, Turgay Hortoğlu, Mukaddes (Kudret) Gök

ÖZGEÇMİŞ

Yazar 27.01.1982 tarihinde ikinci saatlerinde Malatya ili Yeşilyurt ilçesi Hıroğlu Mahallesi'nde dünyaya gelmiştir. Babasının adı Mustafa (Paşa) Gök, annesinin adı Mukaddes (Kudret) Aslan-Gök, ortanca kardeşinin adı Taner Gök ve en küçük kardeşinin adı Erkan Aslan'dır. Babası Yeşilyurt ilçesinin sevilen simalarından olup halk tarafından Paşa olarak anılmıştır. Babası Malatya Sümerbank Mensucat Fabrikası'nda işçi olarak çalışmış ve oradan emekli olmuştur. Annesinin asıl ismi Kudret olup kimlikte Mukaddes olarak ifade edilmektedir. Kardeşi Taner Türkçe Öğretmenliği mesleğiyle uğraşmakta olup kendisi de Sınıf Öğretmeni olan Aslıhan Özgün-Gök ile evlenmiş Azra ve Mustafa isiminde iki çocukları olmuştur. Küçük kardeşi Erkan annesinin kızlık soyadını alarak soy ismini Aslan olarak değiştirmiştir. Yazarın babası Mustafa Gök 16.03.1994 tarihinde ebediyete intikal etmiş ve Malatya/Yeşilyurt Tepecik Mezarlığı'na defnedilmiştir. Babasının vefatı üzerine 1996 yılında ailece Malatya'dan Gaziantep'e göç edilmiştir.

Baba tarafı Malatya ili Yeşilyurt ilçesinde, anne tarafı ise Malatya ili Develi, Cafana, Kuyulu köyleri ile Adıyaman ili Çelikhhan ilçesi Çampınar köyünde yaşamıştır. İlköğretimine Malatya ili Yeşilyurt ilçesi Gazi İlkokulunda başlamış ve Malatya merkez, Hasan Varol İlkokulu 2'de tamamlamıştır. Orta öğrenimine Malatya, Fırat İlköğretim Okulunda başlamış, Gaziantep, Gazi Orta Okulunda tamamlamıştır. Ortaöğretimden mezun olduktan sonra bayan kuaförlüğü mesleğine atılmış ve eğitim hayatına ara vermiştir. 1997 ile 2015 yılları arasında icra ettiği bayan kuaförlüğü mesleğinde 2005 yılında Gaziantep ili Şehitkamil ilçesi

Değirmişem Mahallesi Süleyman Kuranel Caddesi'nde kendi kuaför salonunu açmış ve 2015 yılına kadar bu işletmeyi işletmiştir. 2016 yılında Açık Öğretim Lisesi üzerinden eğitim hayatına yeniden başlamış ve iki yılda Açık Öğretim Lisesinden mezun olmuştur. 2018 yılında Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sanat Tarihi bölümünde lisans eğitimine başlamış 2019 yılında ise Akdeniz Üniversitesi, Sanat Tarihi bölümüne yatay geçiş yapmıştır. 2022 yılında Akdeniz Üniversitesinden mezun olmuş ve aynı yıl Gaziantep Üniversitesi, Arkeoloji Bölümünde Yüksek Lisans eğitimine başlamıştır. Dr. Öğr. Üyesi Eyyüp Ay ve Prof. Dr. Yıldırım Özbek danışmanlığında Gaziantep ve Kilis Bölgesi Eyyûbî Dönemi Mimarisi tez konusunu çalışmaktadır. Ayrıca Prof. Dr. Ahmet Gündüz tarafından 2018 yılında kurulan Gaziantep Üniversitesi Ayıntab Araştırmaları Dergisi'nde 2023 yılında editör olarak görev almış ve halen bu görevi sürdürmektedir.

Yazar 2018-2019 yıllarında Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Arkeoloji Bölümünden Prof. Dr. Adnan Diler başkanlığında yürütülen Pedesa Kazısı laboratuvar çalışmalarında görev almıştır. 2021 yılında Zeugma Mozaik Müzesinde Genç Gönüllülük Projesi kapsamında stajyer olarak çalışmıştır. 06.02.2023 depreminden iki hafta sonra Gaziantep Büyükşehir Belediyesi, Gazi Kültür AŞ tarafından Gaziantep Kültür Envanteri Hasar Tespit çalışmasını yürütmek üzere görevlendirilmiş, Gaziantep ili ve kırsalında bulunan tarihi ve anıtsal mimari eserlerin hasar tespit raporlarını yazmıştır. 2023 ve 2024 yılında Almanya Kiel Üniversitesi, Arkeolog Birgül Öğüt başkanlığında Şehitkamil Yüzey Araştırmasında Sanat Tarihçi olarak görev almıştır.

Yazar 2022 yılında Gaziantep Büyükşehir Belediyesi, Haydi Halkekmek büfelerinde satış temsilcisi olarak işe başlamış, 2023 yılı Şubat ayı deprem sonrası Gaziantep ili Kültür Envanteri Hasar Tespit çalışması için görevlendirme ile Gazi Kültür AŞ bünyesinde görevlendirilmiş bu süreçte Gaziantep ilinde bulunan 99 adet mimari kültür varlığının hasar tespitini yapmış, ayrıca bazı kitap çalışmalarında redaktör olarak görev almıştır. 2024 yılı Ocak ayında tekrardan Halkekmek büfe satış temsilciline geçmiş, 2024 yılı sonunda Haydi Halkekmek büfelerinin özelleştirilmesi sonucu Gaziantep Büyükşehir Belediyesi Alo 153 bünyesinde çağrı operatörü olarak görevlendirilmiş ve halen burada çalışmaktadır.

Yazar, GÖK olan soy ismini Gaziantep 4. Asliye Hukuk Mahkemesinin 03.10.2024 tarihli kararı ile HORTOĞLU olarak değiştirmiştir. Malatya Yeşilyurt ilçesinde köklü bir geçmişe sahip olan HORTOĞLU sülalesi 1934 yılında çıkan soy ismi kanununda sülale ismi olan HORTOĞLU kelimesini soy isim olarak almaya çalışmış ancak yasalara göre lakap ve sülale isimlerinin soy isim olamayacağı hükmünden dolayı Gök, Görgün, Gökatalay, Gököl, Aksoy, Taşçı olmak üzere altı farklı soy isim almışlardır.

Hortoğlu ismi etimolojik olarak incelendiğinde kökeni Horasan'a kadar gitmektedir. Hun Devletinin Kursık ve Basık adlarındaki iki komutanı henüz MS 4. 5. yüzyıllarda Erzurum ve Malatya bölgesini kuşatarak bölgeye geldikleri bilinmektedir. Bu yönü ile düşünüldüğünde Hortoğlu ismi kökenini Horasan'dan alan ve Anadolu'yu yurt edinen Türk boylarına ait bir isimdir. Horasan kelimesinin etimolojisine baktığımız zaman "Hor" güneş, "Asan" ise aşan yani dağları tepeleri aşarak doğan anlamındadır. Güneş her gün doğudan "doğuyor" ve batıdan batarak "ölüyor". Ertesi sabah yine güneş doğduğunda, güneş dün batıdan batmıştı (ölmüştü) bugün yeniden doğudan doğdu yani "Hor" olarak anılan güneş "Hortladı" anlamı ile oluşmuştur. Daha sonraki yıllarda mezara gömülen kişinin dirilmesi ile özdeş kelime günümüzde bu anlamı ile anlaşılır olmuştur. İnsanın mezardan hortlaması da güneşin hortlaması gibidir. Çünkü üç çeşit güneş vardır. Gökte olan güneş "Aton", zerrede yani atomun

çekirdeğinde bulunan güneş “Atom”, birde insanın ruhu olan ve insanın içinde yanan güneşe ise “Amon” ismi verilmektedir. Böyle düşünüldüğünde insanın ruhu yani Amon’da bir güneş olduğu için mezardan dirilmesi tıpkı güneşin doğudan yeniden hortlaması gibi hortlamadır. Hz. İsa’nın da çarmıha gerildikten ve mezara konulduktan üç gün sonra dirilip 12 havarisine görünüp sonra da Tanrı katına yükseldiği İncil’de yazmakta ve Hristiyanlar tarafından inanılmaktadır. Bu olguya bakacak olursak Hz. İsa mezarından hortlamıştır. Hortlama kelimesi ilk ortaya çıktığında Güneşin hortlamasıyken Hz. İsa sonrasında mezardan hortlama olgusunu anlam olarak üzerine almıştır. İsim bu yönü ile düşünüldüğünde hem ait olunan şehir (yer) bildiren hem de mitolojik bağlam ve kadim anlam içeren bir bilgi anahtarı ve hazinesidir.

Ayrıca namı yedi cihanı dolanan Koç Köroğlu, en az 7.000 yıllık tarihi bilgi birikime sahiptir. Köroğlu Destanının Orta Asya anlatımlarında Koroğlu, Guroğlu, Göroğlu gibi farklı seslerle anılmaktadır. Gur, mezar demektir. Guroğlu ise mezardan dirilen mezar oğlu demektir. Köroğlu’nun yani Guroğlu’nun iki defa dirildiği mezardan hortladığı anlatılır. Bu yönü ile düşünüldüğünde ise binlerce yıllık bir bilgi hazinesi olan Köroğlu Destanı’yla ve Köroğlu ile alakası bulunan Hortoğlu ismi sıradan bir isim değildir.

Hortoğlu ismini kendi soyuna layık gören ve binlerce yıldır bu ismi nesilden nesile bize aktaran atalarım bu kelimenin üzerinde taşıdığı mana ve aidiyet bilgisini düşünerek bu ismi seçmişlerdir. Geçmişten günümüze bölgeye egemen olan hiçbir idari egemenin aklına bu sülalenin ismini değiştirmek gelmez iken yeni kurulan cumhuriyetin atalarımın binlerce yıldır gözü gibi saklayarak bana ulaştırdığı ismi gasp etmesi anlaşılır gibi değildir. Eğer şahsım mahkemeye dava açarak Hortoğlu soy ismini almasaydı birkaç nesil sonra bu ismi anan ve hatırlayan kalmayacaktı. Günümüzde yüzlerce kişi olan Hortoğlu sülalesinden sadece şahsım soy ismini Hortoğlu olarak değiştirmiştir. Diğer yüzlerce Hortoğlu sülalesi mensubu atalarının kendilerine naklettiği bu isimden mahrum kalacaktır. Bu durumun vebali de halkının kutsalına el uzatan kişilerin üzerindedir.

Ayrıca yazarın dünyaya geldiği ve baba tarafı sülalesinin yaşadığı yer olan Malatya Yeşilyurt ilçesinin yaklaşık 7,5 km güneydoğusunda bulunan Konak (Banazı) kasabası Horata mesire alanında bulunan Horasan Baba ve Çoban Dede’ye ait türbenin Hortoğlu sülalesinin Orta Asya’dan Horasan’dan gelen atalarıdır. Hortoğlu kelimesi ile Horasan Baba’nın oğulları olan sülale kastedilmiştir.

Yeşilyurt ilçesinin eski adları Çırmıhtı, Çırmıktı, Şeytanderesi’dir. İlçenin eski isimleri de üzerinde kültürel bilgiler barındırmakta ancak bu konu başlı başına üzerinde durulması gereken bir konu olduğu için burada değinilmeyecektir.

Yeşilyurt ilçesinin Dalbastı kirazı meşhurdur. Ve bu kirazın yaprakları ile sarma şeklinde yapılan kiraz yaprağı köftesi veya sarması ismi verilen yemek bulunmaktadır. Japon ülkesinde de kiraz yaygın olarak yetiştirilmektedir. Japon yemeklerinden Sakuramochi isimli tatlı, pembe pirinç kekini kiraz yaprağına sarılması ile yapılmaktadır. Anadolu’da sadece Malatya Yeşilyurt ilçesine ait kiraz yaprağı köftesi yemeği Asya kökenlidir. Bu sebeple Yeşilyurt ilçesindeki kiraz yetiştiriciliği ile kiraz yaprağı yemeği Horasan ve Asya’dan göç ile gelen tarımsal ve gastronomik bir kültürdür.

Ayıntab’ın Kalesi adlı şiiri Sadık-i mahlası ile yazılmış ve mahlas Turgay Hortoğlu’na aittir. Sadık-i mahlası 01.09.2023 tarihinde saat 00.19’da ilham edilmiştir. Turgay Hortoğlu’nun Sadık-i mahlası ile yazılmış şiirleri bulunmaktadır.

Bu araştırma Gaziantep Bölgesi Ortaçağ Tarihi ve Mimarisi hakkında yeni bilgiler ortaya koymaktadır. İki Eyyûbi Sultanı tarafından inşa ettirildiğini tespit ettiğimiz Gaziantep Kale Cami, Eyyûbî Devleti'nin Gaziantep Bölgesi'ne kayıtsız kalmadığının ve imar faaliyetlerinde bulunduğunun kanıtı niteliğindedir.

Gaziantep Kale Cami inşasına ilk olarak Miladi 1240 ile 1249 yılları arasında El-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb tarafından başlanmıştır. 23 Kasım 1249'da El-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'un vefat etmesi ile Cami'nin inşası durmuş, sonrasında kitabede yazan tarih olan Nisan/Mayıs 1250 tarihine kadar geçen 6 aylık süreçte Eyyûbî Halep Sultanı El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf tarafından Cami tamamlanmıştır.

Selahaddin Eyyûbî'nin torununun oğlu olan ve kendisi ile aynı ismi taşıyan El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Hicri Şevval 658, Miladi Eylül 1260 tarihinde henüz 31 yaşındayken Hülagü Han tarafından şehit edilmiştir.

Gaziantep Kale El-Melikü'n-Nâsır II. Salahaddin Yûsuf Cami planı, Mağrip Bölgesi'nde yoğunlukla görülen Emevi mimari plan özellikleri taşımaktadır. Dört Halife Dönemi'nde başlayan bir içtihatın mimariyi etkilemesi ile ortaya çıkmış olan harimin kible duvarında minber için niş açma Erken İslam Mimarisi özelliğidir. Bu plan tipinin en önemli ayırt edici özelliği mihrabın iki tarafına yerleştirilen minber ve vaaz kürsüsü nişleridir. Mihrabın iki tarafına niş açma özelliği Gaziantep ilinde birçok camide görülmektedir.

Osmanlı belgelerinde Müze-i Hümayun'a nakli talep edilen Gaziantep Kale Camisine ait olan minber günümüzde İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesi deposunda bulunmaktadır.

